

**EKONOMİDEKİ YAPISAL DÖNÜŞÜMLERİN İŞGÜCÜ PİYASALARI
ÜZERİNE ETKİLERİ**

Oytun MEÇİK

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2014

**EKONOMİDEKİ YAPISAL DÖNÜŞÜMLERİN İŞGÜCÜ PİYASALARI
ÜZERİNE ETKİLERİ**

Oytun MEÇİK

DOKTORA TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Muharrem AFŞAR

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Şubat, 2014



JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Oytun MEÇİK'in "Ekonomideki Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasaları Üzerine Etkileri" başlıklı tezi 11 Şubat 2014 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat Anabilim Dalında Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Muharrem AFŞAR
Üye : Prof.Dr.Kemal YILDIRIM
Üye : Prof.Dr.C.Necat BERBEROĞLU
Üye : Prof.Dr.Cemil ERTUĞRUL
Üye : Doç.Dr.Verda CANBEY ÖZGÜLER

Prof. Dr. B. Zafer ERDOĞAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü



Doktora Tez Özü

EKONOMİDEKİ YAPISAL DÖNÜŞÜMLERİN İŞGÜCÜ PİYASALARI ÜZERİNE ETKİLERİ

Oytun MEÇİK

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2014

Danışman: Prof. Dr. Muharrem AFŞAR

Dünya ekonomisindeki küresel dönüşümler neticesinde yapısal dönüşüm kavramı önem kazanmıştır. Günümüzde bu süreç; Neo-Liberalizm, küreselleşme, sanayisizleşme ve finansallaşma ile karakterize edilmektedir. Yapısal dönüşümler ve verimlilik artışı gibi gelişmeler ekonomik büyümede önem bir rol oynamaktadır. Ekonominin gelişme sürecinde bazı sektörlerin karakteristik değişimlere bağlı olarak diğerlerine nazaran hızlı büyümesi söz konusu olmaktadır. Ekonomideki kaynaklar, bu süreçte düşük verimli sektörlerden daha verimli sektörlerle kaymaktadır. Böylece tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı giderek azalırken, önce sanayi, sonra da hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Bu yapısal değişiklikler, aynı zamanda kalkınma sürecinin belirleyici özelliklerini oluşturmaktadır.

Çalışmada OECD ülkelerinde yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkileri analiz edilmiştir. Analizde statik panel veri modellerinin yanı sıra dinamik panel veri modellerinden yararlanılmıştır. Analiz bulguları; ekonomideki yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerinde anlamlı etkilerinin olduğunu göstermektedir. Bulgular aynı zamanda, ekonomide işgücü verimliliği artışının, beklenen şekilde sanayi sektörü istihdamında gerilemeye yol açtığını, dolayısıyla sanayisizleşme olgusunun gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapısal Dönüşüm, Yapısal Değişme, Sanayisizleşme, İşgücü Piyasası, OECD Ülkeleri.



Abstract

THE EFFECTS OF STRUCTURAL TRANSFORMATIONS ON LABOR MARKETS IN ECONOMY

Oytun MEÇİK

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, February 2014

Adviser: Prof. Dr. Muharrem AFŞAR

The concept of the structural transformation has become an important issue as a result of the global transformations in the world economy. Nowadays, this structural transformation process is characterized as the combination of Neo-Liberalism, globalization, deindustrialization and financialization. Structural transformations and various developments on such issues as increased productivity, play an important role in economic growth. In the development process of economy, some sectors have more rapid growth than the other sectors as depending on the characteristic changes. In this process, the economic resources shift from the low productive sectors to more efficient sectors. Thus, the share of agriculture in total employment has been decreased gradually, whereas the share of industry, and subsequently, the services sector has been increased. At the same time, these structural changes compose the distinctive characteristics of the development process.

In the study, the effects of structural transformations on the labor markets in OECD countries were analyzed. In the analyses, in addition to the static panel data models, dynamic panel data models were employed. The findings of the analyses showed that structural transformations in the economy have significant effects on the labor markets. It was also revealed that the increase in labor productivity lead to a decline in employment of industrial sector which result in the deindustrialization, as expected.

Keywords: Structural Transformation, Structural Change, Deindustrialization, Labor Market, OECD Countries.



11/02/2014

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tez çalışmasının bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim.

Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Oytun MEÇİK

Özgeçmiş

Oytun MEÇİK

İktisat Anabilim Dalı

Doktora

Eğitim

- Y.Ls. 2010 Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı
Ls. 2008 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü
Lise 2003 Eskişehir H. Ahmet Kanatlı Y.D.A. Lisesi, Türkçe-Matematik Bölümü

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri/yılı: Eskişehir/1985

Cinsiyet: Erkek

Yabancı dil: İngilizce

İçindekiler

	<u>Sayfa</u>
Jüri ve Enstitü Onayı	ii
Öz	iii
Abstract	iv
Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi	v
Özgeçmiş	vi
Tablolar Listesi	ix
Şekiller Listesi	x
Kısaltmalar Listesi	xi
Giriş	1

Birinci Bölüm

Yapısal Dönüşümler ve Ekonomideki Etkileri

1. Yapısal Dönüşüm Kavramı	4
2. Yapısal Dönüşümlere İlişkin Teorik Yaklaşımlar	17
3. Yapısal Dönüşümlerin Tarihsel Perspektifi	24
4. Yapısal Dönüşümlerin Ekonomideki Yansımaları	34
4.1. Sanayileşme Öncesi Dönem	48
4.2. Sanayileşme	54
4.3. Sanayisizleşme	67
4.4. Finansallaşma	76
5. Yapısal Dönüşümlerin Etkileri	87

İkinci Bölüm

Yapısal Dönüşümler ve İşgücü Piyasaları

1. İşgücü Piyasalarının İktisat Teorisindeki Yeri	93
1.1. İşgücü Kavramı	94
1.2. İşgücü Piyasalarının Yapısı	100
2. Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkileri	121
3. Dünya Ülkelerinde İşgücü Piyasaları	128



3.1. Dünya İşgücü Piyasalarının Analizi.....	130
3.2. Yapısal Dönüşümlerin Dünya İşgücü Piyasalarındaki Etkileri	132
4. Türkiye Ekonomisinde İşgücü Piyasaları	139
4.1. Türkiye İşgücü Piyasalarının Analizi.....	145
4.2. Yapısal Dönüşümlerin Türkiye İşgücü Piyasalarındaki Etkileri.....	156

Üçüncü Bölüm

Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkilerinin Analizi

1. Literatür Özeti	165
2. Yöntem	170
2.1. Panel Veri Modelleri	170
2.1.1. Statik panel veri modelleri.....	172
2.1.1.1. Sabit etkiler modeli	172
2.1.1.2. Rassal etkiler modeli.....	174
2.1.2. Dinamik panel veri modelleri	177
2.2. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Kısıtlamaları.....	179
3. Ekonometrik Analiz.....	180
3.1. Veri Seti	181
3.2. Model Yapıları	183
3.3. Bulgular	189
4. Genel Değerlendirme	205
Sonuç	206
Kaynakça	210

Tablolar Listesi

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Yeni Ekonomi ve Eski Ekonomi Arasındaki Farklılıklar	43
Tablo 2. Çok Uluslu Şirket Tiplerinin Genel Türleri.....	66
Tablo 3. İşgücü Piyasası Esnekliğinin Göstergeleri	114
Tablo 4. Küresel İşgücü, 1990-2020 Projeksiyonu (15 yaş ve üstü nüfus, 191 ülke)	130
Tablo 5. Türkiye’de Aktif ve Pasif İşgücü Piyasası Politikaları	148
Tablo 6. Türkiye Ekonomisinde İstihdam Göstergeleri (1980-2010) (Bin kişi)	151
Tablo 7. Tarım ve Tarım Dışı Sektörde Kayıt Dışı İstihdam ve Oranları	154
Tablo 8. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi, 15+ yaş) (1988-2003)	160
Tablo 9. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi, 15+ yaş) (2004-2011)	161
Tablo 10. Tarım Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)	162
Tablo 11. Sanayi Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme).....	163
Tablo 12. Hizmetler Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)	164
Tablo 13. Yapısal Dönüşümlerin Tarım Sektörü İşgücü Verimliliği Üzerine Etkileri	191
Tablo 14. Yapısal Dönüşümlerin Sanayi Sektörü İşgücü Verimliliği Üzerine Etkileri	193
Tablo 15. Yapısal Dönüşümlerin Hizmetler Sektörü İşgücü Verimliliği Üzerine Etkileri	195
Tablo 16. Yapısal Dönüşümlerin İstihdam Üzerindeki Etkileri	196
Tablo 17. Yapısal Dönüşümlerin İşsizlik Üzerindeki Etkileri	198
Tablo 18. Yapısal Dönüşümlerin Sanayisizleşme Sürecindeki Etkileri.....	200
Tablo 19. Yapısal Dönüşümlerin Sanayi Sektörü İstihdamındaki Gerilemeye Yönelik Etkileri	202
Tablo 20. Ekonominin Dış Ticaret Performansının Sanayi Sektörünün İstihdam Yapısına Etkisi.....	204



Şekiller Listesi

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. Sektörler ve Piyasalar	6
Şekil 2. Ekonominin Sektörel Yapısı	8
Şekil 3. Klasik Ücret Teorisi	28
Şekil 4. İşbölümü ve Büyüme	29
Şekil 5. Üretim Tekniğinin Değişmesi.....	52
Şekil 6. Sanayi Devriminin Oluşum Süreci	56
Şekil 7. Finansallaşmanın Kanalları.....	76
Şekil 8. İktisat Politikaları ve Neo-Liberal Kutu.....	78
Şekil 9. İşgücü Piyasasında Arz-Talep Dengesi.....	100
Şekil 10. İşgücü Piyasasında Denge ve Tam İstihdam Hâsılası	101
Şekil 11. İşgücü Piyasası Dinamikleri.....	103
Şekil 12. İşçi Başına Hâsıla ve Sermaye.....	105
Şekil 13. Üç Boyutlu Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu	106
Şekil 14. Eş Ürün Eğrileri	106
Şekil 15. Ücret Düzeyinin Belirlenmesi.....	108
Şekil 16. Tarım Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%) (1980-2010)	137
Şekil 17. Sanayi Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%) (1980-2010).....	138
Şekil 18. Hizmetler Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%) (1980-2010)	139
Şekil 19. Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin GSYH'deki Payı, (2005=100 Endeks)	142
Şekil 20. Sektörel İstihdam ve Demografik Eğilimler, 1990-2011 (%)	150
Şekil 21. Türkiye'de Toplam Aktif Nüfus ve İşgücünün Yaş ve Cinsiyet Dağılımı, (2012).....	152
Şekil 22. Türkiye'de İşgücü Göçü ve Kurumlar Arası İlişkiler.....	154
Şekil 23. Türkiye'de İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2010) (%)	158

Kısaltmalar Listesi

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADB	: Asya Kalkınma Bankası
ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
APEC	: Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği
ECLA	: Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu
EKK	: En Küçük Kareler
FED	: Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankacılığı Sistemi
FIRE	: Finansal Hizmetler (Finans, Sigorta, Gayrimenkul ve Bankacılık)
G-7	: ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Kanada, Japonya
GEKK	: Genelleştirilmiş En Küçük Kareler
GMM	: Genelleştirilmiş Momentler Metodu
GSYH	: Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İŞKUR	: Türkiye İş Kurumu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme Destekleme İdaresi Başkanlığı
LFPR	: İşgücüne Katılım Oranı
 LSDV-C	: Düzeltilmiş En Küçük Kareler Kukla Değişken Yöntemi
NLS	: Ulusal İşgücü Piyasası Araştırması
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
PSID	: Gelir Dinamikleri Panel Çalışması
SITC	: Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması
SMM	: Simule Edilmiş Momentler Metodu
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
WB	: Dünya Bankası
WDI	: Dünya Kalkınma Göstergeleri
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

Giriş

Ekonominin gelişme sürecinde nitelik yönünden değişmelere maruz kalması doğal kabul edilen bir durumdur. Bu süreç ile teknolojik gelişmelerin ve sosyal ya da siyasal gelişmelerin, yani kısacası insanoğlunun “taş üstüne taş koyması” metaforu ile özetlenebilecek birikimli bir sürecin ifade edildiği açıktır. Küresel nitelikteki gelişmeler, adını yine insanoğlunun yaşam alanı olan küresel yapıdan alan küreselleşme olgusunun safhalar halinde gösterdiği ilerleme ile ekonominin gelişme sürecine sürat kazandırmıştır. Bu bağlamda, pek çok evreden geçerek 21. yüzyıla erişen ve bu yüzyıla da, gelişmiş teknolojinin üretim sürecinde esaslı rol oynadığı bir ortamda giren dünya ekonomisi, yapısal dönüşümlerin daha fazla ön plana çıkmasında etkili olmuştur.

Ekonomideki yapısal dönüşümleri ele alan iktisatçılar, geniş bir perspektife sahip olan bu olguya çeşitli açılardan yaklaşmışlardır. Zira iktisat bilimi; “ceteris paribus” varsayımı altında ekonomik birimlerin davranışlarının incelendiği mikroekonomi ve ekonomik birimlerin toplulaştırılmış davranışları neticesinde şekillenen toplam büyüklüklerin ele alındığı makroekonomi eksenlerinde analiz yapmaktadır. Ancak iktisatın bu iki alt dalı, birbirinden tamamen kopuk değildir. Bu bağlamda makroekonomik teorilerin mikroekonomik temellere dayandırıldığı çalışmalar yapılmaktadır. Buna, bu çalışmada da başvuru alan istihdam teorisi ve işgücü piyasasına dair mikroekonomik temellere dayalı makroekonomik teoriler¹ örnek gösterilebilir. Yine ekonomik analiz, ekonomik olayları açıklamada kullanılan bilimsel teknikleri ve bu tekniklerin zaman içindeki gelişimini incelemektedir. Ekonomik düşünce ise belirli bir zaman diliminde, çeşitli ekonomik konular ve politikalar hakkında yaygın düşünce ve isteklerin toplamını yansıtan bir kavramdır. Bu bağlamda, ekonomik analiz ve ekonomik düşüncenin birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir².

Ekonomik kalkınmanın, ekonomik büyümeden farklı olarak; kendiliğinden sürdürülebilir büyüme, üretim kalıplarında yapısal değişimler, teknolojik ilerleme, sosyal, politik ve kurumsal modernleşme ve insani koşullarda yaygın bir iyileşmeyi bir

¹ K. Yıldırım vd. (2012). *Makroekonomi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 7-8.

² V. Savaş (2000). *İktisatın tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 1-2.

araya getirmesi, yapısal dönüşümler söz konusu olduğunda, kalkınma iktisadını gündeme taşımaktadır. Dolayısıyla yapısal dönüşümlere dair bir değerlendirme yapabilmek için kalkınma iktisadına da yer vermek gerekmektedir. Çünkü kalkınma iktisatçılarının yapısal dönüşümlere yönelik teorik yaklaşımları, ana bir akımı oluşturmaktadır. Günümüzde yapısal dönüşümlere dair teorik yaklaşımlar, küreselleşme teorisi ile iç içe geçmiş bir yapıdadır. Bu durum, konu bağlamında çok geniş teorik bilgilere değinilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma ile ekonomideki yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. İlk bölümde, yapısal dönüşümler ve ekonomideki etkileri bağlamında öncelikle kavramsal ve teorik çerçeveye yer verilmiş ve sonrasında tarihsel perspektif açıklanmıştır. Ayrıca yapısal dönüşümler; sanayileşme öncesi dönem, sanayileşme, sanayisizleşme ve finansallaşma evreleri halinde değerlendirilmiştir. Bunlara ilave olarak, yapısal dönüşümlerin genel anlamdaki etkileri de ayrı bir başlık altında işlenmiştir. İkinci bölümde ise yapısal dönüşümler ve işgücü piyasaları başlığı altında; işgücü piyasalarının iktisat teorisindeki yeri, yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerindeki etkileri ve dünya ülkeleri ile spesifik olarak Türkiye’de işgücü piyasalarının durumuna dair bilgiler verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkileri ekonometrik modeller aracılığı ile analiz edilmiştir. Bu doğrultuda, ekonometrik modeller hakkında teorik bilgiler sunulmuş ve çalışmada başvurulan modeller tanıtılmıştır. Çalışma kapsamında OECD ülkelerinde 1980-2012 dönemini kapsayan panel veri seti analizi gerçekleştirilmiştir. Ekonometrik analiz sonuçları; bulgular ve genel değerlendirme başlıkları altında sunulmuştur.

Birinci Bölüm

Yapısal Dönüşümler ve Ekonomideki Etkileri

Dünya ekonomisinde son dönemde ekonomik yapıda meydana gelen değişmeler, serbest piyasa dinamiklerinin “görünmez elin” üstlendiği rol ile ekonomik verimlilik ve büyümeye kendiliğinden katkıda bulunacağı yönünde bir inanın hâkim olmasına neden olmuştur. Böylece serbestliğin getirdiği koşullar, ekonomideki kaynakların verimli alanlara rahatlıkla kaymasını sağlarken, oluşan optimal kaynak dağılımı, verimlilik ve büyümenin sağlanması için uygun koşulları oluşturacaktır. Ancak iktisat teorisinde öngörülen bu işleyiş, her ne kadar ekonominin finans kesiminde daha fazla uygulama alanı bulsa da, ekonominin üretim ve tüketim güçlerinden oluşan reel kesimdeki işleyiş ve her iki kesimin etkileşimi bu denli basit değildir. Bu süreçte Fizyokratların iktisadi düşünceye önemli bir katkıları olan, ekonominin insan iradesinden bağımsız olarak çalışan bir mekanizma olduğu düşüncesinin önemli bir rolünün bulunduğu da bir gerçektir³.

İnsanlık tarihi boyunca elde edilen icatlar ve ilerlemelerle, pek çok evreden geçerek 21. yüzyıla erişen ve bu yüzyıla da, gelişmiş teknolojinin üretim sürecinde esaslı bir rol oynadığı “yeni ekonomi” kavramı ile giren dünya ekonomisinde, yaşanan devrimlerin aralarındaki süre ve evrelerin uzunluklarının kısaldığı bir sürece tanıklık edilmektedir⁴. Küreselleşme olgusunun etkisiyle gelişmiş ya da gelişmekte olan tüm ekonomilerin sürdürülebilir nitelikte bir büyüme süreci yakalayabilmeleri, belli başlı bazı dinamiklere bağlı hale gelmiştir. Sürdürülebilirliğin sağlanması bağlamında, ekonomilerde yapısal dönüşüm süreçlerinin ön plana çıktığı, kaynakların az verimli alanlardan daha verimli alanlara kaymasının ve sektör içi verimlilik artışlarının söz konusu olduğu gözlenmektedir.

Yapısal dönüşümlerin göz önünde bulunan bir kavram haline gelmesinde, dünya ekonomisinde küresel nitelikte dönüşümlerin yaşanmasının önemli bir katkısı bulunmaktadır. Merkezi planlamaya dayalı ekonomilerin, 20. yüzyılın sonlarında piyasa

³ A. O. Hirschman (2008). *Tutkular ve çıkarlar*. (Çev: B. Cezar). İstanbul: Metis Yayınları, s. 100.

⁴ C. C. Aktan ve İ. Y. Vural (2004). *Yeni ekonomi ve yeni rekabet*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, s. 135.

ekonomisine geçmesi ve dışa açılması da bu değişim sürecinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Bunların yanında, finansal piyasalardaki serbestleşme, bilgi ve iletişim teknolojileri ile ulaştırma alanındaki gelişmeler, küresel ekonomideki dönüşümleri giderek hızlandıran etkilere sahiptir⁵. İnsanlığın gelişim sürecinde, ilkel toplumlardan günümüz dünyasına geline süreçte, ekonomik sistemlerin bilgi ve teknoloji olgularından hareketle yeni boyutlar kazandığı ve üretim sürecinde, üretim faktörlerinin kullanım şeklini belirleyen teknolojik yapının, ekonomideki dönüşüm sürecinin temel dinamiğini oluşturduğu bir gerçektir⁶. Ancak iktisatçıların karşılaştırmalı statik yönteminin, yapısal değişikliğin anlaşılması için oldukça sınırlı bir araç olduğu ve nispi fiyat değişikliklerine yol açan arz ve talepteki kaymaların tahmininde ve açıklanmasında yetersiz kalan yöntemin, teknolojik değişimi açıklama konusundaki eksiklerle birleşmesinin, iktisatçıların bir ekonomik değişim teorisinden yoksun olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir⁷.

Ekonomideki yapısal dönüşümleri ele alan iktisatçılar, geniş bir perspektife sahip olan bu olguya çeşitli yönlerden yaklaşmışlardır. Literatürdeki bu zenginlik, yapısal dönüşüm kavramının sıklıkla kullanılan bir argüman haline gelmesine yol açarken, kavramın tanımlanmasında birbirinden farklı nitelikte ifadeler yerine, genel itibarıyla belli başlı vurguların yapıldığı, benzer açıklamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1. Yapısal Dönüşüm Kavramı

Ekonomide üretim kesimleri genellikle üç başlık altında toplanmaktadır. Bunlar; tarım, sanayi ve hizmetler kesimleridir. Üretim kesimlerinin piyasa fiyatı cinsinden değerleri toplamını; vergiler, sübvansiyonlar ve dolaylı mali aracılık hizmetleri değerleri dahil edildiğinde, ekonomide ilgili dönemde yaratılan ürün toplamı olan Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH)'ya ulaşılmaktadır⁸. Böylece bir ekonomide elde edilen hâsıla ile üretim süreci arasındaki bağıllık ortaya konulmaktadır. Yapısal değişimlerin ve sektörlerin

⁵ Aktan ve Vural (2004), s. 145.

⁶ Ö. Karahan (2006). Üretim faktörü olarak bilgi. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, s. 94.

⁷ R. Gilpin (2012). *Uluslararası ilişkilerin ekonomi politiği*. (Çev: M. Duran, S. Oktay, M. K. Ceyhan ve G. Polat). Ankara: Kripto Kitaplar, s. 106-107.

⁸ M. Eğilmez (2009). *Makroekonomi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 80.

kendi içinde verimliliklerinin artması gibi gelişmelerin büyüme için önemi iktisat teorisinde genel kabul görmektedir⁹. Zira verimlilik, “girdilerle-çıkıtlar” arasındaki ilişkiyi gösteren statik bir kavram olmakla birlikte, üretim ve üretken olma becerisi yani katma değer üretebilme ile doğrudan ilişkilidir¹⁰. Bu bağlamda, verimlilik; bir üretim ya da hizmet sisteminde çıktı ile çıktının yaratılması için kullanılan girdi arasındaki ilişkiyi ifade etmekte ve kaynakların ne derece etken ve etkili kullanıldığını göstermektedir¹¹.

İnsanların sınırsız ihtiyaçlarını karşılamak ve kaynakları buna uygun değerlendirmek amacıyla başvurulmuş iktisadi sistemler ve sistemlerin ögesi, rejimler arasında yer alan bir kavram olan ekonomik yapı (strüktür), zaman ve yer bakımından ekonomik üniteyi oluşturan, “oranlar” ve “bağıntılar” gibi bir bütünün unsurlarının nispi büyüklüklerinden (tarım, ticaret, sanayi kesimlerinin milli gelirdeki payları gibi) oluşmaktadır¹². Yapı kavramı, ekonominin performansını belirleyen toplumun bazı karakteristiklerini de yansıtmaktadır. Bunlara; toplumun siyasi ve ekonomik kurumları, teknolojik düzeyi, demografisi ve ideolojisi örnek gösterilebilir¹³. Devletlerin ve güçlü organizasyonların temel hedeflerinden biri ise sosyal kurumları, mülkiyet haklarının dağılımını, işbölümünü ve ekonomik faaliyetlerin konumlanmasını, piyasaların, normların ve rejimlerin örgütlenmesini içeren yapıların kendilerini değiştirmektir¹⁴.

⁹ J. Fagerberg (2000). Technological progress, structural change and productivity growth: A comparative study. *Structural Change and Economic Dynamics*, 11, s. 409.

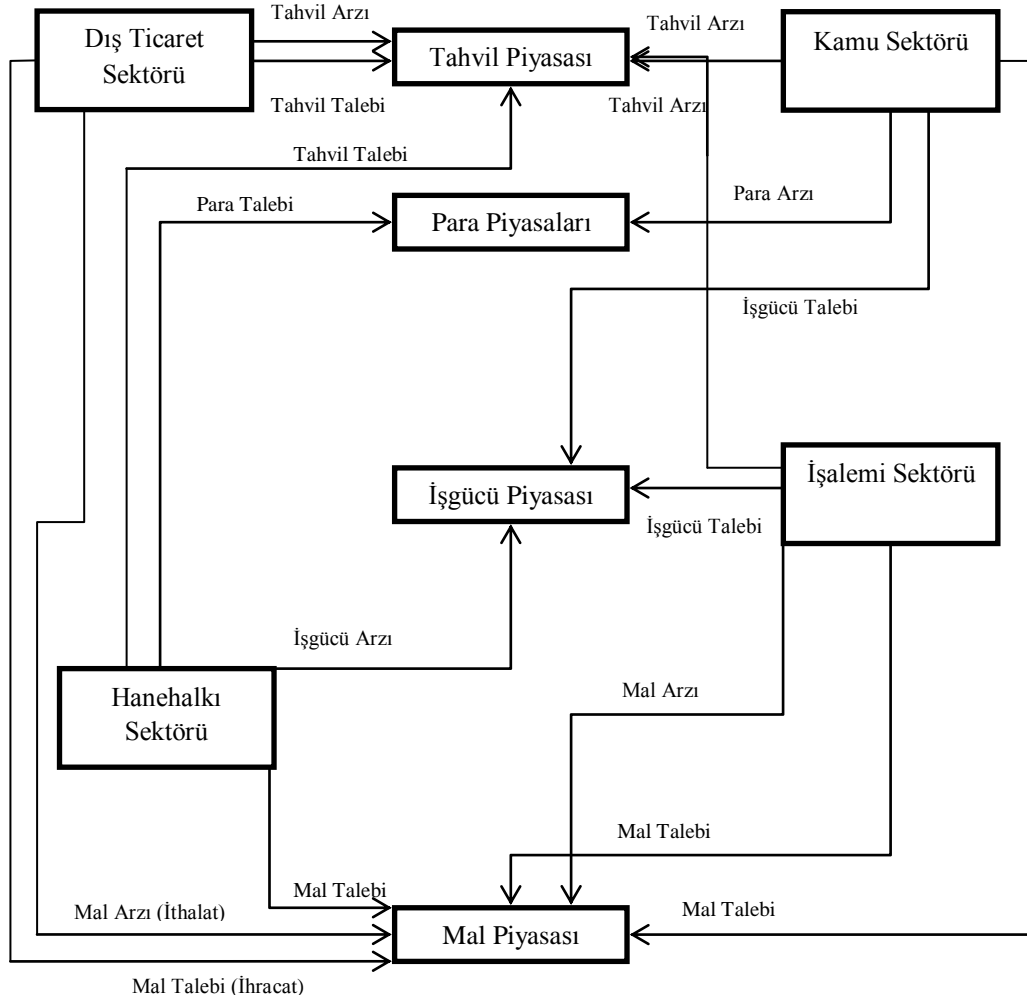
¹⁰ H. Gürak (2006). *Ekonomik büyüme ve küresel ekonomi*. Bursa: Ekin Kitabevi, s. 45.

¹¹ N. Uzay (2005). *Verimlilik ve büyüme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 4.

¹² H. İslatince (2009). *İktisadi sistemler*. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 1-8.

¹³ T. Güran (2006), *İktisat tarihi*. (Ed: M. Burhan Erdem). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi, s. 4.

¹⁴ Gilpin (2012), s. 107.



Şekil 1. Sektörler ve Piyasalar

Kaynak: Ünsal (2007b). *Makro iktisat*. Ankara: İmaj Yayıncılık, s. 30.

Makro iktisadi modellerde ekonomi; mikro temellere dayanan hanehalkı sektörü, işalemi sektörü, kamu sektörü ve dış ticaret sektörü gibi dört sektör ile temsil edilmektedir. Bu modellerde, piyasalarda gerçek hayatta olduğu gibi arz/talep eden konumda yer alan sektörler Şekil 1’de verilmiştir. Buradan hareketle ekonomideki sektörel ilişkilerin iç içe geçmiş ve karmaşık nitelikte olduğu açık şekilde görülmektedir.

Ekonomideki birçok unsur gibi, sektörlerin özellikleri de genellikle homojen kabul edilmektedir. Fakat gerçekte, bazı sektörler modern, bazıları ise geleneksel bir yapı arz

etmektedir ve birçoğu da oldukça karışık bir yapıya sahiptir. Özellikle finans, iletişim ve kamu hizmetleri sektörleri işgücü kompozisyonu açısından neredeyse tamamen modernidir. Ticaret, inşaat, ulaştırma ve imalat sanayi ise kolayca sınıflanamamaktadır¹⁵. Ekonominin geleneksel-modern kesim ayrımına tabi tutulması, özellikle Kalkınma İktisatçılarının öncülüğünde söz konusu olmuştur. Ülkelerin çeşitli ölçülerde ve hemen hemen bütün gelişme safhalarında gözlenir hale gelen bu özellik, literatürde ikili (düalist) yapı olarak adlandırılmaktadır. Ancak ikili yapı özelliğinin, daha ziyade bir az gelişmiş ülke özelliği olduğu vurgulanmalıdır¹⁶. Bu yapıda, geleneksel kesimle; ekonomide kapalılık, gelişmemiş mübadele, iletişim ve ulaşımda sınırlılık, düşük verimlilik gibi özelliklere işaret edilirken, modern kesimle ise piyasa ekonomisi, yüksek verimlilik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde ilerilik, iletişim ve ulaştırma ile mübadele sisteminde gelişmişlik öngörülmektedir¹⁷. İkili yapının pek çok tanımlaması bulunmakla birlikte, esasen ekonomik ve sosyal bölünmüşlük kavramlarına başvurulmaktadır. Sektörler/bölgeler arasındaki teknolojik ve coğrafi gelişmişlik farkları ile kesimler arasındaki sosyal gelenek ve davranış farkları, ikili yapının var olduğu toplumlarda, ekonomik anlamda ikili yapının da varlığını desteklemektedir¹⁸. Ekonomide ortaya çıkan ikili yapı, genellikle bütün ülkelerde var olmakla birlikte, az gelişmiş ülkelerde daha belirgin şekilde gözlenmektedir. Bununla birlikte, ekonomik yapının yanı sıra, bizatihi sektörlerin içlerinde de ikili bir yapının bulunması mümkündür. Bu durumda, sektörler hem geleneksel hem de modern kesimlerin bileşkesinden oluşmaktadır¹⁹. Nitekim günümüz dünyasında hemen her sektörün geleneksel ve modern kesimlerinin bulunduğu aşikârdır.

Farklı bir yaklaşımla ekonomi, üretim ve tüketim güçleri tarafından oluşturulan reel kesim ve finansal ilişkilerin gerçekleştiği alan olan finansal kesim ayrımına tabi tutulabilir. Ekonomide mal ve hizmetlerin üretimi, taşınması ve pazarlanmasının

¹⁵ R. R. Nelson vd. (1971). *Structural change in a developing economy: Colombia's problems and prospects*. Pennsylvania: Princeton University Press, s. 136.

¹⁶ E. Han ve A. A. Kaya (2002). *Kalkınma ekonomisi: Teori ve politika*. Eskişehir: Etam A.Ş. Matbaa, s. 20.

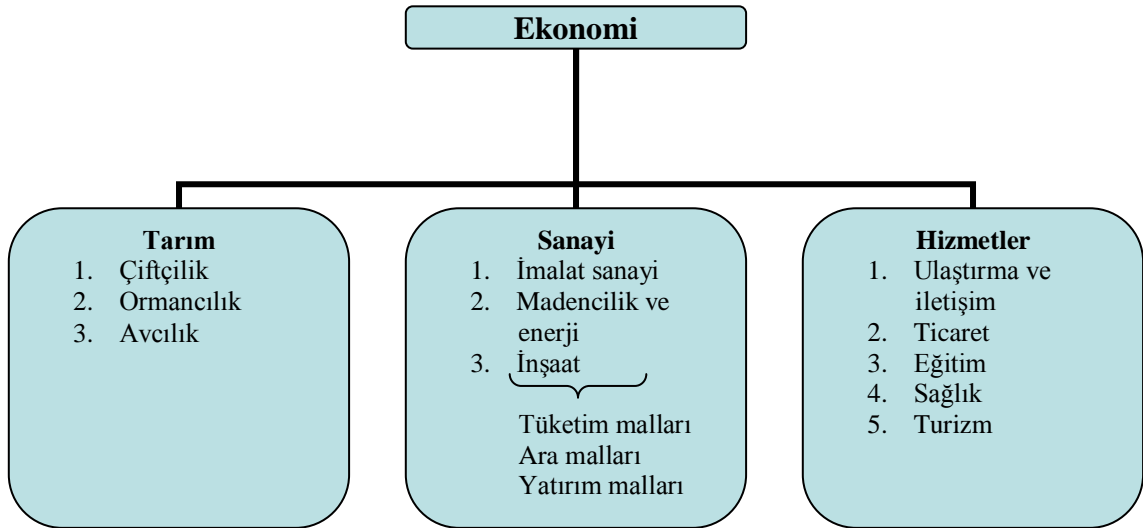
¹⁷ E. Dülgeroğlu (2003). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, s. 30.

¹⁸ F. Doğaner Gönel (2010). *Kalkınma ekonomisi*. Ankara: Efil Yayınevi, s. 89.

¹⁹ Dülgeroğlu (2003), s. 31.

sağlandığı alt sektörler ile diğer hizmetler sektörlerinden oluşan reel sektör²⁰ dengesinin sağlanması, toplam mal ve hizmet arzı ile talebinin eşitliği manasına gelmektedir. Finansal kesim, reel sektör üzerinde faiz ve döviz kuru gibi makroekonomik değişkenlere dair kalıcı etkiler bırakabilmesi hasebiyle oldukça büyük önem taşımaktadır²¹.

Ekonomide mal ve hizmetlerin üretilmesi ya da ticaretinin yapılması sırasında, aynı ya da benzer nitelikte firmaların oluşturduğu piyasalar sektör olarak adlandırılmaktadır. Ekonominin sektörel yapısı, Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması (SITC) gibi uluslararası kuruluşların kriterlerine göre farklı şekilde sınıflandırılabilir.



Şekil 2. Ekonominin Sektörel Yapısı

Kaynak: Bulut (2006), s. 6.

Şekil 2’de ekonominin sektörel yapı sınıflandırması bulunmaktadır. Ekonomik aktivitelerin çoğunu kapsayan hizmetler sektörünün bileşenleri; finans, sigorta, gayrimenkul ve bankacılığın da dâhil olduğu finansal hizmetler (FIRE), reklamcılık, mühendislik ve mimarlık, halkla ilişkiler, araştırma-geliştirme, danışmanlık

²⁰ C. Bulut (2006). *Ekonomik yapı ve politika analizi: Türkiye ekonomisi performans değerlendirmesi*. İstanbul: Der Yayınları, s. 6.

²¹ M. Afsar ve A. Afsar (2010). *Finansal ekonomi*. Ankara: Detay Yayıncılık, s. 2-24.

faaliyetlerini kapsayan iş hizmetleri, ulaştırma ve iletişim hizmetleri, toptan ve perakende ticaret, kişisel hizmetler ve eğlence, yönetim, kâr amacı gütmeyen hizmetlerden oluşmaktadır²².

Bir ülkede, belirli bir dönemde, çalışılan basit bir iş saati toplamı ile ifade edilen iş hacmi, istihdam düzeyi olarak adlandırılmaktadır. İstihdam düzeyi, ekonomide sağlanan milli gelir ile doğru orantılı bir kavramdır. Ancak istihdam düzeyindeki değişiklikler, reel milli gelire daima aynı oranda yansımamaktadır. Zira tam istihdam düzeyine yaklaşırken, istihdam düzeyindeki artışların, reel milli gelirden daha düşük oranda artışa yol açmasına neden olan, Azalan Verimler Yasası söz konusu olmaktadır. Bu durum, işgücünün fiziki veriminin azalmasına, yani reel milli gelirin, istihdam düzeyindeki artışı aynen izlememesine neden olmaktadır²³.

Bir ekonominin gelişimi, ekonomik aktivitelerin yapısında meydana gelen değişimlerle karakterize edilmektedir. Bu süreçte, ekonomideki bazı sektörlerin karakteristik değişimler nedeniyle diğerlerine nazaran hızlı büyümesi söz konusu olmaktadır. Bu değişimler, her ne kadar komplike olsalar da; talep kalıplarındaki değişiklikler, yeni ürün ve süreçlerin icat edilmesi, sektörler arasında teknik gelişmeler ve faktörlerin ikame edilirliliği gibi fırsatların ortaya çıkması, devletin ekonomideki fonksiyonlarındaki değişimler ve uluslararası rekabet kalıplarındaki değişimler gibi unsurların bileşik etkilerini muhteva etmektedir²⁴. Ekonominin gelişme sürecinde, tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı giderek azalırken, önce sanayi, sonra da hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Böylece sektörlerde istihdam edilen işgücünün dağılımı da, bu doğrultuda hareket etmektedir. Genellikle az gelişmiş ülkeler, sanayi kesiminin ön plana çıktığı aşamayı atlamaktadır. Bunda sanayi sektöründe yaratılan katma değer düşük olması ve hammadde/teknoloji yönünden dışa bağımlılığın getirdiği darboğazlar rol oynamaktadır²⁵.

²² J. W. Harrington ve B. Warf (1995). *Industrial location: Principles, practice, and policy*. New York: Routledge, s. 55.

²³ S. Aren (2008). *İstihdam para ve iktisadi politika*. Ankara: İmge Kitabevi, s. 366.

²⁴ K. D. George vd. (2005). *Industrial organisation: Competition, growth and structural change*. New York: Routledge, s. 1.

²⁵ Han ve Kaya (2002), s. 17-19.

Ekonomik yapının önemli bir diğer unsuru, üretimde sektörler arasında ortaya çıkan karşılıklı bağımlılıklardır. Hiçbir sektör, üretimde diğer sektörlerden bağımsız/yalıtılmış durumda olmayıp, ekonominin çeşitli üretken sektörleri arasında mal ve hizmet alışverişinden kaynaklanan karşılıklı bağımlılıklar söz konusudur. Buna endüstriyel bağlaşıma adı verilmekte ve kavramın iki önemli yönü bulunmaktadır. İlk olarak, her sektör kendi üretimini gerçekleştirmek için, diğer sektörlerden ve kendisinden ara girdi kullanmak zorundadır. İkinci olarak ise her sektörün çıktısının, diğer sektörlerde ara girdi olarak kullanılmasıdır. Bunlardan ilki, sektörlerin ekonomi üzerindeki geriye doğru bağlantı etkilerini, ikincisi ise ileriye doğru bağlantı etkilerini yansıtmaktadır²⁶.

Ekonominin sektörlerinin, genel olarak birbirine yakın türlerde varlıklar üreten firmalardan ve birbirinden ayrıştırılması güç olan birimlerden oluşan bir yapı arz etmesi²⁷ endüstriyel bağlaşımanın önemini arttırmaktadır. Endüstriyel bağlaşıma yapısının incelenmesi, yatırım kararlarının belirlenmesi ve özellikle az gelişmiş ülkelerde görece kıt olan sermayenin, iktisadi büyümeye katkısı maksimum olacak şekilde dağıtılması açısından yaşamsal öneme sahiptir. Bu ise sektörel yatırım önceliklerinin doğru belirlenmesini gerektirir. Özellikle dengesiz büyüme teorilerinde, sektörlerin bağlantı etkileri büyük önem taşımaktadır. Bu görüşe göre, sermaye öncelikle geri ve ileri bağlantı etkileri yüksek olan sektörlerle yönlendirilmelidir. Çünkü bu sektörlerin üretimlerindeki artış, diğer sektörlerde üretimi uyaracak ve böylece ekonominin bütünü hızla büyüyecektir²⁸. Nitekim ekonominin farklı sektörleri, değişik oranlarda büyümekte ve her ekonomi içerisinde yönlendiren, takip eden ve gerileyen sektörler var olmaktadır. Dengeli bir seyir takip etmeyen ekonomik büyüme oranları ise düşük büyüme dönemlerinden hızlı büyüme dönemlerine doğru dalgalanmaktadır²⁹.

Ekonomideki bütün sektörlerin eş zamanlı ve uyum içerisinde büyümesi olarak tanımlanan dengeli büyüme kavramı ise tam istihdamın sürdürülmesi için toplam talebin toplam arzdaki artışa eşit oranda yükselmesi anlamına gelmektedir³⁰. Çünkü

²⁶ O. Aydoğuş (2010). *Girdi-çıktı modellerine giriş*. Ankara: Efil Yayınevi, s. 125.

²⁷ N. Castree vd. (2004). *Spaces of work: Global capitalism and the geographies of labour*. London: SAGE Publications, s. 254-255.

²⁸ Aydoğuş (2010), s. 126.

²⁹ Gilpin (2012), s. 121.

³⁰ Dülgeroğlu (2003), s. 41.

böyle bir durumda, her bir sektör diğer sektörlerin üretimlerine talip olacaktır ve talep yetersizliği duraklaması meydana gelmeyecektir³¹. Nurkse'ün dengeli büyüme modeline göre, ekonomide bir kesimden başlatılan kalkınma, diğer kesimlerin bu kalkınma akımına ayak uyduramaması nedeniyle kalkınmanın sürdürülebilirliğini mümkün kılmamaktadır. İşte Nurkse, bu problemi pazar mekanizmasının çözebileceğini öne sürmektedir³². Ancak Fleming, bu görüşü eleştirerek, grupta yer alan sektörlerin kaynak sınırlılığı nedeniyle birbirlerinin gelişimini engelleyeceğini ifade etmiştir. Dikey bağlantılar sorununu Hirschman da dile getirerek, kalkınmayı bir dizi dengesizliklerden beslenen bir süreç olarak ele alarak, dengesiz büyüme kavramını ortaya atmıştır³³. Harrod dinamiği de, kapitalizmde uzun dönemde sürekli ve dengeli büyümenin sağlanma ihtimalini sorgulamaktadır. Keza büyüme, sürekli olarak net yatırımlar yapılmasını gerektirmektedir. Sürecin kesintisiz olması, yatırımların talep ve kapasite yaratma bağlamında uyuma sahip olmasını gerektirmektedir. Bu sürece ilaveten, işgücü piyasasında da sürekli bir dengenin söz konusu olması, ekonominin uzun dönem durağan durum dengesinde sabit hızla genişlemesini mümkün kılmaktadır. Belirtilen koşulların meydana gelmesi halinde, dinamik teori ile statik teorinin uzun dönem durağan durum dengesi buluşmaktadır³⁴. Genel olarak, dengesiz kalkınmaya yönelik görüşler, piyasa ekonomisi ve fiyat mekanizmasının gerekli zaman ve koşullarda ekonomide gerekli gelişme dinamizmini ortaya çıkaracağı hususunda birleşmektedir³⁵. Buna göre, az gelişmiş ülkelerin kalkışa geçme sorunu, ekonomide belirli sektörlerin lehine oluşturulacak dengesizliklerin tetikleyeceği dinamik bir yapı ile aşılabilecektir³⁶. Zira piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemidir ve ekonomik yaşamın tümünü örgütleyebilen böyle bir sisteme, kendi kurallarına göre işleyebilen bir sistem denilebilir³⁷.

³¹ Aren (2008), s. 366.

³² R. Nurkse (1952). Some international aspects of the problem of economic development. *The American Economic Review*, 42 (2), s. 574.

³³ Ş. Erkök Yılmaz (1992). *Dış ticaret kuramlarının evrimi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, s. 163.

³⁴ Y. Akyüz (2009). *Sermaye bölüşüm büyüme*. Ankara: Eflatun Yayınevi, s. 210.

³⁵ Dülgeroğlu (2003), s. 45.

³⁶ M. Karagül (2010). *Tehdit ve fırsatlarıyla dünya ekonomisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 84.

³⁷ K. Polanyi (2002). *Büyük dönüşüm: Çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri*. (Çev: A. Buğra), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 85.



Sermaye birikimi, teknolojik gelişme, istihdam artışı ve faktörlerin sektörler arası ve sektör içi daha etkin kullanımını sağlayan kaymalardan³⁸ ve [(işgücü payı x işgücü büyüme hızı) + (sermaye payı x sermaye büyüme hızı) + teknolojik gelişme]³⁹ ile özetlenebilecek şekilde oluşan ve çağın yeni zenginlik miti ya da Zeitgeist'i (çağa damgasını vuran bakış, çağın ruhu)⁴⁰ olan ekonominin büyüme sürecinde, ekonomik yapıyı oluşturan unsurların birbirlerine göre konumlarında değişmelerin olması, yani ekonomik yapının değişmesi kaçınılmazdır. Buna örnek; kalkınmanın ilk aşamalarında tarım ve madencilik gibi ilksel sektörlerin ekonomide ağırlığa sahip olması, gelişme ile birlikte bu sektörlerin payının azalarak, ikincil sektörlerin (imalat sanayii) payının yükselmesidir. Benzer şekilde, imalat sanayii içinde de, gıda üreten sektörlerin payı, gelişmeye paralel olarak küçülmektedir. Bu tür yapısal değişmelerin ardında yatan olgu; sektörlerin büyüme hızlarının birbirinden farklı olması, daha açık ifade ile dengesiz büyümedir. Yapısal değişimin dinamikleri, büyüme sürecinin sektörel düzeyde ele alınması ve büyüme hızlarının farklılaşmasına yol açan etmenlerin ortaya konulması ile daha iyi kavranabilmektedir⁴¹.

Az gelişmiş bir ekonominin, gelişmiş bir ekonomiye dönüşümü, gelir ve sosyal refah düzeyinde süreklilik arz eden artışlara yol açan yapısal değişmelerle mümkün olmaktadır. Bu değişmeler, doğal zenginlikler ve sosyal hedefler gibi her ülkenin farklılık gösteren niteliklerine dayalı olsa da, geçiş sürecindeki istikrarın derecesini belirleyen bazı temel faktörler bulunmaktadır⁴². Ekonomik yapıda zaman içerisinde meydana gelen değişiklikler ve sektörel yapının değişmesi boyutunda, teknolojik ilerlemenin önemi yadsınamaz. Üretim sürecindeki teknolojik devrimler, işgücünün ikame edilmesi sonucunu doğurmakta ve böylece, önceden işgücü-yoğun bir sanayi dalının, sonradan ileri teknoloji ile birlikte, sermaye-yoğun bir sanayi dalı haline gelmesine neden olabilmektedir. Zira ülkede reel ücretlerin düşürülmesi yoluyla aynı

³⁸ M. Altıok ve İ. Tuncer (2011). Türkiye imalat sanayinde yapısal değişim ve üretkenlik: 1980-2008 dönemi. *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 5.

³⁹ Bulut (2006), s. 108.

⁴⁰ I. T. Berend (2011). *20. yüzyıl Avrupa iktisat tarihi*. (Çev: S. Çağlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 6.

⁴¹ Aydoğuş (2010), s. 144.

⁴² H. B. Chenery (1982). *Industrialization and growth: The experience of large countries*. (World Bank Staff Working Papers No: 539). Washington, D.C.: The World Bank, s. 3.

malın, dış dünyadaki teknoloji-sermaye yoğun rakipleri ile rekabet etmesinin sağlanması mümkün olmayabilir⁴³.

Ekonomik kalkınma, ekonomik büyümeden farklı olarak; kendiliğinden sürdürülebilir büyüme, üretim kalıplarında yapısal değişimler, teknolojik ilerleme, sosyal, politik ve kurumsal modernleşme ve insani koşullarda yaygın bir iyileşmeyi bir araya getirmektedir⁴⁴. Ekonominin sektörleri arasındaki teknolojik değişim oranlarındaki farklılıklar, ekonomik kalkınma sürecinin merkezinde yer alan yapısal dönüşüm sürecinin anlaşılmasında hayati bir önem taşımaktadır⁴⁵. Tarihsel kapitalizmin bir sonucu olan, yeniliklerle dolu teknolojik değişme süreci, öncelikle kıt miktardaki kârlı yeni ürünlerin ve ikincil olarak da işgücü tasarrufu sağlayan süreçlerin yaratılmasını sağlamaktadır⁴⁶. Bu dönüşümün en dramatik sembolü ise mekanik kolları ile bilgisayarlara bağlı şekilde karakterize edilen endüstriyel robotlar olmuştur. Robot devrimi olarak ifade edilen ve fantaziden öte bir gerçeklik olan robotların istilası, kuşkusuz yeni bir çağın önemli bir parçasını temsil etmektedir⁴⁷.

Gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkeler seviyesine nasıl dönüşeceği, önemli bir tartışma konusudur. Kuşkusuz bunun gerçekleştirilebilmesi, ekonomik büyümeden daha geniş şekilde; sosyal, kültürel, siyasal, tüm yönleriyle bir iktisadi yapının dönüştürülmesi anlamında kullanılan, kalkınma kavramı çerçevesinde değerlendirilmektedir⁴⁸. Nitekim iktisadi kalkınma, bir dizi yapısal değişikliği beraberinde getiren bir ekonomik büyüme süreci olarak tanımlanmaktadır⁴⁹. Dünyanın en gelişmiş ve yüksek refah düzeyine sahip ekonomilerinin bile, sahip oldukları konumları sürdürebilmelerinin; üretim kapasitelerini arttırmak ve geniş üretim yelpazelerini oluşturmak için, ekonomideki çalışma şartları ve toplumsal yaşamda

⁴³ G. Kazgan (1988). *Ekonomide dışa açık büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s. 401.

⁴⁴ I. Adelman (2003). Global institutions and economic development: What have we learned?”, *Development and structural change in Asia-Pacific: Globalising miracles or end of a model?*. (Ed: M. Andersson ve C. Gunnarsson). New York: RoutledgeCurzon, s. 17.

⁴⁵ W. Martin ve D. Mitra (2001). Productivity growth and convergence in agriculture versus manufacturing. *Economic Development and Cultural Change*, 49 (2), s. 404.

⁴⁶ I. Wallerstein (2009). *Tarihsel kapitalizm*. (Çev: N. Alpay). İstanbul: Metis Yayınları, s. 33.

⁴⁷ A. A. Sloane ve F. Witney (1991). *Labor relations*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc., s. 448.

⁴⁸ M. Kar ve S. Taban (2005). İktisadi gelişmenin temel dinamikleri ve kaynakları. *İktisadi kalkınmada sosyal, kültürel ve siyasal faktörlerin rolü*. (Ed: M. Kar ve S. Taban). Ankara: Ekin Kitabevi, s. 8.

⁴⁹ H. Mihçı (2005). Kurumsal yapı ve kalkınma. *İktisadi kalkınmada sosyal, kültürel ve siyasal faktörlerin rolü*. (Ed: M. Kar ve S. Taban). Ankara: Ekin Kitabevi, s. 66.

önemli değişikliklere gebe olan yapısal dönüşüm ve değişme sürecinde yol alması beklenmektedir⁵⁰.

Ekonomideki yapısal dönüşümün, en açık ve kolaylıkla ölçülebilen karakteristiği, işgücünün mesleki kompozisyonundaki değişimdir. Yapısal dönüşüm sürecine, gelişen bir ekonomide teknik olgunluğun da eşlik etmesi beklenir ki, bu; donanım ve ekipman birikimini sağlayan, geniş yelpazede mal ve hizmet üretilmesini mümkün kılan, girişime yönelik, teknik ve işgücünün yeteneğini geliştiren nitelikte gelişmeleri kapsar⁵¹. Ekonomideki üretici birimlerin, yeterli akışkanlığa sahip faktörlere sahip olmaları, değişen ekonomik koşullarda etkinliğin sağlanması için gereksinim duyulan kaynak tahsisini sürdürebilir kılmaktadır. Yapısal dönüşümlerin işgücü piyasalarındaki yansımaları, ekonomideki birimler arasında işlerin yeniden dağılımı ve farklılaşan türde yeteneklere sahip işgücü talebi şeklinde olmaktadır⁵². Esasen, kalkınma literatüründe ekonomik kalkınma ile yapısal değişme aynı süreçleri ifade ettiği için bazen eş anlamlı olarak da kullanılmaktadır. Ekonominin yapısında meydana gelen yapısal değişiklikler, aynı zamanda kalkınma sürecinin belirleyici özelliklerini oluşturmaktadır⁵³.

Ekonomik büyüme ile birlikte meydana gelen sektörel değişmeyi temel alan Fisher (1939)⁵⁴ ve Clark (1940)⁵⁵, üretim faaliyetlerini, birincil (tarım, ormancılık, madencilik vb.), ikincil (imalat, inşaat vb.), üçüncül (hizmetler) şeklinde, büyümenin kaynağı olarak tanımlanabilecek yapısal değişmeyi gösterebilmek amacıyla sektörel olarak sınıflandırmıştır⁵⁶. Klasik iktisatçılarla başlayarak, Neo-Klasik ve Keynesyen iktisatçıların sürdürdüğü gelenek; imalat sanayi, madencilik, tarım gibi “meta” (fiziksel ürün) üreten sektörlerle itibar göstermiştir. Oysa Fisher ve Clark’ın ifadesiyle, üçüncül

⁵⁰ Landsorganisationen I Sverige (1963). *Economic expansion and structural change: A trade union manifesto*. (Ed: T. L. Johnston). London: George Allen & Unwin Ltd., s. 17.

⁵¹ B. F. Johnston ve S. T. Nielsen (1966). Agricultural and structural transformation in a developing economy. *Economic Development and Cultural Change*, 14 (3), s. 280.

⁵² L. Andersson vd. (1998). *Structural change, competition and job turnover in the Swedish manufacturing industry 1964-96*. Stockholm: FIEF.

⁵³ A. Doğan (2013). Türkiye'nin kalkınma sürecinde üretimin yapısal değişimi. *Prof. Dr. Cihan Dura'ya armağan 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri*. (Ed: H. Atik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s. 5.

⁵⁴ A. G. B. Fisher (1939). Production, primary, secondary and tertiary. *The Economic Record*, 15 (1), s. 24-38.

⁵⁵ C. Clark (1940). *The conditions of economic progress*. London: MacMillan.

⁵⁶ Ş. Tüylüoğlu ve H. Çeştepe (2008). Kalkınma teorilerinin temelleri ve gelişimi. *Kalkınma ekonomisi*. (Ed: S. Taban ve M. Kar). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 46.

tipteki üretim faaliyetlerinin diğerlerinden farkı; üretildiği anda tüketilen, depolanamayan, biriktirilemeyen, taşınamayan ve değerine değer eklenemeyen ürünler olmalarıdır⁵⁷.

İktisadi kalkınma literatürü, sektörler arasında zaman içerisinde gerçekleşen işgücünün yeniden tahsisini, yapısal dönüşüm süreci olarak tanımlamaktadır. Bu süreç, tarım sektörünün istihdamdaki payında yaşanan sistematik düşüş, hizmetler sektörünün istihdamdaki payında sürekli bir artış ve sanayi sektörünün payının da kambur şekli alan (önce artan, sonra azalan) bir özellik göstermesi ile gerçekleşmektedir⁵⁸. Yapısal dönüşümlerle gerçekleşen bu safhalara, Üç Sektör Kanunu adı verilmektedir⁵⁹. Gelişmiş ülkelerde birbirine benzer şekilde sektörlerin üretimdeki payı karakteristik olarak incelendiğinde; GSYH arttıkça, tarımın üretimdeki payının düştüğü, sanayinin payının ilk olarak arttığı ve sonrasında düştüğü ve de hizmetler sektörünün sürekli olarak artış gösterdiği görülmektedir⁶⁰. Genel olarak, kişi başına gelir, tarım sektöründe daha yüksek işgücü yoğunluğuna işaret ederken, daha yüksek kişi başına gelir düzeyi ise hizmetler sektöründe daha yüksek istihdam anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım, işgücünün sektörel dağılımı açısından geçerli iken, sektörel verimlilik farklarından ötürü biraz farklı olsa da, hâsılanın sektörel dağılımı için de geçerli olmaktadır⁶¹. İstihdamın sektörel dağılımı, ekonominin istihdam yaratma kapasitesinin değerlendirilmesi aşamasında çok önemli bir unsuru oluşturmaktadır⁶².

Yapısal dönüşüm kavramı, geniş anlamda, sadece sektörel hâsıla ve istihdamın yapısındaki değişimleri değil, aynı zamanda sektörlerin içinde ve arasındaki, işgücü ve pazar paylarının yeniden dağılımını ve hatta üretici birimlerin nadir ürünlere yoğunlaşmaları ile yeni teknoloji ve ürünlere girişlerini kapsamaktadır. Ancak genel olarak, kavram sınırlı anlamda, sektörler ve üretici birimler arasında işgücü dağılımında meydana gelen değişme oranları gibi, iş devir oranlarını kapsayan sınırlılığa

⁵⁷ Gürak (2006), s. 227.

⁵⁸ M. Duarte ve D. Restuccia (2010). The role of the structural transformation in aggregate productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 125 (1), s. 134.

⁵⁹ S. Zaim (1986). *Çalışma ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, s. 136.

⁶⁰ E. M. Bah (2011). Structural transformation paths across countries. *Emerging Markets Finance & Trade*, 47 (2), s. 7.

⁶¹ M. Kaynak (2011). *Kalkınma iktisadı*. Ankara: Gazi Kitabevi, s. 182.

⁶² H. Ansal vd. (2000). *Türkiye emek piyasasının yapısı ve işsizlik*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s. 30.

kullanılmaktadır⁶³. Böylece yapısal dönüşüm kavramı ile ekonominin uzun dönemli gelişme sürecinde tarım, sanayi ve hizmetler gibi temel iktisadi faaliyetlerin sektörel kompozisyonunun değişmesi ve ilkin işgücünün, daha sonra ise sermaye girdilerinin kullanımı ve dağılımındaki dönüşümün gerçekleşmesi ifade edilmektedir. Kısacası yapısal dönüşümler, ekonominin geleneksel kesiminden modern kesimine, düşük kârlılık alanlarından yüksek kârlılık alanlarına, üretim faktörlerinin kayması olarak nitelendirilmektedir⁶⁴.

Kalkınma iktisatçıları, üretim, dış ticaret ve işgücü piyasasının yapısal özellikleri ile ülke ekonomilerinin gelişmişliği arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır. Bu boyutuyla kalkınma kavramı, gelişmekte olan ülkeler için ekonomik yapıların modernleştirilmesi şeklinde ele alınmaktadır⁶⁵. Modern kalkınma yolları boyunca ülkeler, işgücünün tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri arasında yeniden tahsis edildiği bir yapısal dönüşüm sürecine katlanmaktadır. Son elli yıllık süreçte, ülkeler önemli miktarlarda işgücünün sektörler arasında yeniden tahsis edilmesine şahit olmuştur. Bu süreçte, örneğin; 1960-2004 döneminde, İspanya’da işgücünün çalışma saati payı; tarım sektöründe %44’den %6’ya düşerken, hizmetler sektöründe %25’den %64’e çıkmıştır⁶⁶.

Gries ve Naudé (2010) de düşük gelir düzeyine sahip geleneksel ekonomilerden, modern ekonomilere yaşanan dönüşümün üretim metotlarında önemli değişikliklere yol açtığını vurgulamıştır⁶⁷. Tarım sektöründe artan kişi başına sermayeye ve genel anlamda ekonomik büyümeye yol açan yapısal dönüşüm sürecinin önemi, aynı zamanda endüstriyel genişleme için kaçınılmaz kıt kaynaklar olan, sermaye ve yabancı yatırım gereksinimlerinin minimize edildiği bir strateji ile tarım sektöründe öngörülen genişlemenin garanti altına alınması imkânını sunmaktadır⁶⁸.

⁶³ Andersson vd. (1998), s. 2.

⁶⁴ Altıok ve Tuncer (2011), s. 3.

⁶⁵ M. Kaplan ve M. Taşdemir (2008). Gelişmekte olan ülkelerin özellikleri. *Kalkınma ekonomisi*. (Ed: S. Taban ve M. Kar). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 14.

⁶⁶ Duarte ve Restuccia (2010), s. 130.

⁶⁷ T. Gries ve W. Naudé (2010). Entrepreneurship and structural economic transformation. *Small Business Economics*, 34 (1), s. 25.

⁶⁸ B. F. Johnston ve S. T. Nielsen (1966). Agricultural and structural transformation in a developing economy. *Economic Development and Cultural Change*, 14 (3), s. 287.

Yapısal dönüşümün hizmetler sektöründe ortaya çıkardığı istihdam artışının temel nedenleri; hizmet talebinin gelir esnekliğinin birden büyük olması, ara ya da üretici hizmetler olan bankacılık, sigortacılık, hukuk veya mühendisliğe yönelik hizmetlere talebin artması ve sektördeki düşük işgücü verimliliği nedeniyle artan hizmet talebinin transfer olan işgücüyle karşılanması olarak sıralanmaktadır⁶⁹. Bununla birlikte, bulgular; hizmetler sektörü istihdamındaki artışın yalnızca küçük bir bölümünün, talep yönlü gelişmelerden kaynaklanmakta olduğunu, sektördeki düşük işgücü verimliliği nedeniyle diğer sektörlerle göre artma eğilimi yüksek olan fiyatların, arz yönlü etkinin temel kaynağını oluşturduğunu ortaya koymuştur⁷⁰. Benzer şekilde, kalkınma sürecinin ilk aşamalarında talebin gelir esnekliğine bağlı olarak, sanayi sektörü içinde tüketim mallarının üretimdeki payı fazla, sonrasında ise ara ve sermaye malları payları fazlalaşmaktadır⁷¹.

2. Yapısal Dönüşümlere İlişkin Teorik Yaklaşımlar

Yapısal dönüşümlere ilişkin literatürde, kavramsal tanımlamalara dair ciddi farklılıklar bulunmasa da, yapısal dönüşüm olgusuna yönelik farklı nitelikte teorik yaklaşımlar söz konusudur. Özellikle kalkınma iktisatçılarının yapısal dönüşümlere yönelik teorik yaklaşımları, ana bir akımı oluşturmaktadır. Yapısal dönüşümlere dair teorik yaklaşımlar, küreselleşme teorisi ile iç içe geçmiş bir yapıdadır. Zira süreçte dışsal koşulların şekillendirdiği bireysel davranışların öngörülebilirliği, bu koşulların kendiliğinden oluşan yapısından kaynaklanmaktadır⁷².

Yapısal değişim teorisi, az gelişmiş ekonomilerin sahip oldukları ekonomik yapıların, sürdürülen tarıma dayalı geleneksel yapılardan; modern, kentleşmeye yönelik ve imalat sanayi ve hizmetler sektörleri boyutunda ayrı ayrı daha fazla gelişmiş bir yapıya dönüşümünü incelemektedir. Teori, Neo-Klasik fiyat ve kaynak dağılımı teorilerini esas almakta ve modern ekonometrik yöntemlerle bu dönüşüm sürecinin nasıl gerçekleştiğini

⁶⁹ E. Kutlu ve S. Taban (2007). Bilgi toplumu ve Türkiye. Ankara: Pelikan Yayıncılık, s. 40.

⁷⁰ George vd. (2005), s. 5.

⁷¹ Doğan (2013), s. 6.

⁷² P. G. Cerny (2009). Bridging the transatlantic divide?: Toward a structural approach to international political economy. *Routledge handbook of international political economy (IPE): IPE as a global conversation*. (Ed: M. Blyth). Oxon: Routledge, s. 143.

analiz etmektedir. Bu bağlamda, yapısal değişme yaklaşımı; Lewis'in (two-sector surplus model) ve Chenery'nin (patterns of development) genel kabul görmüş iki modeli ile temsil edilmektedir⁷³.

Kalkınma sürecinde bazı evrelerin söz konusu olduğunu ve bu evrelerin ülkenin kalkınma aşaması için bir gösterge niteliği taşıdığını öne süren bir kısım iktisatçıdan, en basit aşamalar teorileri Fisher ve Clark'a ait sektör tezlerinden oluşmaktadır⁷⁴. Kalkınma iktisadı alanında önemli çalışmalara imza atmış olan Kuznets (1971)⁷⁵ yapısal dönüşümleri, ekonomik kalkınmanın gelenekselleşmiş unsurlarından biri olarak görerek, kavramı iki evrede ele almaktadır. Buna göre, ekonominin kalkınma sürecinin başlangıcında, kaynaklarının büyük bir bölümü tarım sektörüne aktarılmaktadır. Ekonomik kalkınmanın ilerleyen seviyelerinde ise kaynaklar, tarım sektöründen, sanayi ve hizmetler sektörlerine yeniden tahsise konu olmaktadır. Kuznets'e göre, bu yapısal dönüşümün ilk evresini oluşturmaktadır. İkinci evrede, kaynakların tarım ve sanayi sektörlerinden hizmetler sektörüne yeniden tahsisi söz konusu olmaktadır. Kuznets (1966)⁷⁶ ve Maddison (1989)⁷⁷ yapısal dönüşüm sürecinin gelişmiş ülkelerin tümünde aynen gerçekleştiğine yönelik bulgulara yer vermektedir. Yine Rogerson (2007)⁷⁸ ve Bah (2011)⁷⁹, in tespitleri, Kuznets ve Maddison tarafından ortaya konulan bulguları desteklemektedir.

Syrquin (1986) ekonomik yapıda meydana gelen değişmelerin sistematik olarak (Engel etkileri ve karşılaştırmalı üstünlüklerdeki değişmeler üzerinden) gelişmişlik seviyesi ile ilişkili olduğuna işaret etmektedir⁸⁰. Rostow belirli bir dönemde, ekonomik ve toplumsal yapıda meydana gelen değişmelerin, ekonomik kalkınmanın ilerleyen süreçte

⁷³ M. P. Todaro ve S. C. Smith (2011). *Economic development*. Essex: Pearson Education Limited, s. 115.

⁷⁴ M. Kaynak (2005). *Kalkınma iktisadı*. Ankara: Gazi Kitabevi, s. 131.

⁷⁵ S. S. Kuznets (1971). *Economic growth of nations: Total output and production structure*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

⁷⁶ S. S. Kuznets (1966). *Modern economic growth: Rate, structure, and spread*. New Haven: Yale University Press.

⁷⁷ A. Maddison (1989). *The world economy in the 20th century*. Paris: OECD Publishing.

⁷⁸ R. Rogerson (2007). *Structural transformation and the deterioration of European labor market outcomes*. (NBER Working Paper No. 12889). Cambridge: National Bureau of Economic Research, s. 9.

⁷⁹ Bah (2011), s. 5-19.

⁸⁰ M. Syrquin (1986), Growth and structural change in Latin America since 1960: A comparative analysis. *Economic Development and Cultural Change*, 34 (3), s. 437.

kendiliğinden sürmesini sağlayacağını öne sürmüştür. Rostow bu değişmeye, “kalkış” adını vermektedir. Bu kavram, Rostow’a göre üç koşulu kapsamaktadır. Bunlar; üretken yatırım oranının yükselmesi, yüksek bir hızla gelişen bir veya birden fazla temel sanayi kesiminin kurulması ve modern kesimdeki gelişme eğilimleri ile dışsal tasarrufları etkin kullanan ve gelişmeye süreklilik kazandıracak bir yapının oluşturulmasıdır⁸¹.

Kuznets (1973) modern ekonomik büyüme yaklaşımında, yapısal dönüşümlerin yerine dair açıklamalarında; tarımdan diğer sektörlere geçişle yaşanan yapısal değişmelerin sonradan sanayiden hizmetler sektörüne geçiştekine benzer şekilde, işgücünün mesleki statüsündeki değişikliklerle birlikte, üretici birimlerin ölçeğindeki değişme ve kişisel girişimlerden kişisel olmayan organizasyonel iktisadi birimlere geçiş gibi değişiklikleri kapsadığını ifade etmiştir⁸². Kuznets, kalkınma sürecindeki benzerliklerin açıklanmasında, ulusal ürünün endüstriyel yapısındaki uzun dönemli eğilimlerle ilgili dolaysız kanıt ile gelir düzeyi ve endüstriyel yapıda uluslararası farklılıkların birleşmesinden doğan kanıtın, önemli düzeyde benzerlik gösterdiğini vurgulamaktadır⁸³. Kalkınma sürecinde yapısal dönüşümlerin, ekonomik yapıda meydana gelen değişimleri takip eden dönemin ilk aşamalarında hızlanan, daha sonra ise durağanlaşan bir büyüme performansı ortaya çıkardığı öne sürülmektedir⁸⁴. İşte bu noktada Kuznets, modern ekonomik büyümenin, ekonomik ve sosyal yapıda yol açtığı ani değişikliklerin, büyüme sürecinin içerdiği bozucu etkilerin bir ürünü olduğuna dikkat çekmektedir⁸⁵. Kuznets’in ekonomik gelişme sürecine yaklaşımı ise tarım kesiminde ekonomik eşitsizliğin düşük düzeyde olduğuna, sonrasında ise gelişme, verimlilik ve gelirin arttığı sanayi kesimi egemenliğinde, gelir dağılımı eşitsizliğinin arttığı yönündedir⁸⁶.

Kalkınma eksenli modellerden, sınırsız işgücü arzını esas alan Lewis’in modeli ise ekonomide modern değişim sektörü ile geçimlik sektörün oluşturduğu, ikili bir yapının

⁸¹ W. W. Rostow (1966). Kendini besleyen gelişmeye götüren kalkış. *İktisadi kalkınma seçme yazılar*. (Çev: Y. Demirgil), Ankara: ODTÜ Yayını, s. 45’den aktaran E. Han (1978). *Türkiye’de sanayileşme süreci ve stratejisi*. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, s. 8.

⁸² S. Kuznets (1973). Modern economic growth: Findings and reflections. *The American Economic Review*, 63 (2), s. 247.

⁸³ R. H. Ballance vd. (1985). *Uluslararası ekonomi ve sınıai kalkınma: Üçüncü dünyada dış ticaret ve yatırım*. (Çev: C. Balkır ve A. Ersoy). İstanbul: Çağlayan Kitabevi, s. 90.

⁸⁴ Altıok ve Tuncer (2011), s. 6.

⁸⁵ Kuznets (1973), s. 257.

⁸⁶ Bulut (2006), s. 118.

bulduğunu varsaymaktadır. Lewis'in sanayi sektörüne dikkat çektiği modern sektörde, verimlilik, geçimlik sektör olarak ifade ettiği tarım sektöründen daha yüksektir. Lewis'e göre, işgücü arzının talebi aştığı geçimlik sektör, bir tür işgücü deposudur. Bu bağlamda, kapitalist sektördeki düşük ücretin korunması kaygısı, gözleri belirleyici role sahip, geçimlik sektör üzerine çekmektedir⁸⁷. Aynı süreçte, üreticiler toplumunun, tüketiciler toplumuna dönüşmesi, geçmişte yedek sanayi ordusu olarak görülen kitlelerin, defolu tüketicilere dönüşmesine de yol açmaktadır⁸⁸. Lewis'in çerçevesini çizdiği süreçte yer alan, modern sektörün sürdürülebilir büyümesinin kendiliğinden sağlanması ve istihdamdaki genişleme, tüm işgücü fazlasının modern sektörde istihdam edildiği duruma kadar sürecektir. Ancak azalan işgücü/toprak oranının kırsal işgücünün marjinal ürününün sıfır olarak kalmasına müsaade etmemesi nedeniyle geleneksel sektörden çekilen işgücü, modern sektörde işgücü arz eğrisinin pozitif eğimli olmasına yol açarak, ücret ve istihdamdaki büyümenin sürmesini sağlayacaktır. Bu durum, Lewis'in dönüş noktası (Lewis turning point) olarak bilinmektedir⁸⁹. Chenery'nin kalkınma kalıpları analizi (patterns of development analysis) ise az gelişmiş ekonomilerdeki yapısal değişimin ekonomik, endüstriyel ve kurumsal yapıda ardışık süreçte yol açtığı dönüşüm neticesinde, yeni endüstrilerin geleneksel sektörün yerini alarak ekonomik büyümenin lokomotifine haline geleceğini öngörmektedir⁹⁰.

Yapısal dönüşüm literatüründeki çalışmaların iki ayrı tipte olduğu görülmektedir. Bunlar; Ngai ve Pissarides (2007), Duarte ve Restuccia (2010) gibi verimlilik artışındaki sektörel farklılıkların yapısal dönüşümünü baz alan çalışmalar ve Kongsamut vd. (2001) gibi gelir talep esnekliklerindeki yapısal dönüşümü baz alan çalışmalardır. Ancak Rogerson (2008)'daki gibi her iki mekanizmayı birleştiren tipte modellere de rastlanmaktadır⁹¹.

⁸⁷ Kaynak (2011), s. 182.

⁸⁸ V. Bozkurt (2012). *Endüstriyel & post- endüstriyel dönüşüm: Bilgi, ekonomi, kültür*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 75.

⁸⁹ M. P. Todaro ve S. C. Smith (2011). *Economic development*. Essex: Pearson Education Limited, s. 118.

⁹⁰ Todaro ve Smith (2011), s. 120.

⁹¹ R. Dekle ve G. Vandenbroucke (2012). A quantitative analysis of China's structural transformation. *Journal of Economic Dynamics & Control*, 36, s. 120.

Neo-Klasik modelin sermaye kavramını, fiziki unsurların yanı sıra beşeri sermayeyi de kapsayacak şekilde genişletmesi neticesinde, ekonominin durağan durum dengesi, uzun dönemde başlangıç durumundan ayrı bir noktaya taşınmakta ve bu kişi başına düşen hâsılayı etkilemektedir. Ancak modelin öngörütleri, teknolojik gelişmelerin devam etmediği durumda büyümenin duracağına işaret etmektedir⁹². Ekonomiyi durağan bir yapı olarak değil de, tarihsel bir sürecin sonucu olarak alan Post-Keynesyen geleneğin temsilcisi Kalecki, Pasinetti, Robinson ve Kaldor, Neo-Klasik büyüme modellerine alternatif bir model oluşturmuşlardır. Özellikle uzun dönemde ekonomik büyümeyi açıklamada, talebin dışsal unsurlarının önemine vurgu yapan Kaldor'ın büyüme yasası, savaş sonrası dönemde, gelişmiş ekonomilerin ekonomik büyümesinde en önemli rolün, ekonominin genel performansı ve sanayi sektörü büyümesi arasındaki ilişkiye dayandığını öne sürmektedir. Buna ek olarak, Kaldor'ın ikinci büyüme yasası, sanayi üretim artışı ile işgücü verimlilik artışı arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken, üçüncü yasa ile ekonomideki toplam verimlilik artışının, imalat sanayi üretim artışı ile pozitif, imalat sanayi dışı sektörlerdeki istihdam ile negatif ilişkili olduğu savunulmaktadır⁹³. Nitekim yapısal dönüşümlerin ülkelerdeki sektörel verimlilik kadar önemli bir role sahip olduğu görüşü kabul görmektedir⁹⁴. Kaldor tarafından büyümenin motoru (engine of growth) olarak ifade edilen sanayi sektörü, bu görüş ışığında, işbölümü ve uzmanlaşma potansiyeli sayesinde sektörler genelinde verimlilik artışına yol açmaktadır⁹⁵. Ancak uygulamada, sanayileşme sürecinde geri kalmış ülkelerin, sanayileşmiş ülkelerle uzmanlaşmaya dayalı serbest ticaret yapmasının, gelişmiş ülkeye yarar, diğerine ise zarar olarak döneceğini görmüşlerdir. Bu nedenle, ülkeler sanayileşme evresini tamamlama gayesine yönelik ekonomi politikalarına yönelmiştir⁹⁶.

Tarihsel kapitalizm, doğası gereği, ekonomik bir değişim metodu/tipi olduğundan durgun bir karakter göstermemektedir. Kapitalizmin bu gelişimci niteliği, ekonomik hayatın daima değişen bir ekonomik ve sosyal ortam içinde akması ve değişmelerin

⁹² R. J. Barro (1997). *Determinants of economic growth: A cross-Country empirical study*. Cambridge: The MIT Press, s. 2-3.

⁹³ M. Çetin (2009). Kaldor büyüme yasasının ampirik analizi: Türkiye ve AB ülkeleri örneği (1981-2007). *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XI (I), s. 356-359.

⁹⁴ W. E. G. Salter (1960). *Productivity and technical change*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 151.

⁹⁵ İ. Arısoy (2008). *Türkiye'de sanayi sektörü – iktisadi büyüme ilişkisinin Kaldor hipotezi çerçevesinde test edilmesi*. (Tartışma Metni 2008/1). Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu, s. 4.

⁹⁶ G. Şaylan (2003). *Değişim küreselleşme ve devletin yeni işlevi*. Ankara: İmge Kitabevi, s. 65.

ekonomik değişkenleri de etkilemesinden ileri gelmektedir⁹⁷. Kapitalizmin oynadığı ilerici rol, bu sistemin kararlı bir suçlayıcısı olan Marx'ı bile, bu role vurgu yapmaya itmiştir⁹⁸. Marx, Kapital'de piyasa rekabetinin; oluşturduğu koşullarla, kapitalistleri kârlılık peşinde koşmaya zorlayan, ileri yönlü sıçramalara yönelten, yenilik süreçleri yarattığını öne sürmektedir. Bu açıdan, kapitalizmin rekabetin zorlayıcı koşulları nedeniyle teknolojik bakımdan dinamik olduğuna kanaat getirmek mümkün olsa da, Schumpeter'in Yaratıcı Yıkma felsefesi ekseninden bakıldığında, sürekli yeniliklerin sonucunda, geçmiş yatırımlar ve işgücü değersizleşmekte ve hatta yok olmaktadır⁹⁹. Ayrıca toplumsal değişim olgusu açıklanırken, katı bir teknolojik nedenselliğin esas alınması, tutarlı bir bakış açısı olmamakta, insanların arzu ve talepleri ile bunlara bağlı, davranış norm ve biçimlerinin değişirken teknolojik gelişmelerden etkilendiği söylenebilmektedir¹⁰⁰. Ancak Schumpeter, yeniliklerin olmadığı bir durumun, ekonomik yaşamı, durgun dengeye ittiğini ve dairesel akımların aynı büyüklükte kalarak; kâr, faiz ve servet birikiminin ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Bu fikre göre, yenilik peşindeki girişimciler, kâr elde etme güdüsüyle statik durumu ekonomik kalkınmanın süreceği dinamik bir sürece dönüştürmektedir¹⁰¹. Schumpeter'e göre, kapitalist toplum, bir süre sonra yıkılmaya mahkûm olacaktır. Buna üç neden gösterilebilir: Bunlar; girişimcilik fonksiyonunun demode olması, korumacı politik unsurların vereceği zarar ve kapitalist toplumun kurumsal yapısının çökmesidir¹⁰².

Gerçekte kalkınma sorunlarına yönelik bir yaklaşım olan ve genellikle öncüsü Prebisch ile anılan Yapısalci yaklaşım, dünya ekonomisinin mevcut durumunu Sanayi Devriminden başlatmaktadır. Çünkü bu olgu, teknolojik gelişme ürünlerinin dünya ölçeğinde eşitsiz şekilde dağılmasına yol açmış, verimlilikte görülmemiş derecede artışlar meydana gelmiş ve bu avantajlar, ülkeler arasında yapısal farklılıklar ortaya çıkarmıştır¹⁰³. Çünkü tarım ürünleri talebinin gelir esnekliğinin düşük olması ve ticaret

⁹⁷ J. A. Schumpeter (2007). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi*. (Çev: H. İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık, s. 111.

⁹⁸ Wallerstein (2009), s. 36.

⁹⁹ D. Harvey (2010). *Postmodernliğin durumu*. (Çev: S. Savran). İstanbul: Metis Yayınları, s. 127.

¹⁰⁰ Şaylan (2003), s. 147.

¹⁰¹ F. R. Adaçay ve H. İslatince (2009). *İktisadi düşünceler tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 160.

¹⁰² Savaş (2000), s. 835.

¹⁰³ Han ve Kaya (2002), s. 40.

hadlerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhine dönmesi, sanayileşmenin nedeni olarak görülmektedir¹⁰⁴.

Serbest piyasa ile kapitalizm kavramlarının aynı kefeye konması, uygulanan politikalara yöneltile eleştirilerin tehlikeli şekilde yumuşatılmasına neden olmaktadır. Oysa ki, fiilen var olan kapitalizm, hayali pazarı oluşturan şeylerin tam zıddıdır ve belirli grupların oligopol yapısındaki bir kontrolle dışlanması suretiyle rekabetin kısıtlanması gerçeğini muhteva etmektedir¹⁰⁵. Bundan ötürü Marx, kapitalizmi; üretim araçlarının toplumda ayrı bir sınıf oluşturan kapitalistler tarafından sahiplenildiği bir üretim tarzı olarak tanımlamaktadır¹⁰⁶. Nitekim Weber de, çağdaş Batı Avrupa-Amerika kapitalizmi ile sistemi ahlaki değerlerden uzaklaştıran özel ethos'tan (toplumsal inanış ve yaklaşımların karakteristiği) yoksun olarak, Çin'de, Hindistan'da, Babil'de ve Ortaçağ'da yaşanan kapitalizmi ruh boyutunda birbirinden ayırmaktadır¹⁰⁷.

Yapısal dönüşüme dair modellerin ortaya koyduğu hipotez; kalkınma sürecinin, tüm ülkelerde ana özellikleri benzer olan saptanabilir bir büyüme ve değişim süreci olduğudur. Ancak model, ülkeler arasında kalkınmanın hız ve şeklinin, ülkelerin kendi koşullarına bağlı olarak farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır. Bu süreci etkileyen faktörler, ülkenin; kaynak sahipliği ve boyutu, kamusal politikaları ve amaçları, dış teknoloji ve sermayeye erişebilirliği ve uluslararası ticaret ortamıdır¹⁰⁸. Farklı gelişmişlikteki ülkelerin iktisadi ve toplumsal yapılarının çok farklı olması, iktisadi karar birimlerinin davranış biçimleri arasında da önemli farklılıkların görülmesine neden olmaktadır. Bu farklılığın, temel olarak, kurumsal yapı farklılıklarından kaynaklandığı öne sürülmektedir. Kalkınma sürecinin tüm ülkeler için bir gelişim süreci olarak ele alınması durumunda ise Kalkınma İktisadi ve Kurumsal İktisat birbirine yaklaşmaktadır¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Savaş (2000), s. 840.

¹⁰⁵ S. Amin (2005). "Küreselleşmecilik mi? Yoksa küresel-ölçekli apartheid mi?. *Modern küresel-sistem*. (Ed: I. Wallerstein) (Çev: M. K. Atalar). İstanbul: Pınar Yayınları, s. 13.

¹⁰⁶ M. Dobb (2001). *Kapitalizmin dünü ve bugünü*. (Çev: F. Kantur). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 10.

¹⁰⁷ M. Weber (2008), *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Çev: Z. Gürata). İstanbul: Ayraç Kitabevi Yayınları, s. 44.

¹⁰⁸ Todaro ve Smith (2011), s. 121.

¹⁰⁹ Mıhçı (2005), s. 64-66.

3. Yapısal Dönüşümlerin Tarihsel Perspektifi

Yunan Filozofu Heraklit, değişmeyen tek şeyin, evrende sürekli değişimin varlığı olduğunu ifade etmiştir. Marx'ın hemen hemen bütün çalışmalarında gözettiği amaç, insanlık tarihinin dönüşüm seyrinin doğal kanunlarının ve bu dönüşümlerin dinamiklerinin saptanmasından başka bir şey değildir. Marx, toplumların gelişim ve dönüşümlerinin temelinde, diyalektik felsefeden yola çıkmış ve bir çatışmanın olduğunu öne sürmüştür. Nihai noktada ise Marx, değişim ve dönüşümün temelinde maddi koşulların bulunduğunu görmüş ve maddi malların üretiminin insanlığın varlığı için temel neden ve koşul olduğunu vurgulamıştır¹¹⁰. Keza Marx'a göre, kapitalist sömürü sisteminde büyük ölçüde işçilerin tüketimlerine bağlı çalışan piyasanın, üretim kapasitesinden daha yavaş genişleyecek olması, sistemin sürekli krizlerle karşı karşıya kalmasına neden olacaktır¹¹¹.

Tarihsel perspektifte, ekonomideki yapısal değişimler, büyümenin sağlanmasında önemli bir faktördür. Ekonomideki kaynaklar, bu süreçte düşük verimli sektörlerden daha verimli sektörler kaymaktadır. Kısa ve orta dönem analizleri, ekonomideki genel verimlilik artışına, sektörler arası istihdam kaymalarından daha çok, sektör içi verimlilikteki değişimlerin katkısına dikkat çekmektedir¹¹². Ekonomik büyümenin sürdürülebilir kılınmasının; sanayi ve hizmetler sektörlerinin toplam hâsıladaki payının, toplam istihdamın içinde yüksek verimliliğe sahip istihdam oranının ve toplam üretim içerisinde yüksek katma değerli ürünlerin payının artmasına dayalı olduğu, iktisat tarihinde kendine yer bulmuş bir gerçektir¹¹³.

18. yüzyılın ilk yarısında, klasik iktisadın gelişimi için uygun koşullar oluşmuş, feodal tarımsal ve sanayi üretim biçimi yavaş da olsa, kapitalist ekonomiye doğru evrim geçirmiştir. Tarımsal üretimdeki teknik gelişmeler, üretimdeki ilerleme, finansal alandaki dönüşümler gibi olgular, düşünsel alanda, insanların geleneksellik yerine, aklın

¹¹⁰ A. M. Küçükcalay (2008). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, s. 343-347.

¹¹¹ Doğaner Gönel (2010), s. 51.

¹¹² Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği [TÜSİAD] (2005). *Ekonomik büyümeyi anlamak*. (Yayın No: TÜSİAD-T/2005-04-392). İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları, s. 54.

¹¹³ C. Rada ve R. Arnim (2012). Structural transformation in China and India: A note on macroeconomic policies. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23, s. 264.

ikame edilmesiyle özgürlüğe yöneldiği ve Akıl Çağı olarak da adlandırılan, Aydınlanma (enlightenment) dönemi ile desteklenerek, yeni bir anlayışın yerleşmesinde etkili olmuştur¹¹⁴.

Aydınlanma felsefesinin bir getirisi olan, doğa üzerinde bilimsel hâkimiyet sağlama yetisi, insanlığın; kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetin rasgele darbelerinden kurtuluşunu vaat etmiştir. Böylesi bir proje ile bütün insanlığın evrensel, sonsuz ve değişmez niteliklerinin ortaya çıkarılması mümkün görülmüştür. Bu bağlamda, Aydınlanma düşüncesinin kucak açtığı ilerleme fikrinin, modernitenin savunduğu, tarih ve gelenekle kopuşu hedeflediği ve insanlığın ilerlemesi adına, değişim girdabını olumlu karşıladığı görülmektedir¹¹⁵. Zira Aydınlanma ile iyimser bir insan doğası ortaya konulurken, gelenekler modernleşmekte ve toplumsal dönüşümler; düşüncenin rasyonelleşmesi, ulusal sanayileşme adımlarının atılması ve bunların ışığında, ekonomide yapısal dönüşümlerin meydana gelmesi gibi sonuçlar vermiştir. Bu gelişmeler, insanın günlük yaşantısında hedonistleşmesi ve maddileşmesini salık vermektedir¹¹⁶. Böylece siyasi, iktisadi, felsefi, sanatsal ve bunlar gibi pek çok alanda ileri sürülen yeni düşüncelerle hayatın her alanı hızla sekülerleştirilmiştir¹¹⁷. Toplumsal yapıdaki bu dönüşümlerin, egemen iktisadi anlayışın öğütlediği rasyonelliği çağırıldığı tartışılmaz bir gerçektir. Toplumda maddileşme ve hedonistleşmenin meydana gelmesi mübadele alanlarının genişlemesine yol açmaktadır. Aynı zamanda, yaşanan kültürel homojenleşme, kapitalist gelişme süreci için gerekli bir koşuldur. Bu süreçte, işgücünün piyasalaşması ve başlıca bir üretim faktörü olarak ortaya çıkması, önemli rol oynamaktadır¹¹⁸.

Antik Yunan'da Aristo'nun *oeconomicus* olarak adlandırdığı, ihtiyaçlara dayalı geçimlik iktisadi faaliyetlere ek olarak gösterilen; mal, mülk ve servet edinmeye dayalı krematistik faaliyetler, insan ihtiyaçları bağlamında ayrıma tabi tutulmuştur. Buna göre, çiftçilik, balıkçılık, avcılık ve çobanlık gibi ihtiyaca yönelik faaliyetler doğal, ihtiyaçların ikinci plana itildiği, para biriktirmeye ve serveti arttırmaya yönelik

¹¹⁴ Küçükkalay (2008), s. 184-185.

¹¹⁵ Harvey (2010), s. 25-26.

¹¹⁶ A. Zorlu (2008), *Alışveriş merkezlerini anlamak*. Ankara: Gloocal Yayınları, s. 13.

¹¹⁷ Küçükkalay (2008), s. 167.

¹¹⁸ Zorlu (2008), s. 17.

faaliyetler ise doğal olmayan krematistik olarak tanımlanmıştır. Amacın insan ihtiyacını gidermek olmadığı bu faaliyetler, Aquinas tarafından katma değer yaratmayan faaliyetler olarak değerlendirilmiş, Marx tarafından artı değer teorisi ile ilişkilendirilmiştir¹¹⁹. Zira Marx'a göre, modern manüfaktür ve sınaî üretim koşulları, işçinin ortalama bir iş günü içinde geçimi için gereken değerden çok daha fazla üretmesine olanak sunmaktadır. Böylece kapitalist kârın kaynağı olan artı değer söz konusu olmaktadır¹²⁰. Bir ihtiyaç ekonomisi olan Osmanlı da, kapitalizmde tapılacak bir put haline getirilen ekonominin mi insan için, yoksa insanın mı ekonomi için olduğu sorusuna net bir yanıt vermektedir¹²¹. Ülgener'in Türk toplumunun ekonomi zihniyeti üzerine tespiti de, Weber'in kapitalizme giden yolu rasyonelleşme olarak nitelendirmesine aksi yönde olacak şekilde rasyonelleşememe olmuştur¹²². Her zaman farklı iktisadi yaklaşımların zihin dünyasında tartışmalara konu olan bu faaliyetlerin temelinde yatan güdünün, aynı zamanda yapısal dönüşümlere düşünsel temelde zemin hazırladığı açıktır.

İşgücünün verimini artırmak için kullanılan aletlerin de, işgücünün ürünü olmasından hareketle ürünün değer ölçüsünün işgücü olduğunu kabul eden Smith, emek-değer teorisini ortaya atmıştır. Ancak Marx, işgücünün değerinin ölçülmesi konusundaki çözümü geçersiz kılarak, işgücünün değerini işgücü girdileri ile ölçmek gerektiğini öne sürmüştür¹²³. Marx'ın yapıtı, önemli bir çıkarsamayı mümkün kılmaktadır. Buna göre, "basit meta dolaşımı" soyutlama düzeyinde mübadele değerlerinin, malların üretimi için gerekli işgücü miktarlarına orantılı olmasından ötürü, üretime katılan insanların işgücünün mübadelesine dayanmaktadır¹²⁴. Marx'ın toplumun iktisadi oluşumunun geçirdiği evrimlerin de doğa tarihine ait bir süreç olarak görüldüğü bir bakış açısına vurgu yapması, dış doğayla olmasa bile, insanın kendi tarihsel doğasıyla ilişkili olması yorumuna yol açmaktadır¹²⁵.

¹¹⁹ Küçükcalay (2008), s. 49-50.

¹²⁰ A. Giddens (2010). *Kapitalizm ve modern sosyal teori: Marx, Durkheim ve Max Weber'in çalışmalarının bir analizi*. (Çev: Ü. Tatlıcan). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 96.

¹²¹ Küçükcalay (2008), s. 129.

¹²² F. Yılmaz (2007). Sabri F. Ülgener ve liberalizm. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız*. (Ed: M. Yılmaz). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 97.

¹²³ N. Erim (2007). *İktisadi düşünce tarihi*. Ankara: Palme Yayıncılık, s. 44-45, 91.

¹²⁴ A. S. Akat (2009). *İktisadi analiz*. Ankara: Eflatun Yayınevi, s. 398.

¹²⁵ A. Sohn-Rethel (2011), *Zihin emeği, kol emeği: Epistemoloji eleştirisi*. (Çev: A. D. Temiz). İstanbul: Metis Yayınları. s. 141.

İnsanlık tarihinin şahitlik ettiği, küresel çaptaki ekonomik dönüşümlerin gelişim evreleri hakkında farklı yaklaşımlar söz konusudur. Örneğin, List; toplayıcılık, avcılık ve balıkçılık, çiftçilik, ticaret, küçük sanayi ve endüstri şeklinde bir akış ortaya koyarken, Marx'a göre; ilkel komünizm, kölelik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm yapısal değişim evreleridir. Yine Rostow; geleneksel toplum, kalkışa hazırlık evresi, kalkış, olgunluğa geçiş ve yüksek tüketim aşamaları ile bu akış sürecini özetlemektedir¹²⁶. Toffler'ın birinci dalga olarak tarım toplumunu, ikinci dalga olarak sanayi toplumunu ve üçüncü dalga olarak bilgi toplumunu işaret ettiği gelişim evreleri de yaygın bir kabul görmektedir¹²⁷. Sanayi Devriminden günümüze kadar olan dönem, Kondratieff'in Uzun Dalga Kuramı'na göre ele alındığında, yaklaşık her biri 50 yıllık dönemlerden oluşan dört dalganın bulunduğu görülür. Bunlar; 1770-1830 Erken Mekanizasyon, 1830-1880 Buhar Gücü/Demiryolları, 1880-1940 Elektrik ve Ağır Sanayi ile 1940-1980 Kitle Üretimi dönemleridir. Bunlara ek olarak, "Beşinci Dalga" ile günümüz dünyasındaki esnek üretim modelleri gelmektedir¹²⁸. Freyer ise teknik gelişme sürecini, İngiltere'yi esas alarak; Dokuma Endüstrisi dalgası, Demir Çelik dalgası, Ulaştırma dalgası, Kimya Çağı, Elektrik Endüstrisi dalgası ve Benzin Motoru çağı olarak tasnif etmektedir¹²⁹.

Smith tarafından temeli atılan, Ricardo tarafından formelleştirilen ve Marx'ın tarihsel bir nitelik kazandırdığı Klasik İktisat geleneği, tek bir nihai amaçta birleşmektedir. Bu amaç; kapitalizmin geleceği hakkında öndeyilerde bulunmaktır. Böylece kapitalist ilişkilerin bir evrim içerisinde belirlenmesine yönelik çabalar, Klasik İktisada dinamik bir nitelik kazandırmış ve dinamik iktisadın iki özelliği olan, zaman ve değişme, Klasik analiz yöntemi üzerindeki egemenliğini kurmuştur¹³⁰. Klasik politik iktisat, ekonomik ilerlemenin belirleyicisi olan yasaları belirlemiştir. Bunlar; işbölümündeki gelişmenin etkisi, ticari kazancın dağılımı, tarımda azalan verimler yasasının işleyişi, üretim faktörleri payları arasındaki ilişki olarak sıralanmaktadır.

¹²⁶ H. Bayram (2010). *Bilgi toplumu ve bilgi yönetimi*. İstanbul: Etap Yayınevi, s. 248.

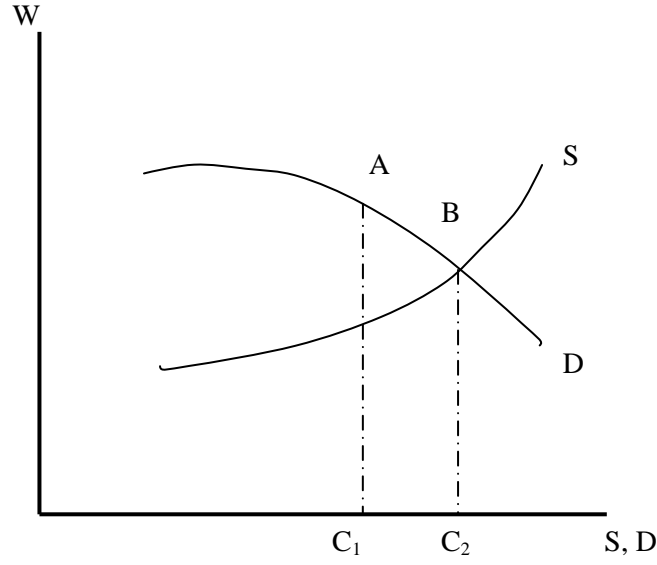
¹²⁷ A. Toffler (1992). *Yeni güçler yeni şoklar*. (Çev: B. Dişbudak Çorakçı). İstanbul: Altın Kitaplar. s. 82-83.

¹²⁸ H. B. Akın (2005). *Yeni ekonomi: Strateji, rekabet, küreselleşme*. Konya: Çizgi Kitabevi, s. 41-42.

¹²⁹ Bozkurt (2012), s. 8-9.

¹³⁰ Akyüz (2009), s. 3.

İşgücü de, alınıp satılan, miktarı azalan ya da artan tüm metalar gibi doğal bir fiyatın yanı sıra piyasa fiyatına sahip olmaktadır. Burada doğal fiyat, işgücünü arz eden bireylerin yaşam seviyelerini istikrarlı şekilde sürdürebilmeleri için gerekli fiyat düzeyini işaret etmektedir¹³¹. Klasiklere göre ücret, işverenler açısından işin marjinal verimine, işçiler açısından ise marjinal maliyetine eşittir.



Şekil 3. Klasik Ücret Teorisi

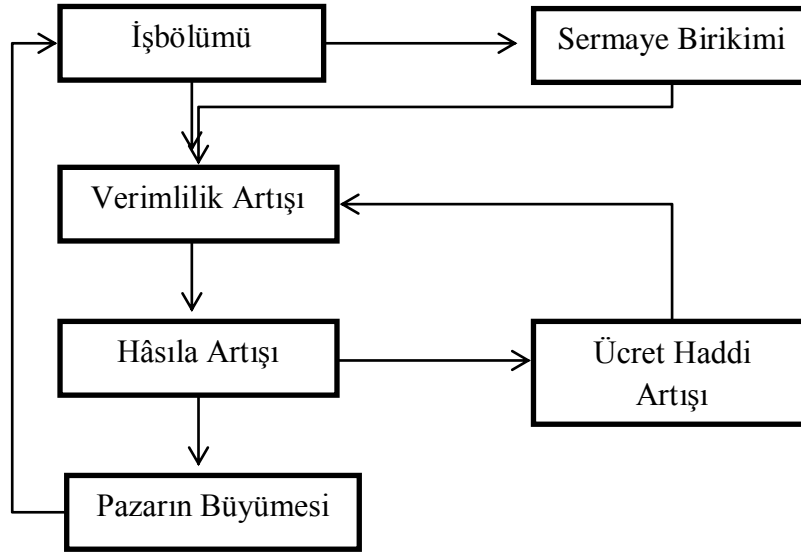
Şekil 3’de, (S) ücret marjinal verimi (iş talebi) ve (D) marjinal maliyeti (iş arzı) göstermektedir. Burada denge, B noktasında sağlanmaktadır ve bu nokta, tam istihdam düzeyini vermektedir. Klasiklere göre, bu mekanizma sayesinde cari ücreti kabul eden herkes iş bulabilmektedir. Hatta Klasikler, gayri iradi işsizliğin bulunduğu durumda, sorumlunun, mekanizmanın serbestçe işlemesine engel olan; sendikalar, sosyal güvenlik araçları ve devlet müdahaleleri olacağına dikkat çekmektedir¹³².

Klasik iktisatçıların, özellikle kalkınmaya yönelik tavırlarının belirleyicisi olan bu yasalar, Klasiklerin kuramlarını politik gerçekliği olan önerilere dayandırmalarını

¹³¹ D. Ricardo (2008). *Siyasal iktisadın ve vergilendirmenin ilkeleri*. (Çev: B. Zeren). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 67.

¹³² Aren (2008), s. 57-58.

sağlamıştır¹³³. Smith, bir ekonomideki tüm sektörlerin üretim fonksiyonunun artan getiri ile çalıştığını söylemektedir. Buna göre, ekonomi geliştikçe, işbölümü ve ihtisaslaşma nedeniyle reel maliyetler düşecektir¹³⁴. Zira Smith'e göre, işbölümü işgücünün verimliliğini belirlemektedir. İşbölümünün artması, işgücünün verimliliğini de, işçi başına üretim miktarını da arttırmaktadır¹³⁵. Dolayısıyla Smith, işbölümü ile piyasa hacmi arasında yakın bir ilişkinin varlığını öne sürmektedir ve bu ilişkidir hareketle, uluslararası işbölümü, ulusların refahını yükseltecektir¹³⁶. Buna rağmen, Durkheim'a göre işbölümü teorisi, Smith'ten bu yana, çok kayda değer bir gelişme göstermemiştir¹³⁷. Oysaki işbölümü, ilkel toplumların bile tek ekonomik uzmanlaşma konusu olmasa da, hâkim uzmanlaşma biçimi olmuştur¹³⁸.



Şekil 4. İşbölümü ve Büyüme

Kaynak: Ünsal (2007a), s. 45.

¹³³ Ballance vd. (1985), s. 10-11.

¹³⁴ Erim (2007), s. 61.

¹³⁵ E. M. Ünsal (2007a). *İktisadi büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık, s. 40.

¹³⁶ A. Ersoy (2008). *İktisadi teoriler ve düşünceler tarihi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 292.

¹³⁷ E. Durkheim (1997). *The division of labor in society*. New York: The Free Press, s. 7.

¹³⁸ M. Sahlins (2010). *Taş devri ekonomisi*. (Çev: T. Doğan ve Ş. Özgün). İstanbul: BGST Yayınları, s. 85.

Şekil 4’de, Smith’in Büyüme Modeli gösterilmektedir. Burada işbölümü, teknolojik ilerlemeye yol açmaktadır. Böylece artan işgücü verimliliği, hâsılayı, hâsıla ise hem ücretleri hem de pazar büyüklüğünü artırır. Pazardaki büyüme de, yeniden işbölümünün oluşmasına neden olmaktadır.

Keynesyen teoride ise ekonomideki işsizlik ve yetersiz üretim, toplam talep yetersizliğine bağlanmaktadır. Keynesyen iktisatçılar; tüketiciler, üreticiler ve devletin yeteri kadar tüketmemesi nedeniyle üretim düzeyinin, potansiyel seviyeye yükselmediğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, ekonomide görülen konjonktürel dalgalanmalar, toplam talepteki ve özellikle yatırım harcamalarındaki dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır¹³⁹.

Ekonominin yakın geçmişine göz atıldığında, ABD’de sivil savaş ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde, tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü hareketi yaşandığı ve kentli nüfusun hızla arttığı görülmektedir. Bu gelişme sürecinin, 1929 Büyük Buhran’da ABD genelinde 5 bin banka ve finans kurumunun iflas ettiği düşünüldüğünde, bankacılık ve finans alanında ne kadar muazzam bir genişlemeye yol açtığı ortadadır. Bu dönemde, yaşanan ekonomik bunalımın temel nedenleri arasında yer alan sektörel dengesizlikler, bir dönüşümü çağırması ve Klasik İktisadın sorgulanmasına neden olmuştur. Bu koşullar altında şekillenen Veblen’in düşünceleri, Kurumcu İktisadı ortaya çıkarmış ve Roosevelt’in buhranın açtığı yaraları sarmak için uygulamaya koyduğu New Deal politikalarının temelini oluşturmuştur¹⁴⁰. Bu politikalar fiiliyatta, Keynes’in teorileştirdiği düşüncelerin, sermayenin tercihleriyle örtüşür şekilde uygulama alanı bulmasını sağlamıştır. Böylece tarihsel sürecin, devlete biçtiği üç önemli görev söz konusu olmuştur. Bunlar; büyük bütçelerle ekonomiye müdahale etmek, KİT’ler yoluyla ekonomide rol oynamak ve regülasyonları gerçekleştirmektir¹⁴¹.

Liberal kapitalizm;

- Yaşam seviyesindeki yükselme,

¹³⁹ V. Savaş (2005). *Politik iktisat*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, s. 166.

¹⁴⁰ Küçükkalay (2008), s. 274, 290.

¹⁴¹ A. Konukman (2010). 1929’dan günümüze devlet-piyasa ilişkilerinin dönüşümü üzerine düşünceler. *Toplum ve Demokrasi*, 4 (8-9-10), s. 185-186.

- Nüfus artışı,
- Sanayi üretiminin artması,
- Ulaştırma sistemlerinde büyük gelişmeler,
- Yeni ulaşım araçlarının ortaya çıkması,
- Dış ticaretin gelişmesi

alanlarında başarı göstermiştir¹⁴². Ancak 1929 Buhranı, karşılaşılan ilk engel olmak üzere, kapitalizmin ekonomik ve sosyal boyutlarında bunalımlara sahne olmuştur. Bunalım sonrasında, Liberal kapitalizmin yerini, Müdahaleci kapitalizm olarak, üretim tekniklerine dayanan ve büyük sermayeyi gerektiren geniş pazarlar oluşturmuştur¹⁴³. Savaş sonrası dönemde, iki savaş arasında kalan yıllarda olgunlaşan ve İkinci Dünya Savaşı sırasında aşırı derecede rasyonalize olan teknolojilere dayalı bir sanayi sektörü yükselme göstermiştir. Bu dönemde; otomotiv, gemi yapımı, ulaştırma, çelik, petrokimya, lastik, elektrikli ürünler ve inşaat, iktisadi büyümenin motoru haline gelmiştir. Dünya ekonomisinde bu eğilim; ABD’de Midwest bölgesi, Almanya’da Ruhr-Rheinland eksenini, Britanya’da Batı Midlands bölgesi ve Tokyo-Yokohama üretim bölgesinde yoğunlaşmıştır¹⁴⁴.

Kalkınma iktisadının ortaya çıkışının ardından, sanayileşmenin, temel hedeflerden biri olarak telaffuz edilir olmasının nedeni, sanayi sektörünün iktisadi büyüme ve kalkınmada sürükleyici bir role sahip olduğu düşüncesidir. Bu alanda; Nurkse, Lewis, Prebisch, Chenery, Clark, Kuznets ve Kaldor gibi tanınmış iktisatçılar çalışmalar yapmış ve az gelişmiş ülkelerin, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde hızlı büyüme ve kalkınma sürecine girmelerini sanayileşme ile ilişkilendirmişlerdir¹⁴⁵. 1960 ve 1970’lerde, kalkınma literatüründe yapısal dönüşüm kavramının önem kazanmasında ve ekonomik kalkınmanın merkezinde yer alan bir konu haline gelmesinde, Kuznets (1957, 1966, 1971)¹⁴⁶ ve Chenery (1960, 1975)¹⁴⁷ önemli bir rol oynamıştır. Chenery ve bazı

¹⁴² B. Hamitoğulları (1986). *Çağdaş iktisadi sistemler: Oluşum ve değişim aşamaları ile yapısal ve doktrinal bir yaklaşım*. Ankara: Savaş Yayınları, s. 188-197.

¹⁴³ G. Turan ve A. Işık (2007). *Devlet sosyalizminden piyasa ekonomisine geçiş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 44.

¹⁴⁴ Harvey (2010), s. 152.

¹⁴⁵ Arısoy (2008), s. 2.

¹⁴⁶ Kuznets (1966), s.35.; Kuznets (1971), s.56.; S. Kuznets (1957). Quantitative aspects of the economic growth of nations: II. Industrial distribution of national product and labor force. *Economic Development and Cultural Change*, 5 (4), s. 98.

iktisatçılar, hâsılanın sektörel paylarında meydana gelen değişimleri, regresyon analizinden ($\text{Log}V = \text{Log}a + b\text{Log}Y$) yararlanarak hesaplamaya çalışmıştır. Değişkenler “V: Kişi başına katma değer, Y: Kişi başına gelir” olarak belirlenmiş, bu sayede farklı mallar için talebin gelir esnekliklerinin (b katsayısı) tahmin edilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, 51 ülkeye uygulama yapan Chenery'nin bulguları; tarımsal sektör büyüme esnekliğinin 0,5'den düşük, sanayi sektörü büyüme esnekliğinin 1,3'ün üstünde ve hizmetler sektörü büyüme esnekliğinin yaklaşık 1 olduğu şeklindedir¹⁴⁸.

Esasen ekonomik büyüme ile birlikte ekonominin üretim ve istihdam yapısının değişeceği fikri, Clark (1940)¹⁴⁹ tarafından ortaya atılırken, Kuznets (1973)¹⁵⁰ ve Chenery ve Syrquin (1975)¹⁵¹ ile yapısal dönüşüm, büyüme ve kalkınmanın kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Verimliliğin düşük olduğu sektörden, yüksek verimli sektöre doğru faktör akışının yaşanması, kalkınmanın bu dönüşüm neticesinde ulaşılan dönem ile eşdeğer kabul edilmesine yol açmaktadır¹⁵². Syrquin (1994) ekonomik yapı ile gelişmişliğin seviyesi/büyüme ve yapısal dönüşümler arasında güçlü bir ilişkinin varlığını vurgulamaktadır¹⁵³. Chenery ayrıca, her ülkenin ekonomik yapısındaki ciddi ya da hafif derecede dengesizliklere fiilen katlandığını ve buna yönelik, ağırlıklandırılmış kalkınma politikasına başvurulması gerektiğini ortaya koymuştur¹⁵⁴. Clark, ekonomide meydana gelen kaynak kullanımı değişimini, işgücünün sektörel dağılımındaki değişikliklerle göstermiş ve sektörlerde kullanılan kaynaklara, örneğin istihdam edilen işgücünün sektörel paylarına göre, ülkeleri çeşitli gruplara ayırmıştır. Bu yaklaşımda, kalkınma ile kişi başına gelir arasında bir bağ kurulmazken, gelişmişliğin çeşitli dereceleri, ülke kaynaklarının çeşitli faaliyetler arasındaki dağılımına göre değerlendirilmiştir¹⁵⁵.

¹⁴⁷ H. B. Chenery (1960). “Patterns of industrial growth. The American Economic Review, 50 (4), s. 635.; H. B. Chenery (1971). The structuralist approach to development policy. *The American Economic Review*, 65 (2), s. 315.

¹⁴⁸ Kaynak (2005), s. 132.

¹⁴⁹ Clark (1940), s. 120.

¹⁵⁰ Kuznets (1973), s. 251.

¹⁵¹ H. B. C. ve M. Syrquin (1975). *Patterns of development, 1950-1970*. New York: Oxford University Press for the World Bank.

¹⁵² Kaplan ve Taşdemir (2008), s. 16.

¹⁵³ M. Syrquin (1994). *Structural transformation and the new growth theory. Economic growth and the structure of long-term development*. (Ed: L. Pasinetti ve R. Solow). New York: St. Martins Press, s. 5.

¹⁵⁴ Chenery (1971), s. 315.

¹⁵⁵ Kaynak (2005), s. 133.

Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu (ECLA)'nın yeni bir ekonomik kalkınma modeli önerisi getirmesi, 1950'li yıllarda Yapısalcı yaklaşımların gelişmesinde rol oynarken, özgün bir azgelişmişlik analizi yapılmış ve geleneksel yaklaşımlar tartışılır hale gelmiştir. Bu süreçte, Prebish'in ticaret hadlerinin tarımsal ürün ihraç eden azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmesi nedeniyle korumacı politikalar altında sanayileşmelerinin gerektiği görüşü önem kazanmıştır¹⁵⁶.

Ekonomideki yapısal dönüşümler ele alınırken, irdelenmesi gereken bir diğer eser, Polanyi (1944)'nin Büyük Dönüşüm (The Great Transformation) isimli eseridir. Polanyi, eserinde 19. yüzyılı tasvir ederken, finansal sermayenin artan gücü tarafından şekillendirilen, her şeyin bir meta olarak algılandığı, bir piyasa toplumu yaratma girişimine dikkat çekmektedir. Polanyi, “kendi kendini düzenleyen piyasa ekonomisinin” oluşturulmasının imkânsız olduğunu, çünkü bunun “insan ve toplumun doğal esaslarını” yok edeceğini düşünmektedir¹⁵⁷. Polanyi ayrıca, Neo-Liberal politikaların temelinde insanın yer almamasının temel bir problemi oluşturduğuna vurgu yapmaktadır¹⁵⁸. Ünlü eserinde Polanyi'nin finans kapitali ulusal piyasa toplumunun oluşumunun merkezinde görmesine benzer şekilde, uluslararası finans Büyük Dönüşümün erken aşamalarında önemli bir rol oynamaktadır¹⁵⁹.

Castells kapitalist üretim şeklinin, gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde, zaman ve mekân tanımaksızın sınırları aştığını ve böylece “kapitalizmin küreselleştiğini” belirtmiştir¹⁶⁰. Tarihsel perspektifteki bu gelişmeler, 1970'li yıllardan günümüze dek, toplumsal ve ekonomik arenada; sanayisizleşme, endüstriyel yeniden yapılanma, bilgi teknolojilerinin yükselişi ve bilgisayarlaşma, işgücü piyasasının

¹⁵⁶ Adaçay ve İslatince (2009), s. 241.

¹⁵⁷ Polanyi (2002), s. 11.

¹⁵⁸ O. Örmeci (2011). Karl Polanyi and the great transformation. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), s. 49.

¹⁵⁹ E. Helleiner (2000). Globalization and hautefinance-déjà vu?. *Karl Polanyi in Vienna: The contemporary significance of "The great transformation"*. (Ed: K. McRobbie ve K. P. Levitt). Montreal: Black Rose Books, ss. 12-31.'den aktaran G. Standing (2009). *Work after globalization: Building occupational citizenship*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, s. 59.

¹⁶⁰ T. Erdut (1998). *Yeni teknolojilerin iş ilişkileri üzerindeki etkisi*. Ankara: Türk Ağır Sanayii Sendikası, s. 27'den aktaran G. Yılmaz (2009). *İstihdam edilebilirlik: Değişim kaskacında birey*. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 14.

kadınlaşması ve küreselleşme gibi büyük değişikliklerin yaşandığı bir sürecin yaşanması ile sonuçlanmıştır¹⁶¹. Ancak yeteneğe, donanımına ve yazılımsal gerekliliklere erişim imkânı sunan elektronik yollar, büyük ve ağırlıklı şekilde, alt sınıfların sosyal ve mekânsal açıdan yoksunlaşmasına da yol açmıştır. Dolayısıyla bu olgunun, sanayileşmiş toplumların işgücü piyasasında yol açtığı kutuplaşma neticesinde büyüyen eşitsizlikler (sanayisizleşme, düşük gelir düzeyinin genişlemesi, hizmetler sektörü işleri ile ilgili) bağlamında değerlendirilmesinin gerekliliği ortadadır¹⁶².

4. Yapısal Dönüşümlerin Ekonomideki Yansımaları

Ekonomide yapısal dönüşümlerin meydana gelmesi, insan yaşamının sadece iktisadi boyutunda değil, çok çeşitli boyutlarda sonuçlara yol açmakta ve bu yönüyle, ekonomide de iç içe geçmiş nitelikte pek çok yansımaya neden olmaktadır. Buna ilaveten, ekonominin; karmaşık ilişkileri içerisinde barındıran, uzun soluklu ve durmak bilmeyen bir süreç olması, tüm ekonomik olayların geniş bir perspektifte değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu doğrultuda, hem yapısal dönüşümler neticesinde ekonomide ortaya çıkan yansımaların hem de ekonominin bizzatı içerisinde bulunduğu koşulların birlikte ele alınması gerekmektedir.

Mal ve hizmetlerin yanı sıra, sermaye, işgücü ve bilginin sınır tanımaksızın dolaşımıyla, ekonomi ve toplumları işbirliğine, sosyal, ekonomik ve politik değişimlere yönlendiren çok yönlü ve karmaşık bir süreç olarak tanımlanan küreselleşme¹⁶³, dünya kapitalizminin son iki yüzyıllık tarihinde, iki ayrı uzun salınım altında ve evrede gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisinin, 18. yüzyıl Sanayi Devriminin teknolojik gelişmelerini takiben, 1870-1914 arasında dünya mal ve finans piyasalarında hüküm sürdüğü görülmektedir. I. ve II. Dünya Savaşları ve ulusal devletlerin görece bağımsız kalkınma ve ticaret politikaları ile oluşan 1914-1960 ara döneminden sonra, dünya

¹⁶¹ T. J. Barnes ve E. Sheppard (2005). Introduction: The art of economic geography. *A companion to economic geography*. (Ed: E. Sheppard ve T. J. Barnes). Malden, MA: Blackwell Publishing, s. 3.

¹⁶² B. Warf (2005). Telecommunications and economic space. *A companion to economic geography*. (Ed: E. Sheppard ve T. J. Barnes). Malden, MA: Blackwell Publishing, s. 493.

¹⁶³ E. Karayılmazlar (2006). Bilgi toplumu ve eğitim. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, s. 66.

ölçeğinde yeni bir küreselleşme dönemi girilmiştir¹⁶⁴. Küreselleşmenin şekillendirdiği dünya tarihinde, üç önemli devrimden söz edilebilir. Bunlardan; birincisi, on bin yıl kadar önce başlayan Neolitik Devrim ile insanın yerleşik yaşama geçerek tarıma başlaması, ikincisi 150 yıl kadar önce başlayan Sanayi Devrimi ve kitlesel üretime geçilmesi ve üçüncü olarak ise yaklaşık yirmi yıllık geçmişte başlayan Elektronik İletişim Devrimi ile yaygın internet kullanımınıdır¹⁶⁵.

Küreselleşme sürecinde, ulusal ekonomiler dünya ile bütünleşirken; işgücü, sermaye, teknoloji ve piyasalar, uluslararası nitelik kazanmakta ve ülke pazarları karşılıklı açılmaktadır¹⁶⁶. Küreselleşme kavramı; uluslararası ticaretteki genişleme, sınır aşan finansal kaynak hareketliliği, artan dış yatırımlar, büyüyen çok uluslu şirketler anlamına gelirken, Lipsey bir ekonominin küreselleşmesini; “birçok bireysel ülke ekonomisindeki finansman ve üretim sektörlerinin artan ölçülerde bütünleşmesi” olarak açıklamaktadır¹⁶⁷. Dolayısıyla küreselleşmenin, yeryüzünün her parçasının birbiriyle etkileşimini yoğunlaştıran hızlı bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmesi mümkündür¹⁶⁸. Dünya ekonomisinde küreselleşme, mal ve hizmetlerin üretimini hızla arttırmaktadır. Bu olumlu bir gelişmedir. Zira mal ve hizmet üretiminin artması, dünya refahının artması anlamına gelmektedir¹⁶⁹. Küreselleşme kavramı ile ilgili geçerli yorumlardan birine göre, küreselleşme; “zaman ile mekânın sıkışması” olarak nitelendirilmekte ve yine siyasi hâkimiyetin ulusal devletlerden, çok uluslu kuruluşlara devredilmesiyle küreselleşmenin büyüyen gücüne vurgu yapılmaktadır¹⁷⁰. Çok uluslu şirketler kavramı; mülkiyeti, yönetimi, üretimi ve satış faaliyetleri birçok ulusal yargı bölgesine yayılmış olan oligopolcü şirketler¹⁷¹ olup, kavram; özel kişi/kişiler veya kurum/şirketlerin ulusal ve uluslararası arenada etkili olma yeterliliğine sahip, iktisadi

¹⁶⁴ E. Yeldan (2008). Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi. (13 baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 14.

¹⁶⁵ M. Eğilmez (2012). *Kolay ekonomi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 154.

¹⁶⁶ S. R. Karluk (2009). *Uluslararası ekonomi: Teori-politika*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, s. 406.

¹⁶⁷ Akın (2005), s. 114.

¹⁶⁸ Ş. İ. Köstekli (2011). *Türkiye’de istihdam politikalarının etkinliği: Esneklik-güvence dengesi istihdam ve çalışma süresi*. İstanbul: İktisadî Araştırmalar Vakfı, s. 15.

¹⁶⁹ E. İyiboçkurt (1999). *Küreselleşme ve Türkiye*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, s. 37.

¹⁷⁰ A. Colas (2008). Neoliberalizm, küreselleşme ve uluslararası ilişkiler. *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (Ed: A. Saad-Filho ve D. Johnston) (Çev: Ş. Başlı ve T. Öncel), İstanbul: Yordam Kitap, s. 125.

¹⁷¹ Gilpin (2012), s. 285.

gücü ellerinde bulundurmaları halini tanımlamaktadır¹⁷². Zira çok uluslu şirketlerin sahneye çıkışı ile faaliyet kapsamı, yatırımların uluslararası nitelik kazanması ve yöneldiği sektörler üzerinde bir denetim mekanizması olması ile açıklanmaktadır¹⁷³. Bu yönüyle küreselleşme, güç bloklarının görünen yüzü olan çok uluslu şirketlerin, sermaye hareketini sağlamak, ticari faaliyetleri finanse etmek ve eğlence sektörünü denetlemek yönündeki güçlerinin bir türevi olarak kabul edilmektedir¹⁷⁴. Modern çok uluslu şirketler, en açık şekilde, Sanayi Devrimi ile birlikte uluslararası imalatın gelişmesi ile günyüzüne çıkmıştır. Dünya ekonomisinde 19. yüzyıl ortalarında gelişerek, Birinci Dünya Savaşı'na kadar kurumsallaşmalarını sağlayan bu şirketler, uluslararası ticari faaliyetlerin hızla artmasında etkili olmuştur¹⁷⁵.

Küreselleşme; tekelci kapitalizmin gelişmesi ve yayılması, dünya çapında sermaye egemenliğinin sağlanması, dünyanın Merkez ve Çevre ülkeleri ayırımına tabi tutulması ve bu bağlamda, eşitsizliklerin giderek artması olarak değerlendirilirken, Dura (2006) bu gücün kaynağını, Derin-Merkez olarak göstermektedir. Buna göre, ulus-devletin yok edilmesi amacını taşıyan politikalar, Merkez ülkelerinin güdümünde ve lehinde işlemektedir¹⁷⁶. Küreselleşme sürecinin merkezini oluşturan ülkelerin sahip oldukları en büyük güç, finans piyasalarına tam egemen olacak şekilde, finans kaynaklarını elde tutmalarıdır. Bunda en önemli faktör, bu ülkelere ait paraların uluslararası tüm işlemlerde geçerli olmasıdır. Böyle bir paraya sahip olmanın pek çok yararının yanında, en önemlisi, ülkenin dünyadan kendine kaynak aktarabilme imkânının bulunmasıdır. Küreselleşme sürecinin en çok geçerli olduğu alan olan merkez ülkelerinin finans gücü, uluslararası bankaları, bütünleşik para ve sermaye piyasaları, finansal araçları, yatırım fonları, derecelendirme kuruluşları, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ile bir bütünlük arz etmektedir¹⁷⁷.

¹⁷² E. Manisalı (2004). Dünya'da ve Türkiye'de büyük sermaye. İstanbul: Derin Yayınları, s. 14.

¹⁷³ S. Sönmez (1998). Dünya ekonomisinde dönüşüm. Ankara: İmge Kitabevi, s. 98.

¹⁷⁴ Karluk (2009), s. 407.

¹⁷⁵ P. Hirst ve G. Thompson (2007). *Küreselleşme sorgulanıyor*. (Çev: Ç. Erdem ve E. Yücel). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 45-46.

¹⁷⁶ C. Dura (2006a). Küreselleşme ve ulus-devlet. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*, Malatya: İnönü Üniversitesi, s. 57.

¹⁷⁷ G. Kazgan (2005). *Küreselleşme ve ulus-devlet: Yeni ekonomik düzen*. (4. baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 46-49, 50-51.

Uluslararası sermayenin akışkanlığını düzenleyen finansal araçların çeşitliliği, iki küreselleşme evresinin niteliksel farklarını da öne çıkarmaktadır. 19. ve 20. yüzyıl küreselleşme evrelerinin sermaye hareketleri açısından en önemli farkı, birincisinin reel bir mal ile -altın standardına-, ikincisinin nominal değişim hareketlerine dayalı olmasıdır. Ulusal paraların değişim oranlarındaki belirsizlik, finansal sistemin işleyişi açısından büyük riskler taşıırken, spekülative kazançları özendirmekte ve finansal sermayenin akışkanlığını reel üretimden koparmaktadır. Bu belirsizliğin, ulusal döviz piyasalarına yansması, ülkelerin döviz rezerv hareketliliğinin giriş ve çıkışındaki “kısa-vadecilik” ve ulusal finans piyasalarının, giderek spekülative saldırılara daha açık olmasının oluşturduğu risk ortamı şeklinde olmaktadır. Böylece ulusal merkez bankaları yüksek miktarlarda rezerv tutmak zorunda kalmakta, bu da reel fiziksel yatırımlara ayrılabilir kaynakların daralması ile sonuçlanmaktadır¹⁷⁸.

Küreselleşme, iş dünyası üzerinde, vergi yükümlülüklerinden kaçınabilmeye yönelik, merkez ya da yönetim mekanizmalarını, uluslararası arenada vergi cennetleri olarak adlandırılan bölgelere taşıma baskısı oluşturmaktadır. Bu sürecin, bir diğer boyutu, sermayenin mobilitesinin fazlalaşmasına bağlı olarak, ağır vergi yükü ile karşılaşılması durumunda hızlı bir sermaye çıkışına yol açmasıdır¹⁷⁹. Eşitsiz bir gelir dağılımı motifini, 19. yüzyıldan beri alan, 20. yüzyılın ikinci küreselleşme dalgasının iç dinamiklerini bu eşitsizliğin ve marjinalleşmenin üzerine inşa ederek, söz konusu süreci daha da derinleştirdiği gözlenmektedir. Bu olgunun, ideolojik yansması ise “işgücünün esnekleştirilmesi” kavramı ile küreselleşme evresinin teknolojik talepleri ve sermaye hareketlerinin biçimlerinden soyutlanarak ele alınmaktadır. “İşgücü piyasalarının esnekleştirilmesi”, “finansal serbestleştirme” gibi kavramlar da gerçekte bu sürecin ideolojik unsurlarını oluşturmaktadır¹⁸⁰. Özellikle 1980’ler sonrasında, küreselleşmeye dair tartışmalar, çoğu ülkedeki egemen politik hedefin rekabet edebilirliği arttırmak olması ile sonuçlanmıştır. Bu politika önerisi ise ücret kısıtlamalarına dönüşerek, çalışanlar üzerinde inanılmaz bir baskının oluşmasına yol açmıştır. Zira daha düşük

¹⁷⁸ Yeldan (2008), s. 19-20.

¹⁷⁹ Standing (2009), s. 64.

¹⁸⁰ Yeldan (2008), s. 18-25.

ücretin kabul görmesi, sermayenin çekilmesi için bir araç haline gelmiştir¹⁸¹. Böylece çalışma hayatının, esnekleşme başta olmak üzere, bir takım yeni kavram ve istihdam türleri ile tanışmasında küreselleşmenin önemli bir rolü bulunmaktadır¹⁸².

Marksist İktisadi Ortodoks araçlarla analiz eden Desai, küreselleşmenin dönüşü olmayan bir yol olduğunu vurgulamakta ve küreselleşmenin saf şekliyle olumlu ve olumsuz yanlarıyla kapitalizmin ideal bir dünyası olduğu tanımlamasını yapmaktadır¹⁸³. Küreselleşme kavramı, temel olarak “tek küresel piyasaya” ulaşmayı hedefleyen, evrensel bir iktisadi yeniden örgütlenme hareketi olarak tanımlandığına göre, küreselleşmenin, büyümenin dört kaynağı olan; işgücü, sermaye, teknolojik ilerleme ve iktisadi örgütlenmenin etkinliğini arttırmayı amaçlayan büyüme bir yaklaşım olduğu düşünülebilir¹⁸⁴. Bir süreç olarak, küreselleşmeyi güçlendiren etmenler ise medya ve Post-modern söylem, yerel güçlerin gelişimi, bilişim, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler olarak sayılabilir¹⁸⁵. Ancak nihayetinde, Post-modernizm de özünde bir karşıtlık kavramı olup, anlamını, dışladığı ya da aştığını öne sürdüğü şeyden almaktadır. Böylece onun, modernizm olmadığı düşünülmektedir. Zira modernlik sona ermiştir¹⁸⁶. Pek tabii, küreselleşmeye yönelik ağır eleştiriler de söz konusu olmaktadır. Bunlardan en ağırı, küreselleşmeyi ABD’nin yeni bir emperyalizm modeli olarak itham etmektedir. Marx’a göre ise küreselleşme olgusu, kapitalizmin temel gidişatı (dünya piyasasının kuruluşu) olarak tanımlanabilir¹⁸⁷. Küreselleşmenin savunucuları ise eleştirilere, bu süreçte bir ülkenin zarar, diğerinin ise aynı ölçüde kâr etmeyip (zero-sum-game olmayıp), her iki tarafın da kazançlı çıkacağı (win-win)

¹⁸¹ J. Felipe ve J. S. L. McCombie (2011). İşgücü talep fonksiyonu ücretler ve istihdam konusunda ne söyler? Filipin örneği. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, s. 113.

¹⁸² Devlet Planlama Teşkilatı [DPT] (2001). *İşgücü piyasası (Çalışma hayatı) özel ihtisas komisyonu raporu*. (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Yayın No: 2643). Ankara, s. 10.

¹⁸³ İyibozkurt (1999), s. 108.

¹⁸⁴ G. Akalın (2001). *Türkiye’de piyasa ekonomisine geçiş süreci ve ekonomik kriz*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, s. 201.

¹⁸⁵ M. Erol (2002). *Sanayileşme ve ekonomik gelişmenin sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 185-186.

¹⁸⁶ K. Kumar (2010). *Sanayi sonrası toplumdan post-modern topluma: Çağdaş dünyanın yeni kuramları*. (Çev: M. Küçük). Ankara: Dost Kitabevi, s. 87.

¹⁸⁷ G. Duménil ve D. Lévy (2009). *Kapitalizmin Marksist iktisadı*. (Çev: S. Pelek). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 26.

yanıtını vermektedirler¹⁸⁸. Buna ilaveten, teknolojik ilerlemelerin bir ürünü olarak görülen küreselleşmenin, yavaşlatılması veya tersine çevrilmesi yönündeki uğraşlar, abes ve gerici bir yaklaşım olarak nitelendirilmekte ve küreselleşmeyi engellemeye çalışanların, Sanayi Devrimi'nin ilk günlerinde İngiliz Luddcuların (English Luddites: makine düşmanı, yeniliğe ve teknolojiye karşı çıkan) giriştiği boş projelere heves ettikleri vurgusu yapılmaktadır¹⁸⁹.

1980'li yıllardan itibaren, ABD'nin öncülüğünü yaptığı yeni ekonomik düzen ile Berlin Duvarı yıkılır ve Sovyetler dağılırken, ekonomide yaşanan serbestleşme, büyük sermayenin dünya pazarında kâr maksimizasyonu yapabilme amacına hizmet etmiştir. Bu sürecin temel taşları ise “Washington Konsensüs” (Washington Consensus) adı altında ABD Hazinesi, çok uluslu şirketler ve Wall Street'in bileşeni olarak ele alınabilecek olan, ABD kaynaklı finans kapitaldir¹⁹⁰. Williamson 1990 yılında, IMF ve Dünya Bankası tarafından genel hatları belirlenen ve uygulamaya sunulan, istikrar ve yapısal uyum programlarını “Washington Konsensüsü” kavramı ile adlandırmıştır. Williamson, “Washington” sözcüğü ile IMF, Dünya Bankası, ABD Hazinesi ve Merkez Bankası (FED) ile düşünce kuruluşlarının programı biçimlendirdiğini, “Konsensüs” sözcüğü ile ise piyasa mekanizmasının güçlendirildiği, mali ve parasal istikrarın sağlandığı, kamu sektörünün küçültüldüğü ve devletin tali role sahip olduğu bir ekonomik modele atıfta bulunulduğunu ifade etmiştir¹⁹¹. Küresel bir model girişimi olan, Washington Konsensüsü; serbest rekabet, küresel birleşme ve makroekonomik istikrara yoğunlaşmakta ve geleceğin yeni dünya düzeni olarak, ABD önderliğinde, G-7 ülkeleri tarafından benimsenmektedir¹⁹².

Neo-Liberalizme dayalı Washington Konsensüsünün önermeleri, başta devletin arka plana itilmesi olmak üzere, bazı kalkınma politikalarının doğal olarak arzulanır

¹⁸⁸ M. Hiç (2010). Türkiye'nin ekonomik dönüşüm süreci ve dünyadaki gelişmelerle ilgisi. *İzmir İktisat Kongresi Anısına II. Ulusal İktisat Kongresi Türkiye'nin İktisadi Dönüşüm Süreci*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, s. 37.

¹⁸⁹ H. Chang ve I. Grabel (2005). Kalkınma yeniden: Alternatif iktisat politikaları elkitabı. (Haz: C. Somel) (Çev: E. Özçelik). Ankara: İmge Kitabevi, s. 45.

¹⁹⁰ R. Wade (1999). Sermaye akışları kavgasının eşliğinde. *Foreign policy* (Türkçe baskı), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, s. 33-44.'den aktaran Kazgan (2005), s. 15.

¹⁹¹ F. Zabcı (2009). *Dünya Bankası*. İstanbul: Yordam Kitap, s. 41.

¹⁹² O. Kaymakçı (2006). Bilgi ekonomisi: “Rekabet, piyasa ve ar-ge”. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, s. 109.

olduğunu ima etmektedir. Buradan hareketle, devletin sadece üç işleve odaklanması öngörülür. Bunlar; ulusal savunmanın sağlanması, piyasaların işlemesi için gerekli yasal ve iktisadi altyapının oluşturulması ve piyasa ilişkilerinin korunarak geliştirilmesi amacıyla toplumsal gruplar arasında arabuluculuk yapılmasıdır¹⁹³. Kapitalizmin günümüzdeki biçimi olarak görülen Neo-Liberalizm, devlet-toplum-ekonomi ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini sağlayan araçlar kurulmasında rol oynamıştır¹⁹⁴. Washington Konsensüsü aracılığı ile ortaya konulan ekonomik kurallar, dünya ekonomisinde 1990 sonrasındaki büyüme sürecinin temel belirleyicisidir¹⁹⁵. Dolayısıyla günümüzde küreselleşme süreci¹⁹⁶; döviz kuru işlemleri, uluslararası sermaye hareketleri, çok uluslu şirketlerin yayılcılığı ve IMF, Dünya Bankası vb. uluslararası finansal kuruluşların dünya ekonomisinde oynadıkları roller tarafından belirlenmektedir. Ancak Washington Konsensüsü çerçevesinde oluşturulan politikaların sonuçları, sıklıkla çoğunluk olanlara karşı az olanların ve yoksulların yerine zenginlerin lehine olduğundan, aslında kendisi ne iyi ne kötü olan küreselleşmeye bir felaket gözüyle bakılmaktadır¹⁹⁷. Konsensüye bir tepki ve alternatif olarak ortaya çıkan Post-Keynesyen görüş, şok terapi yöntemlerinin ekonomiyi genel dengeden uzaklaştırdığını ve uzun dönemde ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilediğini öne sürmektedir¹⁹⁸.

Washington Konsensüsü kurumlarının, devletin yeniden yapılandırılarak küçültülmesinde uygulamaya yönelik yaşanan sorunlar nedeniyle 1990'lı yıllardaki söylemlerinde değişim söz konusu olmuştur. Böylece tasarlanan reform programlarının içeriği, köklü değişikliklere uğramıştır. Bu doğrultuda, küresel düzeyde kapitalizmin yeniden yapılandırılmasını hedefleyen, Washington Sonrası Konsensüs politikaları oluşturulmuştur. Bu politikalar çerçevesinde, kapitalist sermaye birikimi-büyüme süreçlerini küresel üretim ve işbölümündeki ilişkilerden, küresel ekonominin sorunlarını

¹⁹³ A. Saad-Filho (2008). Washington uzlaşmasından Washington sonrası uzlaşmasına: İktisadi kalkınmaya dair Neoliberal gündemler. *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (Ed: A. Saad-Filho ve D. Johnston) (Çev: Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 192.

¹⁹⁴ Ü. Sönmez (2011). *Piyasanın idaresi: Neoliberalizm ve bağımsız düzenleyici kurumların anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 41.

¹⁹⁵ C. F. Gürlesel ve K. Alkin (2010). *Türkiye için yeni bir büyüme modeli (2010-21)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, s. 21.

¹⁹⁶ G. Duménil ve D. Lévy (2009), s. 42.

¹⁹⁷ J. Stiglitz (2008). Küresel kurumların vaatleri. *Küresel dönüşümler: Büyük küreselleşme tartışması*. (Ed: D. Held ve A. McGrew) (Çev: A. S. Mercan). Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 570.

¹⁹⁸ B. Yüce Dural (2007). *Geçiş ekonomileri: Plandan piyasaya*. İstanbul: Beta Basım Yayım, s. 50.

“daha az devlet daha çok piyasa” yaklaşımıyla çözmeyi önermektedir¹⁹⁹. Son dönemde, Çin’de izlenen liberalizasyon politikaları ile ekonomik reformların aşamaları, zamanlaması, içeriği boyutunda farklı bir yapı ortaya konmuştur. Bu yaklaşım, “Beijing Konsensüsü” olarak isimlendirilirken, Çin’in ekonomik başarısından hareketle Washington Konsensüsü çıkmazından kurtularak, alternatif bir kalkınma stratejisi geliştirmek isteyen ülkeler için bir referans olmuştur²⁰⁰.

Kapitalizmin egemen sınıfa dayanan bir toplum projesi olması, onu tarihsel ve toplumsal bir sürecin etiketi yapmaktadır. 1929 Buhranı başta olmak üzere, tarihsel süreçte yapısal krizlerle karşılaşan sistem, bunlara Taylorizm, Fordizm ve Toyotizm gibi yeniliklerle cevap vermiştir. Hatta bu gelişmeler, 1990 sonrasında Yeni Dünya Düzeni kapsamı altında gündemleştirilmeye çalışılmıştır²⁰¹. Kapitalizmin dinamizmi ve intibak yeteneği, küreselleşme ile özdeşleşen ve teknolojik ilerlemelerle ivmelenen dünya ekonomisinin mevcut başarılarının sırrını oluşturmaktadır²⁰².

Dünya ekonomisinin gelişme sürecinde meydana gelen yapısal dönüşümler, genellikle ekonomide belirgin yansımalara yol açmaktadır. Buna örnek olacak biçimde, son dönemde yaşanan dönüşümlerin; Neo-Liberalizmin, küreselleşmenin ve finansallaşmanın ön plana çıkması ile karakterize edilmesi mümkündür²⁰³. Neo-Liberalizm, kapitalizmin yeni işleyiş biçimlerini (kâr odaklılık, özelleştirmeler, finansallaşma vb.) ortaya çıkararak, dünyanın her yerinde aşamalı bir şekilde yayılmakta ve bir disiplin olarak kendisi de küreselleşmektedir²⁰⁴. Buna paralel olarak, küreselleşmenin, Neo-Liberal ekonomi, Laissez-Faire bireyciliği ve Post-modern

¹⁹⁹ U. Eser (2006). Yeni liberalizm ve gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme: Washington uzlaşması politikaları deneysel bir başarı mı? Ülke deneyimleri ve alınan dersler. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, s. 206.

²⁰⁰ S. Öztürk vd. (2006). Çin: Washington uzlaşmasından Beijing uzlaşmasına. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), s. 67-71.

²⁰¹ H. Oğuz (2001). *İşçi sınıfının tarihi misyonu (Proleteryanın anatomisi) ve küresel kapitalizmin tarihsel sınırı*. İstanbul: Scala Yayıncılık, s. 374.

²⁰² Chang ve Grabel (2005), s. 53.

²⁰³ G. A. Epstein (2005). *Financialization and the world economy*. (Ed: G. A. Epstein). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, s. 3.

²⁰⁴ Duménil ve Lévy (2009), s. 26.

kültürel nihilizm ile birlikte ilerleyen bir süreç olarak değerlendirilmesi mümkündür²⁰⁵. Zira Post-modernizm, sanayi sonrası toplumun kültür yapısını tanımlamaktadır²⁰⁶.

Sanayi toplumundan sanayi ötesi topluma geçiş süreci, ekonomik yapıda dönüşümlere yol açıp, sektörlerin ağırlığı değişirken, talep edilen işgücünün niteliklerinde değişimler meydana gelmektedir. Bu bağlamda, beşeri sermayenin önemi yadsınamaz hale gelmekte, “bilgi” bir üretim faktörü olarak ve Drucker’ın ifadesiyle “bilgi işçisi” kavramı ile tanımlanan işgücü, istihdamdaki dönüşümün bir göstergesi olarak önem kazanmaktadır²⁰⁷. Küreselleşme ve teknolojik gelişmeler, işletme yapılarını ve üretim teknolojisini dönüştürerek, işgücünü oluşturan insan kaynağının yapısında da değişimlere yol açmıştır. Bu yeni yapılanma süreci; “sanayi ötesi toplum”, “bilgi toplumu”, “bilgi ekonomisi”²⁰⁸, “post-endüstriyel toplum”, “yenilik ekonomisi”, “network ekonomisi”, “ağırlıksız ekonomi”, “e-ekonomi”, “yeni ekonomi”²⁰⁹, “modernlik-sonrası çağ”, “burjuva-sonrası toplum”, “ekonomi-sonrası toplum”, “kıtlık-sonrası toplum”, “uygarlık-sonrası toplum”, “kişisel hizmet toplumu”, “hizmet-sınıflı toplum”, “kapitalizm-sonrası toplum”, “teknokratik çağ”, “enformasyon toplumu” ve “sanal toplum”²¹⁰ gibi farklı sınırlılık düzeyine sahip kavramlarla anılmaktadır. Bu süreçte, yeni devreye giren ekonomik sistemler, ekonomik büyüme, yapısal değişimler ve bölgesel boyutta yeniden yapılanma üzerinde etkisini göstermiştir. Böylece Avrupa ekonomisinin, sanayi ile tarıma dayalı yapısı şekil değiştirmiş ve haberleşme hizmetlerinin öne çıktığı bir ekonomiye geçilmiştir²¹¹. Gerçekten de, ekonomideki yapısal dönüşümün doğasını ortaya koyan etiketler; küreselleşme, Neo-Liberalizm, Post-Fordizm, esnek uzmanlaşma, yeni ekonomi olarak sayıldığında herhangi bir noksanlık söz konusu olmamaktadır²¹². Ekonomideki yapısal dönüşümlerin paralelinde yer alan hızlı teknolojik değişimler, toplumun ekonomik, sosyal ve örgütsel çerçevede

²⁰⁵ Berend (2011), s. 359.

²⁰⁶ Kumar (2010), s. 138.

²⁰⁷ Bayram (2010), s. 252.

²⁰⁸ Yılmaz (2009), s. 10.

²⁰⁹ V. Canbey Özgüler (2003). *Yeni ekonomi anlayışı kapsamında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler: Türkiye örneği*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1479, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 179, s. 2-3.

²¹⁰ Bozkurt (2012), s. 20-21.

²¹¹ Berend (2011), s. 9.

²¹² G. R. Krippner (2005). The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*, 3, 173-208, s. 198.

yeni yapısal dönüşümler geçirmesine neden olmuştur. Bunda; bilgi ve iletişim teknolojileri maliyetlerinin düşmesi, iletişim ve bilgisayar teknolojilerinin buluşması (dijital buluşma) ve uluslararası elektronik ağ ilişkilerindeki hızlı büyüme rol oynamıştır²¹³. Bilgi toplumu gerçeği, toplumsal yapının işleyişi bağlamında her türlü değer algısının yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Klasik ve Marksist teoride “emek-değer teorisi” ile tanımlanan katma değer, bu yeni toplum yapısında “bilgi değer” algısı ile ifade edilmesi mümkündür²¹⁴.

Tablo 1. Yeni Ekonomi ve Eski Ekonomi Arasındaki Farklılıklar

Değişim unsuru	Eski Ekonomi	Yeni Ekonomi
Üretim ve Rekabet Alanı	Ulusal	Global
Organizasyon Türü	Hiyerarşik- Bürokratik	Ağ Örgüsü, Şebeke
Üretim Organizasyonu	Kitlesel Üretim	Tam Zamanında Esnek Üretim
Büyüme Belirleyen Faktör	Sermaye, İşgücü	Yenilik, İcatlar ve Bilgi
Teknolojiyi Belirleyen Faktör	Makineleşme	Dijitalleşme
Karşılaştırmalı Üstünlüğün Kaynağı	Ölçek Ekonomileri, Düşük Maliyet	Kapsam Ekonomileri, Yenilik & Kalite
Ar-Ge'ye Verilen Önem	Düşük, Orta	Yüksek
Diğer Firmalarla İlişkiler	Tek Başına Hareket Etme	İşbirliği, Ortaklık, Sinerji, Birleşme
İşgücü Politikasının Amacı	Tam İstihdam	Yüksek Reel Ücret
Gerekli Eğitim	Mesleki Diplomaya Yönelik	Yaşam Boyu Öğrenim
İstihdamın Doğası	İstikrarlı	Risk ve Fırsatlarla Dolu
Regülasyonlar	Kumanda ve Kontrol	Piyasaya Dayalı, Esnek
Beşeri Sermaye	Üretim Odaklı	Müşteri Odaklı
İşgücü	Önemli	Daha Az Önemli
İşgücünün Yapısı	Kalifiye Değil veya Belirli Bir Alanda Uzman	Bilgi, Tecrübe ve Çok Yönlü Beceri, Yenilikçi, Yaratıcı
Varlıklar	Maddi Varlıklar Görece Önemli	Gayri Maddi Varlıklar Daha Önemli
Sektörel Yapı	Tarım ve Sanayi Sektörü	Hizmet Sektörü

Kaynak: Aktan ve Vural (2004), s. 151.

²¹³ L. Soete (2004). Küreselleşmiş bir dünyada bilgi temelli ekonominin inşası: Güçlükler ve gelişme potansiyeli. *Avrupa'nın yeni bilgi ekonomisi*. (Ed: M. J. Rodrigues) (Çev: E. Özsayar). İstanbul: Dışbank Kitapları, s. 40.

²¹⁴ Karagül (2010), s. 229.

Ekonomide yaşanan yapısal dönüşümler neticesinde, günümüz dünyasında hâkim olan yeni ekonominin, eski ekonomiye nazaran gösterdiği farklılıklar, Tablo 1’de özetlenmiştir. Buna göre, tıpkı Sanayi Devriminin simgesinin buharlı tren olması gibi, yeni ekonominin simgesinin de, bilgiye dayalı dijital ortam olduğu ifade edilebilir. Yeni ekonomik düzende, üretim ve rekabet alanı ulusaldan küresele yayılırken, büyümenin belirleyicisi, bilgiye dayalı yenilik ve icatlar haline gelmektedir. Yaşanan dönüşümler, sektörel yapıda hizmetler sektörünü ön plana çıkarmakta ve üretimde esnekliği getirmektedir.

20. yüzyılın getirdiği endüstriyel ilişkiler, Taylorist ve Fordist akımların üretim biçimlerini, Comte’un ifadesi ile akıl, bilim ve ilerleme üzerinde yapılandırmaktadır²¹⁵. Sanayi Devriminin ardından gelen zamanlarda, kitlesel üretimi şahlandıran büyük icat, Fordizm’in başlangıç yılı 1914 sonrasında, Ford’un iş örgütlenmesi ve teknolojik yenilikleri, işgücü süreci alanında eski tekniklerin ve işbölümünün rasyonalize edilmesi ile işin işçiye aktırılması yoluyla önemli verimlilik artışı elde etmiştir. Büyük buhran döneminde, efektif talebi artırarak, piyasayı canlandırma amacıyla ücret artışları yapan Ford, büyük şirketlerin toplumu düzenleyebilecek güce sahip olduğu kanaatindedir. Hatta bu süreçte, Roosevelt’in New Deal ile kapitalizmi kurtarma müdahalesinin bir benzerini tek başına deneyen Ford, rekabet koşullarında işçi çıkarmak ve ücretleri düşürmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler, Ford’un “kendi başının çaresine bakmak, iktisadi depresyonla başa çıkmanın tek yoludur” deyişine zemin hazırlarken, Fordizmin Avrupa’ya yayılması, sınıf ilişkilerinde 1930’larda başlayan ve sonuçları yaklaşık 20 yıl sonra olgunlaşan büyük bir devrimle gerçekleşmiştir. Sistem 1973’e kadar, gelişmiş kapitalist ülkelerde, yüksek ama görece olarak istikrarlı büyüme oranlarına ulaşılan bir dönem geçirmiştir. Böylece yükselen hayat standardı, kriz ve savaşları kontrol altına almış ve Fordizm güçlü şekilde Keynesçilikle bağ kurmuştur²¹⁶. Standartlaştırılmış malları ucuza ve kitlesel ölçekte sağlama yeteneğine sahip olan sistem, kitlesel üretime talebin sürmesi halinde biçilmiş bir kaftandır²¹⁷. Ancak aynı zamanda, Smith’in vurguladığı işbölümü olgusu temeline dayanan Fordist iş süreci, aynı zamanda, çeşitli

²¹⁵ T. Bozkurt (2011). *Çalışma ilişkilerinin evrimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, s. 24.

²¹⁶ Harvey (2010), s. 149-152.

²¹⁷ Kumar (2010), s. 60.

işlerin yeniden tanımlanması ve parçalara ayrılarak, niteliksiz ve düşük ücretli işçilerin baskı altında istihdam edilmesini ifade eden Babbage ilkesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur²¹⁸. Bu sistemle, o dönem için, en basit işin, en hızlı ve hatasız şekilde yapılabileceği ortaya konulmuş²¹⁹ ve kırsal kesimden yeni göç etmiş, geldiği yerle bağlarını sürdüren vasıfsız veya yarı vasıflı işçilerin istihdam edilmesi öngörülmüştür²²⁰.

Ford, Sanayi Devrimi öncesinde ya da bu devrim sonucunda dönüşüme uğramamış ülkelerde, bir iktisadi öncü değil de, iflasa davet çıkaran bir kaçık olarak görülmüştür²²¹. 1939'dan önce ABD haricinde ağır ilerleyen Fordizm, 1940 sonrasında Avrupa ve Japonya'da güçlü biçimde yerleşmiştir. Sistem, savaş sonrasında, ya işgal politikaları ile ya da dolaylı yoldan Marshall Planı ve sonrasında Amerikan doğrudan yatırımları ile yaygınlaştırılmıştır²²². Pek tabii, uluslararası işbölümü ve ekonomik düzenin, 1944'de Bretton Woods'da temelleri atılmış olan ve Amerikan dolarının egemenlik sağladığı uluslararası para sistemi ile pekiştirilmesi, ABD'nin kapitalist sistemdeki önderlik vasfını daha da güçlendirmiştir²²³.

Fordist üretim sisteminde kâr oranlarındaki artışın durması ve azalmaya başlaması, sistemin kendi krizini onaylamasına yol açmış ve sistemin, teknik ve yönetsel bütün bileşenlerinin yeniden sorgulanması gerekmiştir²²⁴. Küresel çapta örgütlenen üretim, ticaretin serbestleştirilmesi ve ekonomik yeniden yapılanma süreçleri doğrultusunda, büyük ölçekli ve kitlesel üretime dayalı Fordist yapıdan uzaklaşarak, esnek örgüt şekillerine dönüşümün yaşanmasına neden olmuştur²²⁵. Bu dönüşümün nedeni, üretim sürecinde değişen koşulları dikkate alan yaratıcı düşünce ile işgücü ve sermaye gibi üretim faktörlerinin verimliliğinin artırılması amacının güdülmesidir. Böylece Taylorcu üreticilerin ışık tuttuğu ölçek ekonomileri, üretim sürecinde yerini korurken, öngörülen esnekliği sağlayacak beşeri niteliklerden tam olarak yararlanılması yoluyla verimlilik

²¹⁸ Canbey Özgüler (2003), s. 74.

²¹⁹ İ. Belek (2010). *Esnek üretim derin sömürü*. İstanbul: Yazılama Yayınevi, s. 18.

²²⁰ Bozkurt (2012), s. 115.

²²¹ E. J. Hobsbawm (1998). *Sanayi ve imparatorluk*. (Çev: A. Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi, s. 39.

²²² Harvey (2010), s. 159-160.

²²³ Sönmez (1998), s. 89.

²²⁴ Belek (2010), s. 25.

²²⁵ Yılmaz (2009), s. 16.

artışının sağlanması hedeflenmektedir²²⁶. Zira Taylor'a göre, tekelciliğin ana nedenlerinden biri, esnek olmayan maliyet yapısıdır. Taylor'ın iddiası, “yüksek ücretler ve düşük işgücü maliyetinin birbirine tezat olmamasının yanında, birçok durumda birbirinin koşulu olduğu”dur. Taylor bu şekilde, Taylorizmin kökenlerinin neden tekelci kapitalizmde yattığı sorusunun yanıtını vermektedir²²⁷.

Ekonomik yapıdaki değişimlerin talep ettiği esneklik, işletme yapıları ve üretim sistemlerini değiştirmekle kalmamakta ve işletmelerle işgücü arasında ve devletin işgücü piyasasındaki rolünde değişikliklere yol açmaktadır. Kuralsız hale gelen işgücü piyasaları ve işletmelerin esneklik talepleri, yaşam boyu istihdamı bir norm olmaktan çıkararak bir istisna haline getirmektedir²²⁸. Neo-Liberalizmin getirdiği serbestleştirme hareketi, istihdamın ve işgücü verimliliğinin artırılması amacıyla işgücü piyasasının “esnekleştirilmesini” zorunlu kılarken, bu kavrama; işe alma ve işten çıkarmanın basitleştirilmesi, işçi-işveren ilişkilerinin ademi merkezileştirilmesi, sendikal hakların kısıtlanması, toplu sözleşmeler, koruyucu düzenlemeler ve sosyal sigorta yardımlarının olabildiğince azaltılması anlamları yüklenmektedir²²⁹. Little'ın ifadesiyle dünyaya Neo-Klasik bir yaklaşımın sonucu olan, esnekliğin²³⁰ getirdikleri, Fordizmin katılıklarıyla açıktan çatışmakla birlikte, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları bakımından üretim sektörlerinin, finans hizmetlerinde yeniliklerin, yeni piyasaların, ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklerin temposunu hızlandırmıştır. Bu süreç, yüksek yapısal işsizliğe, vasıfların yok edilmesine ve yeniden oluşmasına, reel ücret artışlarında mütevazılığa ve sendikal gücün geriletilmesine yol açmaktadır. Bunlardan daha da önemlisi, sürekli istihdamdan yarı zamanlı, geçici ya da taşeron türü istihdama doğru yaşanan bir kayma söz konusu olmaktadır²³¹. Böylece küreselleşme ve teknolojik dönüşümler neticesinde şekillenen esnek çalışma biçimlerinin, istihdam kayıplarına yol açması, önüne geçilmesi önemli bir husus haline gelmiştir²³².

²²⁶ Aktan ve Vural (2004), s. 161.

²²⁷ Sohn-Rethel (2011), s. 163.

²²⁸ Yılmaz (2009), s. 1.

²²⁹ Saad-Filho (2008), s. 193.

²³⁰ Doğaner Gönel (2010), s. 218.

²³¹ Harvey (2010), s. 170-171.

²³² Canbey Özgüler (2003), s. 76.

Sanayi ötesi toplumun şekillendiği esnada sosyal, kültürel, ekonomik ve politik çevrede dönüşüm yaratan gelişmeler neticesinde; Post-Fordizm ya da esnek üretim, post-endüstriyel dönem veya “toyotizm” (Japon mucizesi) gibi adlarla anılan, tüketim-üretim pazarları arasındaki istikrarın bozulduğu, krizlerin yaşandığı, çok uluslu şirketler ve bilişim teknolojilerinin boy gösterdiği bir döneme girilmiştir²³³. Bu dönemde esneklik kavramı, üretimde ve çalışma ilişkilerindeki değişimleri muhteva eden bir ekonomik ve politik gösterge niteliğindedir. Ekonomik değişme, Fordist kitle üretiminden, esnekleşmenin şekillendirdiği Post-Fordist sisteme geçişi tanımlayan geçiş modellerinin ortaya çıkışının temel müsebbibidir²³⁴. Bu süreçte, bilgi ve iletişim teknolojilerinin önemli rol oynadığı, esnek işgücü ve esnek sisteme dayalı fiyatlama söz konusu olmaktadır²³⁵. Farklı zaman aralıkları ve rekabet aşamalarının, bir üretim sisteminin diğerine nazaran güçlenmesini nasıl sağladığına en önemli örnek olarak; Fordist üretim sistemindeki gerileme karşısında, Post-Fordist sistemin genişlemesi gösterilebilir. Fordizmin yükselişi ve gerilemesi, baskın karakterli rekabetin doğasındaki değişiklikler tarafından şekillendirilmiştir²³⁶.

1972’den bu yana, geliştirilen finansal sistemlerin, küresel kapitalizmin güç dengelerini değiştirmesi, çok uluslu şirketler, devlet ve bireysel finansmana karşılık bankacılık ve finans sektörüne büyük bir özerklik kazandırmıştır. Bu durum, esnek üretimin, eşgüdüm sağlayacak güç olarak finans sermayesini, Fordizmden çok daha fazla ön plana çıkardığının bir göstergesi olmakla birlikte, bağımsız ve özerk parasal ve mali krizlerin patlak verme olasılığının öncekine oranla çok daha yüksek olduğunun da bir göstergesidir²³⁷. Buna ek olarak, literatürde esnek/yalın iş örgütlenmelerinin; üretim ve tüketimdeki değişikliklere uyumu kolaylaştıran özgürlükçü modeller olduğu yönündeki yorumların yanında, endüstriyel ilişkilerin tarihsel evriminde ulaşılan dengeye darbe vuran ve kapitalizmi sosyo-ekonomik ve yapısal sorunlarla baş başa bırakan bir role sahip olduğu fikri de göze çarpmaktadır²³⁸.

²³³ Bozkurt (2011), s. 28.

²³⁴ J. Peck (2005), *Places of work. A companion to economic geography*. (Ed: E. Sheppard ve T. J. Barnes). Malden, MA: Blackwell Publishing, s. 137.

²³⁵ Canbey Özgüler (2003), s. 74.

²³⁶ J. Rubery ve D. Grimshaw (2003). *The organization of employment: An international perspective*. New York, NY: Palgrave Macmillan Ltd., s. 53.

²³⁷ Harvey (2010), s. 188.

²³⁸ Bozkurt (2011), s. 31.

Yapısal dönüşümlerin ekonomideki yansımaları, daha önce belirtildiği şekilde, çok çeşitli hallerde ele alınabileceği gibi, geneli kapsayacak bir tutumla ve bütünleştirilmiş durumda, sanayileşme öncesi dönem, sanayileşme ve sanayisizleşme başlıkları altında irdelenebilir. Ancak ekonominin finans kesimi ve reel kesim arasındaki niteliksel farklılıkların sürecin işleyişini ve boyutlarını farklılaştırmasından ötürü, sanayisizleşme sürecine paralel olarak finansal kesimde vücut bulan gelişmeleri kavramsallaştıran finansallaşma süreci de bir diğer başlık altında incelenmektedir.

4.1. Sanayileşme Öncesi Dönem

İktisat bilimi, Paleolitik çağın avcı ve toplayıcı ekonomilerinde yaşamın ne denli güç olduğuna vurgu yaparken, geçimlik bir ekonominin varlığına işaret etmektedir. Ancak bu toplumun, gerçekte orijinal bir bolluk toplumu olduğu iddiası, paradoksal şekilde sınırsız ihtiyaçlar ile yetersiz ihtiyaçlar arasındaki makasın nasıl kapanacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Keza Galbraithçi düşünce, bu makasın endüstriyel üretkenlikle daraltılabileceği yorumunu getirirken, bolluğa giden yolda insanın maddi ihtiyaçlarının sınırlı ve az, teknik araçlarının ise sabit ve yeterli olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla düşük yaşam standardında maddi bolluğun yaşanabileceğini öne süren Zen stratejisi de bu soruya verilen bir cevaptır²³⁹.

Coğrafi Keşiflerden Sanayi Devrimine uzanan, sanayileşme öncesi dönemin ekonomik yapısındaki dönüşümler, bir arada ele alındığında, ilkel toplumları takiben meydana gelen Tarım Devrimine önemli bir yer vermek gerekmektedir. Zira kapitalizm öncesi dönem, genellikle tarımsal üretimin hâkim olduğu dönem olarak kabul edilmektedir. Bu üretim düzeninde, üretkenlik; işgücü ve diğer üretim araçlarının (karasaban, hayvan, toprak gibi) niceliksel artışıyla yükselmektedir²⁴⁰. Tarımsal Devrimin meydana gelmesinde, iklime dayalı değişikliklerin yanı sıra insanoğlunun keşifleri olan; ekim sistemlerindeki gelişmeler (iki dönüşümlü, üç dönüşümlü vb.) ve ağır tekerlekli pulluğun yaygınlaşması gibi unsurlar rol oynamıştır. Pek tabii, bu tür keşiflerin, üretim

²³⁹ Sahlins (2010), s. 13-14.

²⁴⁰ Şaylan (2003), s. 159.

dışında, ticari nitelikte başka sonuçları da mevcuttur. Örneğin, ağır pulluğun edinilmesi amacıyla çiftçilerin yardımlaşma, dayanışma ve aralarında birlikler (kooperatifler) kurmaları söz konusu olmuştur²⁴¹. Sanayi Devrimi öncesi dönemin kapitalizminde, “aile ya da ev endüstrisi” veya “dışarıya iş verme” terimleri kullanılmış ve hatta Marx, bu anlamda Latince’de el (manu) ve üretmek (facture) kavramlarından oluşan “manufacture” (makinala yapılan üretim) terimini kullanmıştır²⁴².

Tarım Devrimi ekonomik, sosyal ve siyasi organizasyonlarda değişikliklere yol açmıştır. Bunlar; nüfusun artması, yerleşik hayata geçiş, devletin bir siyasi organizasyon haline gelmesi (beraberinde savaş ve siyasi istikrarsızlıklar), demir çağı, ticaretin gelişmesi, şehirleşme, çeşitli ekonomik organizasyon tiplerinin oluşması ve komünal mülkiyet sisteminin doğması olarak özetlenebilir²⁴³. Tarımsal Devrimin gelişim sürecine yönelik değerlendirmelerinde Mantoux, İngiltere’de büyük endüstrinin kendini gösterdiği dönemde, modern tarımın kurulmuş durumda olduğuna dikkat çekmektedir²⁴⁴.

Tarım sektörü; avlanma, hayvancılık ve bitkisel üretimi kapsayan ve insan yaşamının devamlılığı açısından doğayla insan arasındaki en doğal ilişkinin gerçekleştiği alandır. Tarım sektörü, her zaman varlığını ve önemini sürdüren bir sektör olmasına karşın, ülkelerin gelişme safhalarında tarım sektörü hâsılasının payının küçüldüğü gözlenmiştir²⁴⁵. 12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa feodalizmi genişleme ve canlılık dönemine sahne olurken, 14. yüzyılın başlarından itibaren tersine dönen bu eğilim, 15. yüzyıl ortalarına kadar süren uzun dönemli bir durgunluk ve bunalıma dönüşmüştür. Bu süreçte, hem nüfus hem de ekilen topraklar ve tarımsal üretimin gerilemesi, ekonominin en önemli kesimi olan tarımda ve dolayısıyla zanaatlar ile uzun mesafeli ticarete olumsuz sonuçlara yol açmıştır²⁴⁶. Tarımsal alanda, 18. yüzyıla gelindiğinde, 13. ve 14. yüzyıllarda ulaşılmış olan verimlilik düzeyi pek ileriye taşınmamıştır. Ortaçağ tarımsal teknolojisine ulaşılması, dönemin agronomistlerinin (tarım uzmanları) verimliliğe

²⁴¹ J.Gimpel (1997). *Ortaçağda endüstri devrimi*. (Çev: N. Özüaydın). Ankara: TÜBİTAK, s. 39-41.

²⁴² Maurice Dobb (2001), s. 27.

²⁴³ Güran (2006), s. 7.

²⁴⁴ Hamitoğulları (1986), s. 154.

²⁴⁵ Karagül (2010), s. 221.

²⁴⁶ Ş. Pamuk (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 99.

büyük bir önem vermesine karşın, yaklaşık 500 yıllık bir sürenin geçmesini gerektirmiştir²⁴⁷.

Rasyonalizm ve doğal düzene, felsefe önderleri olan Locke kadar önem veren Fizyokratlar, Descartes'in düşüncelerinin etkisiyle doğal düzeni (ordre natürel) benimserken, materyalizme Locke'un rolü ile sürüklenmişlerdir. Bu düşünce yapısı, dünyada herşeyin ideal bir düzene sahip olduğu inancını yaratırken, Aquinas'ın görüşlerinden de esintiler taşımaktadır. Fizyokratların üretim ve zenginlik konusundaki yaklaşımları, düşüncelerinin Tarımsal Sistem olarak adlandırılmasına varacak ölçüde, tarıma önem vermelerine neden olmuştur²⁴⁸.

Ünlü Fizyokrat Quesnay'in "tarımın ekonomik büyümenin motoru olduğu" düşüncesi, ait olduğu ekolün zihin dünyasında anahtar bir rol oynamıştır. Hatta Sanayi Devriminin yaşanmasından ve Fizyokratların tarih sahnesindeki rolünün azalmasından sonra bile Quesnay'in referansı ile tarımın önemine yönelik vurgular yapılmıştır²⁴⁹. Quesnay'in Fizyokratik ilkelere dair görüşlerinde, Mirabeau'nun "Kırsal Felsefe" (La Philosophie Rural) isimli risalesinden etkilendiği de bir gerçektir. Yine ünlü Kameralist (Alman Merkantilisti) Justi'nin, tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesinin ülkeyi zenginleştireceği konusunda tavsiyelerine rastlanmaktadır. Justi, toprağın akıllıca kullanılmasının, hem sanayileşmeyi hem de ticareti destekleyeceğine dikkat çekmiştir²⁵⁰. Tarım sektörü Ricardo'ya göre, ülkenin sürdürebileceği ekonomik kalkınma düzeyini tayin etmektedir. Ricardo, Smith'ten farklı olarak, imalat verimliliğindeki gelişmeye önem vermemiş ve sanayinin örgütsel evrimi ile ilgilenmemiştir²⁵¹. Çünkü Ricardo'nun temel modeli, tarımsal teknoloji seviyesini sabit olarak kabul etmektedir²⁵².

Her ne kadar, Sanayi Devriminin öncü ekonomistleri durumunda olsalar da, Fizyokratlar; tarımın, işgücü ve tabiatın birlikteki faaliyeti olduğunu ve tarım dışındaki sanayi, ticaret gibi faaliyetlerin kısır olduğunu (fayda yaratabileceklerini, ancak net

²⁴⁷ Gimpel (1997), s. 43.

²⁴⁸ Savaş (2000), s. 226-230.

²⁴⁹ Adaçay ve İslatince (2009), s. 43.

²⁵⁰ Ersoy (2008), s. 237-247.

²⁵¹ Ballance vd. (1985), s. 10.

²⁵² Martin ve Mitra (2001), s. 403.

hâsıla yaratmalarının mümkün olmadığını) öne sürerler²⁵³. Bunun nedeni, ekonomide sadece tarım ve madencilik faaliyetlerinin steril olmadığı (artı değer, yani üretimde kullanılan kaynakların değerinin üzerinde bir net ürün ürettiği) yönündeki inanışlarıdır²⁵⁴. Fizyokratlar, tarıma yaptıkları vurgu ile ticareti servetin kaynağı olarak gören Merkantilist dünya ile aralarındaki en önemli farkı ortaya koymaktadır²⁵⁵.

Tarımsal nüfusun ortadan kalkışı, Batı Avrupa ekonomilerinin ciddi yapısal dönüşümler geçirmesi ve göze çarpıcı şekilde bir yeniden yapılanmanın gerçekleşmesi ile olmuştur. Bu yaşananlar, tarım kesiminde “sanayileşmenin” bir ürünüdür²⁵⁶. Tarımda sanayinin gelişmesi ve kapitalist üretim sürecinin egemenliğini ilan etmesi, kırsal kimliğin, yani köylülüğün çözülmesine yol açarken, işçi sınıfı ortaya çıkmış ve işgücünün özgürleşmesini gündeme getirmiştir²⁵⁷. Marx’a göre, Tarımsal Devrim kırsal nüfusun yoksullaşmasına yol açmasının yanında çiftçiyi de zenginleştirmiştir²⁵⁸. List 1841’de Laissez-Faire politikasının sadece gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelere yarar sağladığını öne sürerek, “eğitici tarifeler” adı verdiği, katı bir himaye siyasasının uygulanmasını önermiştir. List, sanayileşmiş ülkeler ile tarım ülkeleri arasındaki ilişkiyi hancı ile bira fiçisinin ilişkisine benzetmiştir. Zira birincisi, ikincisini dilediğince sağlamaktadır²⁵⁹.

Tarımın ticarileşmesi, ücretli işçinin, kâr maksimizasyonu doğrultusunda serbestçe talep edilmesine yol açmıştır. Tarım sektörünün, yüksek riziko ve belirsizlik gibi karakteristik özellikleri, ister geleneksel ister modern türde olsun, sektördeki kâr maksimizasyonunu amaçlayan dengenin oluşması önünde bir engeldir. Böylece işgücünün marjinal verimi, ücretin altına indiği takdirde, işçinin işten çıkarılması söz konusu olmakta ve denge şartının gerçekleşmesi, ancak bir varsayım olarak kalmaktadır²⁶⁰. İşgücünün, toprakla birlikte asal üretim faktörleri sayılması, tarım sektöründe yaratılan gelirin önemli bir kısmının da işgücüne atfedilmesi sonucunu doğurmaktadır. Tarımı, işgücü kullanımı bakımından diğer üretim faaliyetlerinden ayırmak gerekmektedir. Zira tarım dışı

²⁵³ Adaçay ve İslatince (2009), s. 44-45.

²⁵⁴ E. Bocutoğlu (2012a). *İktisadi düşünceler tarihi*. Trabzon: Murathan Yayınevi, s. 32.

²⁵⁵ Erim (2007), s. 17.

²⁵⁶ Berend (2011), s. 317.

²⁵⁷ Oğuz (2001), s. 50.

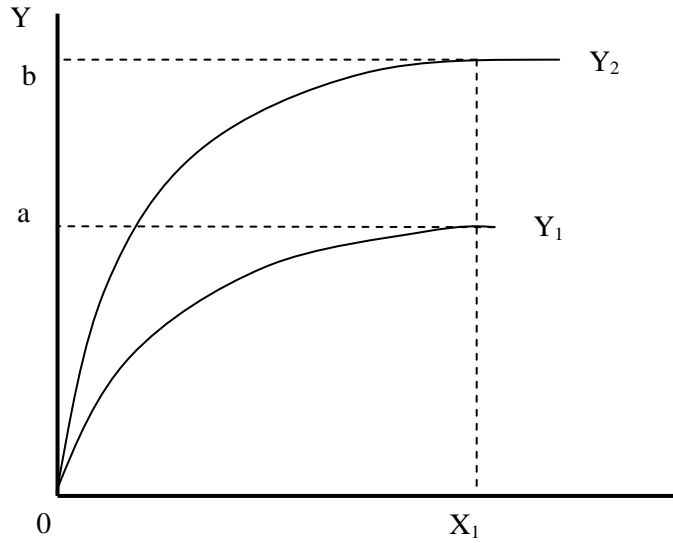
²⁵⁸ K. Marx (2004). *Kapital: Kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili* (Birinci cilt). (Çev: A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları, s. 707.

²⁵⁹ Berend (2011), s. 63.

²⁶⁰ G. Kazgan (2003). *Tarım ve gelişme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 46.

faaliyetlerde ücretli işgücü kullanımı yaygın iken, tarımda ücretli işçi kullanan ticari kesim bile, genellikle piyasada belirleyici bir güce sahip olmadığından, piyasa yapısı bağlamında farklılık göstermektedir. Ancak ekonomideki gelişme süreci, tarımda ücretsiz aile işgücü kullanımının yerini, ücretli işçi kullanımı ile doldurmaktadır²⁶¹. Böylece tarımsal bir toplumdaki dönüşüm süreci, yavaş yavaş ortaya çıkmakta ve toplumun bireyleri açısından geçim amacının yerini, kazanç amacının alması gibi davranışları belirleyen amaçlarda değişikliklere neden olmaktadır²⁶².

Ricardo, tarımda sermaye birikimi ve ücret artışı yüzünden, mal mevcudunun kâr oranları ne ölçüde düşerse düşsün, toplamda kârın artacağına dikkat çekmektedir. Zira üretim artışı sağlanırken, ücretlerin yükselmesinin nedeni, işçilerin sermayeye paralel oranda istihdam ediliyor olmasıdır. Böylece her işçi, daha fazla parasal ücret alacaksa da, ekonomik koşullar kötüleşecek ve gelir ancak ürünlerin daha az kısmına yeterli olacaktır²⁶³.



Şekil 5. Üretim Tekniğinin Değişmesi

Kaynak: Kazgan (2003), s. 70.

²⁶¹ Kazgan (2003), s. 43.

²⁶² Polanyi (2002), s. 73.

²⁶³ Ricardo (2008), s. 98.

Tarım sektöründe meydana teknolojik gelişmeler, üreticilerin sermaye birikimini olumlu yönde etkilemenin yanında Şekil 5’de görüldüğü gibi, üretim fonksiyonunun yukarı kayması ile sonuçlanmaktadır. Üretimdeki artış, birim maliyetin düşmesi ve dolayısıyla tarımsal üretimin kârlılığı üzerinde etkili olmaktadır. Bu sürecin sonuçları, mal ve faktör piyasalarında dengenin yeniden şekillenmesine uzanmaktadır²⁶⁴.

Dengesiz kalkınma modellerinin bir uzantısı olarak düşünülen, kalkınmada tarım sektörüne öncelik tanınması yönünde görüşler de söz konusu olmuştur. Bu görüşün temelleri, şu şekilde özetlenmektedir²⁶⁵:

- Tarımsal üretimin daha düşük yatırımlarla gerçekleştirilebilmesi,
- Azgelişmiş ülkelerde sınıai girişimci, yönetici ve teknik bilgi yetersizliği,
- Tarımsal yatırımların ithal bağımlılığın düşük olması,
- Gıda maddeleri talebinin karşılanması,
- İhracat gelirlerinin arttırılması,
- Sermaye birikiminin sağlanması,
- Sanayi ürünlerine talep yaratılması.

Buna karşın, kalkınma literatüründe tarım sektörü, hiçbir zaman sanayinin yerine konacak bir kalkınma aracı olarak görülmemiştir. Ancak Kuznets, bu sektörün ekonomik kalkınmaya katkısını; bir sektörden diğerine kaynak transferini ifade eden faktör katkısı ve sektörün diğer sektörlerle ticaret ilişkisini tanımlayan piyasa katkısı olarak iki başlıkta ele almaktadır²⁶⁶. Kuznets, 1492 ile 1776 yılı arasındaki dönemin ekonomik, sosyal, politik, kültürel olaylar ve Coğrafi Keşiflerle açıklanabileceğini ifade etmiştir²⁶⁷. Keza önce İngiltere’de oluşan, teknik ve kurumsal yapıyı değiştirerek, tarımcı bireycilikle gündeme gelen Tarımsal Devrim, sanayileşme sürecinin hızlanmasında rol oynamıştır. Bu bağlamda, Tarımsal Devrimin XVIII. yüzyıl Batı

²⁶⁴ Kazgan (2003), s. 70-74.

²⁶⁵ Han ve Kaya (2002), s. 239-243.

²⁶⁶ Doğaner Gönel (2010), s. 204.

²⁶⁷ Güran (2006), s. 93.

Avrupa’ında gerçekleşmemiş olduğu, bir zanaat ekonomisi durumunda, bilinen anlamda bir Sanayi Devriminin doğmasının tasavvur edilemeyeceği açıktır²⁶⁸.

4.2. Sanayileşme

İnsanlığın gelişme sürecinde, toplumun bütününe yakınının tarım sektörü içinde olduğu bir ekonomide, belirleyici unsurun bu sektör olması kaçınılmazdır. Belirtilen dönemde, diğer sektörler tarım sektörünün bir uzantısı şeklinde ona bağlı iken, bu gidişat 1100-1300 ve 1450-1550 dönemlerindeki kırılmalarla dönüştürülerek, kapitalist ekonominin gelişeceği, siyasal ve ekonomik yapının oluşmasını sağlamıştır. Bu yaşananlar, Sanayi Devrimi ile somutlaşmaktadır²⁶⁹. Sanayi Devrimi, Hobsbawm’ın ifadesiyle “insan yaşamının yazılı belgelere geçmiş tarihindeki en köklü dönüşümdür”²⁷⁰. Bundan ötürü, Sanayi Devrimi kapitalizmin yükselişinde bir dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir²⁷¹.

Sanayi Devrimi, sanayileşme tecrübesine inkılap kavramı içerisinde yer veren ilk iktisat tarihçisi Toynbee’nin ifadesiyle 1750’lerde başlayan ve 1850’lerde tamamlanan bir süreçtir ve işgücü verimliliğinin önemli ölçüde artırılması yoluyla kitlesel üretimin yolunu açan medeniyet tarihinin en önemli dönüşümlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte; sermaye teşkili oranındaki artışın, dünya ticaretinin modern dönemdeki artışının, teknolojik değişmelerin ve serbest ekonominin gelişmesinin rolü olduğu öne sürülmektedir²⁷². Bazı iktisatçılar, arkasında Sanayi Devriminin gücünü barındıran ve 1800’li yıllarda ortaya çıkan büyüme sürecini, modern iktisadi büyüme olarak nitelendirmektedir²⁷³. Ayrıca bu süreçte meydana gelen teknik devrim, Liberal Kapitalizmin oluşmasını, yerleşmesini sağlayacak yapısal ve düşünsel değişmelerin temelleri üzerinde ve istikametinde seyretmiştir. Bir gelişim ve değişim aşaması olan bu devrim ile insan doğaya egemen kılınmakta, burjuvazi iktidara

²⁶⁸ Hamitoğulları (1986), s. 155.

²⁶⁹ Küçükcalay (2008), s. 102.

²⁷⁰ Hobsbawm (1998), s. 13.

²⁷¹ Dobb (2001), s. 25.

²⁷² Güran (2006), s. 131.

²⁷³ Ünsal (2007a), s. 16.

gelmekte, ekonomik arenada da Liberal Kapitalizmin sloganı olan “Laissez-Faire; Laissez-Passer” (Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler) yerleşmektedir²⁷⁴.

Sanayi Devrimini başlatan bilgi birikimi, ustadan çırağa geçerek, üretim alanında sağlanmış ve devrim, ihtiyaçların buna zorladığı, İngiltere’deki maden ocaklarında başlamıştır²⁷⁵. 18. yüzyıl Sanayi Devriminin temelinde, üretim araçlarının mucizevi ilerlemesi yatmaktadır. Bu ilerleme, toplum yaşamında kökten bir sarsılmayla birlikte yer almaktadır²⁷⁶. Dokuma tezgâhlarındaki şaşırtıcı teknolojik gelişmeler, 1730’larda başlamış, bunları 1820’lerde demiryolları ve 1840’larda buhar gücüne dayalı gemi taşımacılığı izlemiştir. Söz konusu yıllarda işgücünün kompozisyonu süratle nitelik değiştirmiştir. Buna örnek olarak, İngiltere’de sanayi sektöründe çalışan işgücünün oranının; 1800’lerde %30’a, 1840’ta %47’ye, 1870’de de %49’a ulaştığını belirtmek yeterli olacaktır²⁷⁷. Sanayi Devrimi sırasında makineleşmeye dayalı olarak, üretimin insan gücünün sınırlılıklarını aşması neticesinde, üretimde önemli miktarda artış meydana gelmiştir²⁷⁸.

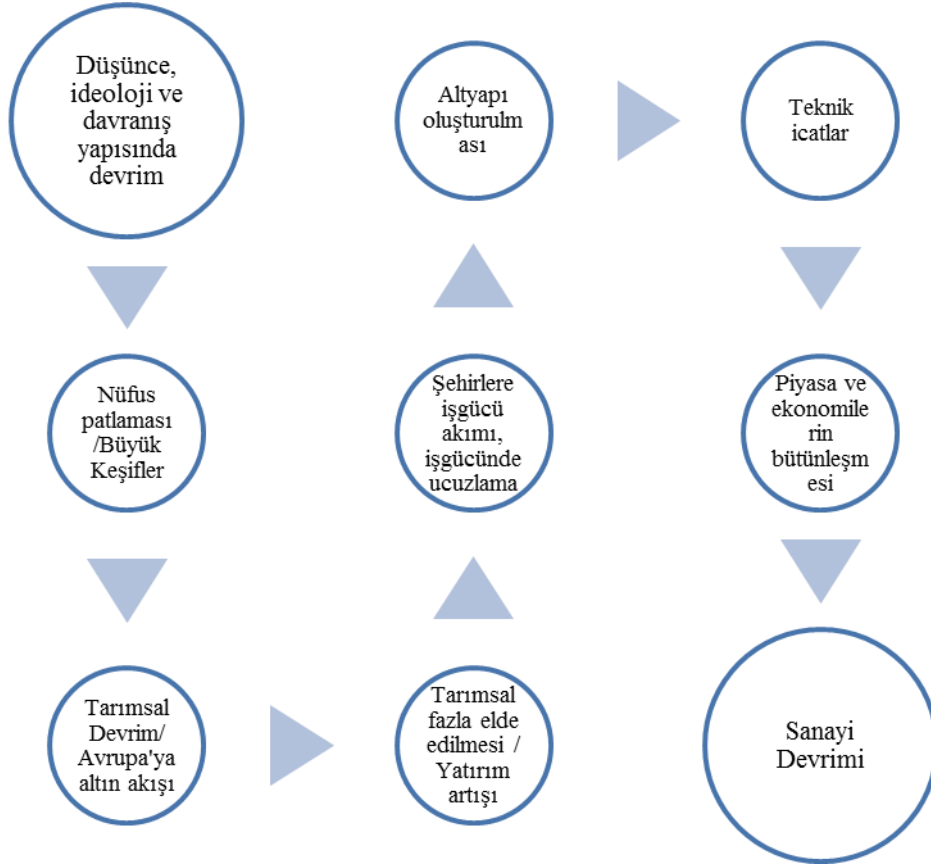
²⁷⁴ Hamitoğulları (1986), s. 147.

²⁷⁵ M. Özilgen (2009). *Endüstrileşme sürecinde bilgi birikiminin öyküsü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, s. 25.

²⁷⁶ Polanyi (2002), s. 73.

²⁷⁷ R. E. Baldwin ve P. Martin (1999). *Two waves of globalization: Super-ficial similarities, fundamental differences* (Working Paper No. W6904). Cambridge: NBER, s. 2.

²⁷⁸ Canbey Özgüler (2003), s. 22.



Şekil 6. Sanayi Devriminin Oluşum Süreci

Kaynak: Hamitoğulları (1986), s. 163.

Şekil 6’da Sanayi Devriminin oluşum sürecinde rol oynayan etkenlere yer verilmiştir. Buna göre, ilk olarak düşünce, ideoloji ve davranış yapısında; zaman ve mekân anlayışında devrim, doğa ve insan anlayışında devrim, madde/paraya yönelme ve rasyonalizm ile bireyciliğin öne çıkması gibi unsurlara bağlı bir devrim meydana gelmiştir. Bunu; nüfus patlaması, keşifler, Tarımsal Devrim, değerli maden akımı, tarımsal fazla oluşumu, faizlerin düşüşü/yatırımların hızlanması, şehire işgücü akımı ve işgücünün ucuzlaması, altyapıların oluşturulması, teknik icatlar ve piyasa/ekonomilerin bütünleşmesi izlemiştir.

İnsanlık tarihinin Sanayi Devriminden sonraki aşaması, kendi kurallarına göre işleyen tek bir büyük piyasa oluşturma çabasını birlikte getirmiştir²⁷⁹. Yeniçağda, bilgi ve teknolojiye gelişmeler “Sanayi Devrimi” olarak ifade edilen, önemli ve toplumsal bir dönüşümün yaşanması ile sonuçlanmıştır. Makine ve teçhizattaki ilerleme sonucunda sanayi malları üretimi artmış ve sermaye faktörü önem kazanmıştır. Bu süreç, verimlilikte dikkat çekici bir artışa yol açmış ve bunun neticesinde refah düzeyinde önemli bir yükselme olmuştur²⁸⁰. İnsanların hayatında tanınmayacak ölçüde köklü bir dönüşüme yol açan Sanayi Devrimi, ilk evrelerinde, eski hayat tarzını ortadan kaldırmış, sonra da insanların kendilerine yeni hayat tarzları bulmaları konusunda onları özgür kılmıştır. Devrimin refah yaratma özelliği ve toplumsal dönüşüm yaratma özelliği arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Zira devrim nedeniyle hayatları en az değişikliğe uğrayan sınıflar, bu süreçte kendilerine en fazla maddi yararı sağlayanlardır²⁸¹. Tarihsel süreçte beliren işçi sınıfının çekirdeğini ise Sanayi Devriminin en yaşlı işçileri olan sanayi alanındaki fabrika işçileri oluşturmaktadır²⁸².

Sermayenin yavaş ama kararlı birikimi, uluslararası ticarete genişleme ve üretimin bu sürece ayak uydurmasının yanı sıra siyasal düşüncedeki gelişmeler, Blanqui'nin literatüre kabul ettirdiği ifadesiyle “Sanayi Devrimi”nin nedenleri arasında yer almaktadır²⁸³. Sanayi Devrimi, başta bu sürecin en az müdahaleci devleti ve Laissez-Faire politikasının bekçisi İngiltere²⁸⁴ ve yaşanan devrimle (1789) Ortaçağ toplumundan kalan toplumların silinerek, “bireycilik ve özgürlüğün” geldiği²⁸⁵ Fransa da dâhil olmak üzere, eş zamanlı bir olgu olan Liberal düşünce ve reçetelerinin önem kazandığı ülkelerde, köklü ve kapsamlı bir dönüşüm sürecine yol açarak, bu ülkeleri ileri ve güçlü toplumlar haline getirmiştir. Ancak Sanayi Devrimi'nin getirilerinin karşısında, İngiltere'deki maliyetlerine de dikkat çekmek gerekmektedir. Bu maliyetler, ilk aşamada İngiliz işçilerinin sırtına yüklenmiştir. Dolayısıyla üretimde sağlanan sıçrama, uzun bir süre işçilere yansımamış, 1760'larda başlayan üretim ve verimlilik artışı, kârlardaki hızlı yükselişe karşın, işçi ücretlerinin, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar

²⁷⁹ Polanyi (2002), s. 113.

²⁸⁰ Karahan (2006), s. 96.

²⁸¹ Hobsbawm (1998), s. 74.

²⁸² Oğuz (2001), s. 52.

²⁸³ Küçükkalay (2008), s. 225.

²⁸⁴ Ballance vd. (1985), s. 5.

²⁸⁵ Adaçay ve İslatince (2009), s. 50.

önemli artış göstermesine mani olmuştur²⁸⁶. Sanayi Devrimi ile birlikte, ekonomik sistemin gelişimini sürdürebilmesi için, devletin; nitelikli işgücü talebini karşılayacak eğitimin verilmesi gibi yeni faaliyet alanlarına girmesi bir zorunluluk haline gelmiştir²⁸⁷. Zira eğitim, bilim, teknoloji ve ekonomi döngüsünde sağlanan gelişim, diğer alanlara iletilmekte ve tüm döngüyü etkilemektedir²⁸⁸.

Sanayi Devrimi bir bakıma, ücret karşılığı işgücünü satmak zorundaki işçilerin ortaya çıkardığı artık değerlerin yatırıma dönüştürülmesiyle gerçekleşmiştir²⁸⁹. Sanayi sermayesi devrelerindeki hareket, bir yandan üretken sermayeyi oluşturan öğelerin meta pazarından alınması, bunun sürekli olarak gerçekleşmesi ve işgücünün de meta olarak karşılıklı şekilde satılması anlamına gelmektedir²⁹⁰. 18. yüzyılın ortasında, Fransız Marki d'Argenson tarafından “daha iyi yönetmek için, daha az yönetmek gerekir” düşüncesiyle ortaya atılan²⁹¹ Laissez-Faire politikası, 1820’lerde üç klasik ilkeyi tanımlar hale gelmiştir: İşgücü fiyatının piyasada belirlenmesi, paranın otomatik bir mekanizma yardımıyla yaratılması (altın standardı), malların serbest ticarete konu olması²⁹². Bu politika; uluslararasılaşmanın, yani Avrupa ekonomisinin ilk küreselleşme eğiliminin büyük bir ilerleme göstermesini sağlamıştır. Sanayi Devriminin öncü ekonomistleri olan Fیزیokratlar, sanayileşmedeki gelişme ile güçlenen kapitalist girişimci sınıfın, devlet müdahalesi olmaksızın çıkarlarını daha iyi koruyabileceğini öngörmesi nedeniyle önemli destek görmüştür²⁹³.

Sanayileşme süreci, “bir ülkenin sanayi üretimi, istihdam, üretim ölçeği, sermaye yoğunluğu ve teknoloji gibi ekonomik sistemini temel göstergelerinde zaman içinde meydana gelen olumlu değişimlerdir” şeklinde tanımlanmaktadır²⁹⁴. Sanayi sektörü, ülkelerin kalkınma sürecinde bir sürükleyici güç ve istihdam alanı olmakta ve diğer sektörlerin istihdamını arttıracak yönde fiili bir talep yaratılmasında rol

²⁸⁶ Pamuk (2005), s. 193.

²⁸⁷ Şaylan (2003), s. 60-61.

²⁸⁸ Özilgen (2009), s. 100.

²⁸⁹ Ersoy (2008), s. 152.

²⁹⁰ K. Marx (2003b). *Kapital: Sermayenin dolaşım süreci* (İkinci cilt). (Çev: A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları, s. 108.

²⁹¹ Berend (2011), s. 17.

²⁹² Polanyi (2002), s. 196.

²⁹³ İslatince (2009), s. 20.

²⁹⁴ Doğaner Gönel (2010), s. 217.

oyunmaktadır²⁹⁵. Zira sanayi toplumu, herşeyden önce, üretimin büyük fabrikalarda yapıldığı bir toplum biçimi olup, Aron'un ifadesiyle "işbölümünün orijinal bir tarzını vermektedir". Bu bağlamda, üretim ölçeğinin büyümesi, ulaşım ve haberleşme imkânlarının genişlemesi ve sanayi toplumlarında bütünleşik bir yapı arz eden ulusal ekonomiler ve merkezileşmiş iktidarların ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁹⁶. Marx, sanayici kapitalistin doğuşunun, çiftçinin doğuşu gibi yavaş yürüyen bir süreçle gerçekleşmediğini vurgulamaktadır²⁹⁷.

Sanayileşme, ekonomik yapıda bazı değişikliklerin meydana gelmesine yol açmaktadır. Bunlar; imalat sanayinin görece önem kazanması, sanayi üretimi çıktılarının kompozisyonunda bir değişim ile üretim tekniklerinde ve bireysel ürünlere yönelik arzın kaynaklarında bir değişim olarak sıralanabilir²⁹⁸. Bu süreçte, üretimin birbirini izleyen aşamaları, bir bütün olarak birbirine sıkı sıkıya bağlanmış, bunun sonucunda da işbölümü prensibiyle elde edilen ürünlerle zaman tasarrufu sağlanmıştır²⁹⁹. Ekonomide meydana gelen yapısal dönüşümler, toplumdaki bireylerin yaşam algılarının değişmesine neden olmaktadır. Sanayileşme öncesi toplumlarda, bireylerin beklentileri geçimlik bir yaşam iken, sanayileşme evresi bireylerin geçimlik üretim yerine, daha fazla miktarlarda üretim yapabilmesini mümkün kılmıştır³⁰⁰. İmalat Sanayisinin Felsefesi (1835) isimli eserinde Urte, imalat sanayinin geniş bir nüfusu, dar bir alanda yoğunlaştıran ve istihdam alanı yarattığı nüfusa, zekâ ve enerji aşıl原因, sağladığı ücret geliri ile bu topluluğa maddi kaynak temin eden bir sektör olduğuna değinmektedir³⁰¹. Aynı zamanda, iktisadi büyüme ve gelişme düzeyi, sanayileşme ile doğrudan ilişkili bir konumdadır. Keza 19. yüzyılın başlarında, dünya nüfusunun önemli bir kısmı tarımda istihdam edilirken, bunun tek istisnasını, önceden beri tarım nüfusu az olan Britanya

²⁹⁵ E. Tütüncü (1977). *İmalat sanayiinde işgücü kullanımı*. (Yayın No: 1623, SPD: 302). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, s. 1.

²⁹⁶ Bozkurt (2012), s. 17-18.

²⁹⁷ Marx (2004), s. 714.

²⁹⁸ Chenery (1960), s. 635.

²⁹⁹ M. Dobb (2007). *Kapitalizmin gelişmesi üzerine incelemeler*. (Çev: F. Akar). İstanbul: Belge Yayınları, s. 132.

³⁰⁰ R. G. Stover vd. (1999). *Industrial societies: An evolutionary perspective*. New Jersey: Prentice Hall, s. 143.

³⁰¹ Hirschman (2008), s. 98.

oluşturmaktadır. Sanayi Devrimi sonrasında Britanya nüfusunun %38'i tarımsal alanda, %33'ü sanayide ve %29'u hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir³⁰².

18. yüzyıl İngiltere'sinde başlayan ekonomik başarı, tüm ekonomik sınıflara örnek olabilecek nitelikte özellikler sunarken, tüketimin kitlesel hale gelmesini ve böylece tüketim toplumunun başlamasını sağlamıştır. Bu bağlamda, tüketim devriminin üretim devrimine paralellik gösterdiği görülmektedir³⁰³. Sanayi Devriminin gelişiminde, İngiltere'de başlayan teknolojik devrim ne kadar önemliyse, Fransa'da gerçekleşen politik devrim de o denli öneme sahiptir. Dolayısıyla Sanayi Devriminin ekonomik ve politik temelli çifte devrimlerin şekillendirdiği, sosyal ve kültürel yapı üzerinde yeniden şekillendirici sonuçlar doğuran bir olgu olduğu açıktır³⁰⁴. Bunda, sanayi üretimindeki artışın ortaya çıkardığı sermaye birikiminin önemli bir rolü bulunmaktadır³⁰⁵. Ayrıca Sanayi Devrimi, çağdaş kapitalizm tarihinin de başlangıcı kabul edilmektedir. Sanayileşme kavramı ile ifade edilmek istenen, kapitalist sanayileşme olup, kapitalizme geçiş süreci ve sanayileşme, aralarındaki farklılıklara rağmen, ortak ve aynı süreçler olarak kullanılmaktadır³⁰⁶. Buna rağmen, List; Marx'ın da dikkat çektiği kapitalist sistemin yapısal karakteristiğindeki eşitsiz gelişme ilkesine odaklanarak, kapitalizm içinde gelişme ve sanayi dönüşümünün sağlanması için sınırsız değil, sınırlı bir pazar öngörüldüğünü ve bu sınırlama görevinin de devlete verildiğini ifade etmiştir³⁰⁷. Polanyi ise sosyalizmin, sanayi toplumunun doğasında bulunan bir eğilim olduğuna dikkat çeker. Bu, kendi kurallarına göre işleyen piyasayı demokratik topluma bilinçli olarak bağımlı kılarak aşma eğilimidir. Keza üretimin doğrudan düzenlenmemesi, piyasanın yalnızca özgür toplumun yararlı ama ikincil bir özelliği olmaması için hiçbir neden görmeyen sanayi işçileri için olağan bir çözümdür³⁰⁸.

Kapitalist üretim tarzı için Marx'ın işaret ettiği iki evre söz konusudur. Bunlar; manüfaktür evresi ve onu takip eden makine ve büyük ölçekli sanayi (makine-faktör

³⁰² Berend (2011), s. 28.

³⁰³ Zorlu (2008), s. 21.

³⁰⁴ H. Erkan (1998). *Bilgi toplumu ve ekonomik gelişme*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 3-4.

³⁰⁵ Özilgen (2009), s. 287.

³⁰⁶ Erol (2002), s. 2.

³⁰⁷ Şaylan (2003), s. 67.

³⁰⁸ Polanyi (2002), s. 314.

evresi) olarak sıralanabilir. Tekel kapitalizmi ve kendine has üretim akışı yöntemleri için başlangıç noktasını işgücü oluştururken, sermayenin değerlenmesine yönelik arayışın, Marx'ın; sermayedarın üretici rolü ile üretim için bir araya getirdiği faktörlerin, sermayedarın emri altında olduğu süreç olarak tanımladığı “emek süreci”nde³⁰⁹ ortaya çıkardığı temel yapısal dönüşümler söz konusu olmaktadır³¹⁰. “Emek süreci”nde kapitalist firmada çalışan işçiler, her gün çalışarak, doğayı dönüştürmekte ve kapitalistlerle güncel hayatlarında ilişkilerini sürdürmektedir³¹¹. Marx, buna ek olarak, işçi sınıfının gücündeki bir artışın, burjuva toplumunun meydana getirdiği tarihsel nitelikteki değişimleri en üst seviyeye çıkaracağını öne sürmektedir. Zira burjuva toplumundaki gelişme, insanın üretici güçlerinin başarısı ile geniş bir kitlenin yaratılan zenginliğin kontrolünden uzaklaşması arasında büyük bir uçuruma yol açmaktadır³¹². Toplumsal yapıdaki kategorizeleşmenin bir uzantısı olan, işgücü piyasasındaki bölümlenme de, bu bağlamda, kapitalist kurumların lehine olduğu için fonksiyoneldir; ortaya çıkmış ve sürdürülmektedir. Bölümlenme; fonksiyoneldir, çünkü bu sayede, kapitalist hegemonya türemektedir³¹³.

Sanayi Devriminin sonuçları; nüfusun çok hızlı oranda artması, Batı dünyasının benzersiz bir yaşam standardı yakalaması, tarımsal verimliliğin artışı ve sanayi ile hizmetler sektörlerinin önem kazanması, şehir toplumlarının oluşması, teknolojik değişimin devamlılık kazanması, gelir dağılımının değişmesi, ekonomik faaliyetlerin uluslararası arenaya yayılması, yeni sosyal ve mesleki sınıfların doğması şeklinde özetlenmektedir³¹⁴.

Sanayileşmenin neticesindeki yapısal dönüşüm, işgücünün, sanayileşme öncesi dönemdeki biçimden oldukça farklılaşmasına neden olmuştur. Öncelikle bu dönüşüm, işgücünün parasal ücret dışında, kayda değer geliri olmayan “proleterlerden” oluşmasına yol açmıştır. Buna ek olarak, sanayide mekanizasyon uygulanmış fabrikalar, işgücüne rutini ve monotonluğu dayatırken, istihdamın yeni odak noktası büyük kentler,

³⁰⁹ Marx (2004), s. 180-187.

³¹⁰ Sohn-Rethel (2011), s. 152.

³¹¹ Akat (2009), s. 445.

³¹² Giddens (2010), s. 89.

³¹³ M. Reich vd. (1973). A theory of labor market segmentation. *American Economic Review*, 63 (2), s. 364.

³¹⁴ Güran (2006), s. 135.

toplumu yok etmiştir³¹⁵. Sanayileşme hareketi, işgücünün makine ile ikame edilmesi, buna mukabil işçi ücretlerinin düşmesi neticesinde büyük bir sefaleti beraberinde getirmiştir. Bu koşullar altında, sanayici kesimi hızla zenginleşirken, işçiler asgari yaşam standartlarının altında bir ücreti kabullenmek zorunda kalmıştır. Tarih sahnesindeki bu durum, sosyalist fikirlerin oturmasına zemin hazırlamıştır³¹⁶.

Sanayi Devrimi, uzun dönemli bir perspektifle bakıldığında, gecikmiş bir görünüm olarak, kalkınmakta olan ülkelerin kalkınma stratejisi hedef ve yöntemlerine yansımaktadır. Çünkü Sanayi Devrimi, büyüme faktörlerinin karşılıklı etkileşiminin bir simgesidir³¹⁷. Kalkınma İktisadında sanayi sektörünün ekonomik büyümenin motoru olarak görülmesi, Hirschman (1958) tarafından sanayi sektörünün diğer sektörlerle olan ileriye ve geriye doğru bağlantıları ile ilişkilendirilirken, Rosenstein-Rodan (1943) ise firmaların ve bütün olarak, sanayi sektörünün büyümesi neticesinde ölçek kazancının ortaya çıktığını vurgulamaktadır³¹⁸. Kapitalist sistemde sanayileşme kendiliğinden gelişen bir süreç olmayıp, sermaye birikimi, büyük pazarların oluşumu ve geniş hammadde kaynaklarına ulaşılması gibi faktörler bu süreci hızlandırmıştır³¹⁹.

20. yüzyılın önemli Heteredoks iktisatçısı Galbraith, çağdaş sanayi sisteminin üç temel özelliğinin altını çizmektedir. Bunlar; günümüzde birçok piyasayı teknoloji devriminin ürünü olan dev firmaların egemenlik altına alması, firmaların profesyonellerce yönetilmesi ve firmaların piyasadaki arz-talep durumuna göre değil, planlama ilkelerine göre yönetilmesidir³²⁰.

Dengesiz kalkınma modellerinden hareketle kalkınmada sanayi sektörüne öncelik tanınması yönünde görüşler bulunmaktadır. Bu görüşün temelleri, şu şekilde özetlenmektedir³²¹:

- Sanayinin arz esnekliğinin yüksek olması,

³¹⁵ Hobsbawm (1998), s. 78-81.

³¹⁶ Adaçay ve İslatince (2009), s. 79.

³¹⁷ E. Han (1978). *Türkiye'de sanayileşme süreci ve stratejisi*. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, s. 10-12.

³¹⁸ Arısoy (2008), s. 2.

³¹⁹ İslatince (2009), s. 45.

³²⁰ Savaş (2000), s. 918.

³²¹ Han ve Kaya (2002), s. 243-244.

- Sanayide teknik ilerlemelerin gerçekleşme potansiyelinin fazla olması,
- Sanayide artan verimlerin geçerli olması (katma değerin yüksekliği),
- Sanayide bağımlaşma ve dışsal ekonomilerin oluşumunun yaygın olması.

Sanayileşme süreci, bir ülkede tarım sektöründe yüksek işgücü verimliliği gereksinimine yol açmaktadır. İşgücünün tarım sektöründen sanayi sektörüne sevk olması, sektörün karşılaştığı genişleyen talebi, karşılayabileceği nitelikte üretici bir işgücü profilini gerektirmektedir. Aksi takdirde, tarım sektörü arzının yetersizliği nedeniyle sektörler arasında yeni bir ücret dengesizliğine varan süreç başlamış olacaktır³²². İngiltere’deki Sanayi Devriminde, tarımdan sanayiye doğru yaşanan yapısal dönüşüm, diğer Avrupa ülkelerine nazaran İngiltere’de tarım sektöründe istihdam edilen kırsal nüfusun az olmasına, buna karşın tarım dışı sektörlerdeki kırsal nüfusun diğer ülkelere göre hızla artmasına yol açmıştır. Schofield ve Wrigley (1985)’e göre, bir ülkedeki kentsel ya da kırsal nüfus artışının ayrıştırılması yoluyla ülkenin ekonomik kalkınma süreci hakkında fikir sahibi olunabilir. Nüfusun kalıpları ve eğilimleri hakkındaki bilgi, reel ücret düzeylerinin karşılaştırılmasında bir kaynak oluşturmaktadır³²³.

Sanayileşme sürecinin ileri safhalarında, imalat sanayiinin üretim yapısı, özellikle de teknolojik yapısı, iyi bir büyüme performansı ve rekabetçilik için büyük öneme sahiptir³²⁴. Sanayi sektörü, ekonominin gelişmiş bir hal aldığı durumda, daha fazla eğitilmiş ve nitelikli işgücünü talep ettiğinden dolayı, gelişmiş ülkelerde işgücü verimliliğini arttırıcı bir çekim gücü yaratmaktadır³²⁵. Zira sanayileşme kavramının tanımından hareketle cansız enerji kaynaklarının fabrika örgütlenmesi aracılığıyla üretime transferi şeklinde işgücündeki bir dönüşümü ifade ettiği anlaşılmaktadır³²⁶.

³²² Dülgeroğlu (2003), s. 52.

³²³ Y. Sudihartono ve Muhyiddin (2008). Structural transformation from agricultural to manufacturing sector in Indonesia. *Journal of Development Planning*, XIV, s. 5.

³²⁴ Y. Kılıçaslan vd. (2012). Technology, specialisation and productivity in manufacturing industry. *İktisat, İşletme ve Finans*, 314, s. 11.

³²⁵ C. Dura (2006b). Sanayileşmeyen ülke bilgi toplumu olamaz. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, s. 31.

³²⁶ A. Giddens (1999). *İleri toplumların sınıf yapısı*. İstanbul: Birey Yayınları, s. 180’den aktaran Erol (2002), s. 2.

20. yüzyılın başlarında Avrupa’da ulaşılan yüksek refah düzeyi, genel olarak Sanayi Devrimi ile ilişkilendirilen yüz yıllık bir kesintisiz büyümenin ürünü olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu sürece, sadece ABD, Fransa, Almanya ve İskandinavya ülkeleri gibi gelişmiş ülkeler teknolojik ve yapısal dönüşümlerle adapte olabilmıştır. Geri kalan ülkeler ise yapısal koşulların zorladığı dönüşüme tepki vermekte gecikmiştir³²⁷. İki dünya savaşı ve Büyük Buhranın getirdiği felaket ortamı, çağın derin sıkıntılarla dolu, karanlık bir hal almasına neden olmuştur. Devlet müdahalesinin aktif şekilde görüldüğü bu dönemde, hem Avrupa ekonomisi hem dünya ekonomisi, modern dönemdeki en yavaş büyümeyi kaydetmiştir. Bu süreç, artan gelir dağılımı eşitsizliği ile birlikte Avrupa’da, bilhassa Batı ve İskandinavya bölgesinde, tarımdan sanayiye doğru bir kaymanın yaşanmasına tanıklık etmiştir³²⁸.

Sanayileşme gayesi, bir Bretton Woods kuruluşu olan Dünya Bankası’nın da özellikle kuruluşuna müteakip, ilk yirmi yılda önem verdiği bir husus olmuştur. Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkelerin, hammadde ve tarımsal ürünler ihraç edebilmeleri için kapasiteleri artırılırken, bu ülkelerdeki iç talebe yönelik sanayileşme adımları desteklenmeyerek, sanayi mallarının gelişmiş ülkelere ithal edilmesi hedeflenmiştir³²⁹. Sanayinin giderek “uluslararasılaşması”, az gelişmiş ve gelişmiş ülkelerdeki yapısal değişim biçimlerinin farklılığı nedeniyle ulusal ve uluslararası politikanın karmaşıklaşmasına neden olurken, batıda başta OECD ülkelerinin bütünleşmesi amacıyla sanayideki büyüme ve ticaretin genişletilmesi faaliyetleri, ülkelerin endüstriyel yapılarındaki benzerliğin artmasına neden olmuştur³³⁰. Savaş sonrası dönemdeki uzun süreli genişlemeyi sağlayan yüksek kâr hadleri, reel ücretlerin, verimliliğe karşılık gelmeyecek ölçüde düşürülmesi yoluyla sağlanmıştır. Zira genişlemeyi sürdürecektir yüksek sermaye birikim oranları bu şekilde elde edilebilirdi. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak, hem yatırım talebi hem de tüketim talebinin ivmesinin hızlanması ile olumlu sonuçlara gebe olan bir yükselme sarmalına ulaşılmıştır³³¹. İşgücü verimliliği ve reel ücret dengesinin kurulamamasının sonucuna

³²⁷ Berend (2011), s. 32.

³²⁸ Berend (2011), s. 106.

³²⁹ Zabcı (2009), s. 34.

³³⁰ Ballance vd. (1985), s. 81.

³³¹ R. Brenner (2007). Ekonomide hızlı büyüme ve balon: Dünya ekonomisinde ABD’nin yeri. (Çev: B. Akalın). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 24.

belki en iyi örnek olarak, 16. yüzyıl İtalya'sının dış ticaret rüzgârının ters dönmesi neticesinde az gelişmiş bir bölge haline gelmesi verilebilir³³².

Sanayileşme evresinin, bilgi ekonomisi olmak için bir ön koşul olduğuna dair iddialara da rastlanmaktadır. Bu kapsamda, Dura (2006)'nın tespiti; bilgi ve iletişim teknolojileri yatırımlarının verimli olabilmesinin, esaslı bir sermaye stoku ve altyapı mevcudiyetine bağlı olduğudur³³³. Gerçekten de sanayi toplumunun paradigması; bilgi, verimlilik ve optimizasyon eksenlidir. Weber'e göre, bu toplumun ana fikri; rasyonelleşme ve evrenseldir³³⁴. Ekonomide hızlı şekilde yaşanan sanayileşme evresinin bir diğer boyutu ise "üçüncü dünya ülkeleri" olarak adlandırılan ülkeler açısından "sanayisizleştirme" ve "geri bıraktırma" olgusu ile paralellik göstermektedir. Örneğin bu süreçte, 18. yüzyıla dek dünya tekstil imalatı lideri olan Hindistan, 19. yüzyıl başlarında tekstil ihtiyacının %70'ini ithal eden ve karşılık olarak ham pamuk ihracatı yapan bir çevre (peripheral) ekonomisine dönüşmüştür. Dolayısıyla 19. yüzyılın birinci küreselleşme dalgası, ülkeler arasında görece olarak dengeli dağıtılmış olan bir dünya ekonomisinden, geçimlik seviyede sürdürülen iktisadi faaliyetlerin gelişmesi yoluyla, 20. yüzyıla gelir eşitsizliklerinin artmış olduğu bir dünya bırakmıştır. İkinci dalga ise, bu eşitsizlik üzerine inşa edilerek, kalkınma ve az gelişmişlik ideolojisinin uzantısını oluşturmuştur³³⁵.

1990'larda mal ve hizmet üretimi, dağıtım ve yönetiminin hızla uluslararasılaşması süreci; doğrudan yabancı yatırımların artışı, küresel ekonomide üretici roldeki çok uluslu şirketlerin etkinliğinin fazlaşması ve uluslararası üretim ağlarının oluşumunu kapsamaktadır³³⁶. Bu bağlamda, sanayileşme sürecinin dünya ekonomisine bir getirisi de, uluslararası ekonomik yeniden yapılanma aracı olarak, büyük kentlerin ortaya çıkmasında rol oynayan ve on binlerce insanın aynı çatı altında çalıştığı, ciroları ülke milli hâsıllarını aşan³³⁷ çokuluslu şirketlerin yaygınlaşmasıdır. Çok uluslu şirketler; farklı ekonomik yapıları bütünleştirmiş, karşıt ekonomik ve sosyal sistemler arasında

³³² Güran (2006), s. 118.

³³³ Dura (2006b), s. 38.

³³⁴ Erol (2002), s. 64.

³³⁵ Yeldan (2008), s. 16.

³³⁶ M. Castells (2008). Küresel enformasyon kapitalizmi. *Küresel dönüşümler: Büyük küreselleşme tartışması*. (Ed: D. Held ve A. McGrew) (Çev: E. Sarıtaş). Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 373.

³³⁷ Bozkurt (2012), s. 19.

köprü oluşturmuş, uzak pazarlara yayılacak derecede yüksek uyumlulukta ve esnekliğe sahip örgütsel yapılar geliştirmişlerdir. Maliyet avantajı, Neo-Klasik kuramın işaret ettiği şekilde, bu şirketlerin yatırımlarını Üçüncü Dünya Ülkelerine yönlendirmelerine neden olmuştur³³⁸. ABD, Japonya ve Avrupa'nın öncülük ettiği maliyet avantajı esaslı bu hareket ile gerçekleştirilen yatırımlar vasıtasıyla Singapur, Malezya, İskoçya ve İrlanda gibi yüksek hacimli elektronik bileşen üreticilerinin ihtiyaç duyduğu altyapı ve koşulların yaratılması hedeflenmiştir³³⁹. Böylece Fordizm döneminde geliştirilen standartlaşmış üretim sistemlerinin önemli bir bölümü çevreye kaymış ve “çevresel Fordizm” olgusu gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda da, Üçüncü Dünya Ülkelerinde yaşam seviyesinin genel durumu daha da bozulmuş ve esnek sermaye birikiminin bir veçhesi daha gün ışığına çıkmıştır³⁴⁰. 1990'lı yıllarda yaklaşık %90'ının merkezi, gelişmiş ülkelerde yer alan büyük sermaye ya da çok uluslu şirketlere³⁴¹ dair ilginç bir diğer husus; bu şirketlerin Batılı ülkelerde kazanan tarafta, buna karşılık az gelişmiş ülkelerde ise kendi ülkesine kaybettiren tarafta olmalarıdır³⁴².

Tablo 2. Çok Uluslu Şirket Tiplerinin Genel Türleri

Yöntem	Güdü	Strateji
İhracat	Risk dağıtma	Çok uluslu
Yetki verme	Faktör arama (dikey)	Küresel
Franchising		Uluslararası sınır aşan
İttifaklar	Pazar arayışı (yatay)	
Bakir alanlar		
Devralmalar		

Kaynak: S. Brakman vd. (2012). *Nations and firms in the global economy: An introduction to international economics and business*. New York: Cambridge University Press, s.344.

Tablo 2’de çok uluslu şirketlerin genel türleri özetlenmiştir. Yöntem, güdü ve stratejiler sırasıyla işlem maliyeti teorisi, uluslararası ticaret teorisi ve stratejik yönetim teorisini

³³⁸ Ballance vd. (1985), s. 197-198.

³³⁹ A. Saxenian (2006). *The new argonauts: Regional advantage in a global economy*. Cambridge: Harvard University Press, s. 13.

³⁴⁰ Harvey (2010), s. 212.

³⁴¹ Hirst ve Thompson (2007), s. 80.

³⁴² Manisalı (2004), s. 27.

esas almaktadır. Buna göre, çok uluslu şirketlerin küresel ekonomide aldıkları pozisyonlara göre farklılaşan stratejilerinin söz konusu olduğu görülmektedir.

Çok uluslu şirket yatırımları, yabancı sermayenin etkin şekilde tahsis edilebildiği, ancak tasarruf yetersizliği içinde bulunan ekonomilerde büyümeye olumlu etki yapmaktadır. Buna benzer şekilde, işgücü arzının yeterli olduğu, az gelişmiş ülkelerde de büyüme, istihdamda uzun dönemli artış sağlamaktadır³⁴³. Bazı ülkelerde yarattığı değerle, ülke hâsılasını aşan güce sahip çok uluslu şirketlerin yükselişi, bu kuruluşların yer yer bağımsız veya bir arada hareket ederek sahip oldukları örtülü finansal gücün, kayda değer bir siyasi güçle birleşmesine yol açmıştır³⁴⁴. Neo-Liberalizmin savunucuları dahi, bu büyük şirketlerin varlığını reddedememekte ve bu kuruluşların rekabetçi koşullardan saptığına dikkat çekmektedir³⁴⁵. Aynı zamanda, çok uluslu şirketlerin önemli rolü ile OECD ülkeleri arasında üretimden kaynaklı know-how'ın yayılımı ve dünya sermaye piyasalarına artan bütünleşme, OECD ülkelerindeki birçok sektörün görece avantaj kazanmasının nedenidir³⁴⁶.

4.3. Sanayisizleşme

20. yüzyılın ortalarında, sosyal bilimciler fiziksel malların üretilmesi yerine, hizmet üretimine odaklı ekonomik aktivitelerin başrolde olduğu bir sanayi ötesi (post-industrial) toplumun gelişini öngörmekte idi. Gelişmiş ülkelerde sanayi sektöründe istihdam edilen işgücü oranının, süreklilik arz eden düşüşü ise bu öngörülerin gerçekleştiğini göstermiştir. Bu olgu, genellikle sanayisizleşme (deindustrialization) olarak adlandırılmaktadır³⁴⁷. Sanayisizleşme olgusu, sanayi sektörünün istihdam ve hâsıladaki paylarının azalan bir trende sahip olduğu durumu ifade etmektedir. Gelişme

³⁴³ Ballance vd. (1985), s. 201-205.

³⁴⁴ Rubery ve Grimshaw (2003), s. 198.

³⁴⁵ A. MacEwan (1999). *Neo-liberalism or democracy? Economic strategy, markets, and alternatives for the 21st century*. London: Zed Books, s. 61.

³⁴⁶ J. N. Bhagwati (1998). Trade and wages: A malign relationship?. *Globalization of labour markets: Challenges, adjustment and policy response in the EU and LDCs*. (Ed: O. Memedovic; A. Kuyvenhoven ve W. T. M. Molle). Massachusetts: Kluwer Academic Publishers, s. 53.

³⁴⁷ C. Kollmeyer (2009). Explaining deindustrialization: How affluence, productivity growth, and globalization diminish manufacturing employment. *American Journal of Sociology*, 114 (6), s. 1645.



sürecindeki ülkelerin birçoğu, bu süreci, genellikle ekonomik kalkınmanın doğal bir sonucu olarak kabul etmektedir³⁴⁸.

Sanayi toplumundan, sanayi ötesi topluma doğru yaşanan dönüşüm, teknolojik gelişmeler ve yaşamın tüm alanını etkileyen değişimlerle birlikte, ağır endüstrilerdeki azalma ve hizmet sektöründeki büyüme şeklinde sonuç vermiş ve küreselleşmenin etkisi ile işletme yapıları, iş ve çalışma koşullarında değişimler meydana gelmiştir³⁴⁹. Bu şartlar altında, 21. yüzyılın toplumsal yapısı, sanayi toplumunun kurum ve kurallarından farklı gereksinimlere yol açmaktadır. Böylece üretim ilişkilerinde çok önemli değişiklikler meydana gelmiş, yeni toplumsal sınıflar oluşmuş ve ulus devlet sınırları ortadan kalkmıştır³⁵⁰.

Sanayi sonrası toplumlara yönelik çalışmalarında Bell ve Touraine, sanayi toplumlarının artık gelişmiş ülkelerde yer almadığını belirtmiştir. Bell, sanayi sonrası toplumun, nitelikli işgücünü barındıran hâkim bir sınıf eşliğinde, bilginin merkezde olduğu bir hizmet ekonomisinde yer aldığını ifade etmiştir³⁵¹. Buna paralel olarak, sanayileşmiş dünyada işgücünün dörtte üçü hizmetler sektöründe çalışmaktadır. ABD’de yaratılan yeni işlerin %90’ı hizmetler sektörü çatısı altında bulunmaktadır. Geniş şekilde tanımlandığında, özünde tarım ve imalat sanayini kapsayan faaliyetler, hizmetler sektörü altında gelişmiş ekonomilerde hâsıladan ve istihdamdan aslan payını (ABD’de GSYH’nin %70’ini) almaktadır³⁵². Yine bu süreçte, 19. yüzyılda hızlı bir kapitalist üretim sürecine sahne olmuş, “eski” endüstriler olan; kömür madenciliği, kimya, demir ve çelik ile metal işleme endüstrilerinin oluşturduğu imalat sanayi sektörü, yükselen kayıtlı işsizlik oranlarının eşlik ettiği bir istihdam kaybı ile karşı karşıya kalmıştır³⁵³. Sanayisizleşme süreci, bir bakıma gelişmiş ülkelerin yanı sıra, düşük ve orta gelirli ülkelerde de yaşanmaktadır. Zira bu ülkelerde, sanayi sektörünün toplam

³⁴⁸ İ. Şıklar ve Ö. Tonus (2007). Is it possible to deindustrialize before industrialization? The Turkish case. *Journal of Economics*, 55 (6), s. 608.

³⁴⁹ Yılmaz (2009), s. 5.

³⁵⁰ Kutlu ve Taban (2007), s. 15.

³⁵¹ E. Barutçu (2006). Bilgi toplumunda insan kaynakları ve insan kaynaklarının etkinliğini sağlamada yetkinlikler. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, s. 148.

³⁵² Harrington ve Warf (1995), s. 53.

³⁵³ Castree vd. (2004), s. 141.

hâsıla içindeki payı, 1990 ile 2000 yılları arasında %38'den %35'e düşmüştür. Buna tek istisna olarak, Doğu Asya ve Pasifik gösterilebilir³⁵⁴.

Sanayi toplumundan sonra gelen, ekonomideki tüm ağırlığın hizmetler sektörüne kaydığı, mesleki ve teknik araştırmacı sınıfın önem kazandığı, bilgiye dayalı yenilikler ve teknoloji temelli bir toplum safhası olan bilgi toplumu, sosyal evrim çizgisindeki bir sonraki aşama olarak ifade edilmektedir³⁵⁵. Sanayi toplumundan, birçok yönden farklılık gösteren bu yeni toplum; Post-modern Dönem, Sanayi Sonrası Toplum, Bilgi Toplumu, Kapitalist Ötesi Toplum, Bilişim Toplumu ve Enformasyon Toplumu gibi çeşitli adlarla anılmaktadır³⁵⁶.

Sanayisizleşme kavramı, bir ekonomide endüstriyel kapasitenin azalması anlamına gelmektedir. Kavram, endüstriyel kapasite kaybının yanı sıra, bu kaybın, ekonomik ve sosyal sonuçlarına da işaret etmektedir³⁵⁷. Sanayinin gerilemesinin ilk akla getirdiği olgu, ekonominin içerisinde sanayinin öneminin azalmasıdır. Gelişmiş ülkelerde bu olgu, üretim kaybı ile değil de, üretim artış hızının düşmesi ile birlikte gözlenmektedir³⁵⁸. Özellikle sanayisizleşme sürecinin başlangıcında, imalat sanayi istihdamı ve hâsılasındaki gerilemeler, gelişmiş sanayi ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerde, bu sürecin başladığının bir sinyali niteliğindedir³⁵⁹. Sanayisizleşme, savaş sonrası kesintisiz büyüme döneminin sona ermesi ile gündemdeki yerini almıştır³⁶⁰ ve imalat sanayi istihdamındaki azalmanın farklı nedenleri bulunmasına rağmen, bu gelişme; özellikle küresel rekabet ve verimlilik artışlarının çeşitli kombinasyonlarına dayandırılmaktadır³⁶¹.

Sanayisizleşmenin ortaya çıkmasına yol açan yapısal değişme, ekonomik gelişme sürecinde sanayi sektörü hâsılasındaki hareketlerin oluşumunda talebin gelir esnekliklerine başvurularak açıklanabilmektedir. Zira düşük gelir düzeyine sahip

³⁵⁴ Kaynak (2005), s. 138.

³⁵⁵ Bayram (2010), s. 237.

³⁵⁶ Kutlu ve Taban (2007), s. 21.

³⁵⁷ Stover vd. (1999), s. 158.

³⁵⁸ R. Jenkins (2001). Sanayileşme ve dünya ekonomisi. *Kalkınma iktisadi: Yükselişi ve gerilemesi*. (Ed: F. Şenses) (Çev: S. Öztürk). İstanbul: İletişim Yayınları, s.234-235.

³⁵⁹ Peck (2005), s. 134.

³⁶⁰ Kumar (2010), s. 15.

³⁶¹ Castree vd. (2004), s. 141.

ülkelerde, sanayi ürünleri talebinin gelir esnekliği yüksektir. Fakat zengin ülkelerde bu esneklik düşüktür. Bu durum, sanayi sektörünün hâsıla ve istihdamdaki payının neden önce arttığı ve sonra da azaldığını açıklamaktadır³⁶². İmalat sektörü istihdamındaki azalma bir görüşe göre, ekonomik başarısızlığın ve güçsüzleşmenin bir habercisi olarak görülmektedir. Bu bağlamda, izlenecek kamusal politikaların, bu süreci durduracak veya tersine çevirecek nitelikte olması beklenmektedir. Diğer bir görüşe göre ise bu azalma, gelişmiş ekonomilerin normal bir özelliğidir ve yapısal değişimin kaçınılmaz bir sonucudur. Kısa/orta vadede ciddi problemlere yol açabilecek olan bu durum, uzun dönemde potansiyel yararları sahiptir. Bu görüşe göre, kamusal politikaların ekonominin yeni yapısına geçişi kolaylaştıracak yönde olması yeterlidir³⁶³.

Sanayisizleşme sürecinde, reel sektörde sermaye miktarının artırılması amacıyla kârlılığı yeterli görülmeyen tesisler kapatılarak, mevcut sermaye, farklı girişimlere yöneltilerek bileşik finansal kaynaklarda değerlendirilmiştir. Kârın artırılmasına yönelik çabanın bir başka sonucu, az miktarda üretim yapan ya da hiç yapmayan “içi boş işletmelerin” (hollow corporations) yaratılması olmuştur. Bu işletmeler, üretilmiş mal ve hizmetlerin satışından kâr etmektedir³⁶⁴. Ücretler ve vergiler, işgücü maliyetini oluşturan faktörler olarak, farklı yerlerdeki üretim maliyet ve potansiyellerini etkilemektedir³⁶⁵. Dolayısıyla işletmelerde kârlılık problemine yönelik bir başka strateji, üretimin farklı ülkelere kaydırılmasıdır. Bu bağlamda, sanayisizleşmenin yaşandığı ülkelerde, iş kayıpları meydana gelirken, üretim, ücretlerin görece olarak daha düşük düzeyde olduğu ülkelere kaydırılmıştır³⁶⁶. Keza sanayisizleşme sürecinin, topyekûn bir değersizleşme süreci olarak değil de, belli sektörler ve belli bölgeler özelinde değerlendirilmesi gerekmektedir³⁶⁷.

³⁶² R. Rowthorn ve R. Ramaswamy (1999). *Growth, trade, and deindustrialization*. (IMF Staff Papers, 46-1). Washington DC: International Monetary Fund, s. 20.

³⁶³ R. Rowthorn ve K. Coutts (2004). *De-industrialization and the balance of payments in advanced economies*. (Discussion Papers No. 170). Geneva: United Nations Conference on Trade and Development, s. 3.

³⁶⁴ Stover vd. (1999), s. 159.

³⁶⁵ Harrington ve Warf (1995), s. 28.

³⁶⁶ Stover vd. (1999), s. 159.

³⁶⁷ N. Smith (2008). *Uneven development: Nature, capital, and the production of space*. Athens: The University of Georgia Press, s. 174.

Tarım kesiminin istihdam açısından yetersiz hale gelmesi sonucu, açığa çıkan insanlar, sanayi ve hizmetler kesiminde iş bulabilmek için kentlere göç etmiştir. Ekonomide gelişme sürecine girildiğinde, tarım kesiminin hem üretim hem de istihdam olarak küçülmesi ve buna karşılık, sanayi ve hizmetler kesimlerinin genişlemesi şeklinde gerçekleşen yapısal değişimin sonucu ise göçle sonuçlanmaktadır. Göçün birçok nedeni arasında, ekonomik gelişmelerin ağırlığı görece olarak fazladır. 1997’de tarım kesimindeki istihdamın oranı %42 iken, 2010’da bu oran %20’lere düşmüştür. Bu oran, gelişmiş ülkelerde %5’ler dolayındadır³⁶⁸.

Büyük Dönüşüm’de ticaret, üretimin tamamlayıcı bir parçası olarak görülmemekte, üretim için girdi edinmeyi ya da kârı arttırmayı sağlayan bir argüman olarak kabul edilmektedir. Bugün, ticaret ve işgücü esnekliği kavramları birbiriyle ilişkili durumdadır. Dünya hâsılasında ticaretin payının %36 olduğu 1980’lerden, %55 olduğu 2007’ye, görece işgücü maliyetlerinin rekabetin başarısını belirleyen önemli bir faktör olduğu süreçte gelinmiştir. Küresel tedarik zincirlerinin yaygınlaşması, küresel sanayisizleşme süreci ile denk düşmektedir. Sanayileşmiş dünyada, sanayinin hâsıladaki payı 1970’lerden beri düşüş göstermektedir. Almanya’da on yıllık süreçte, üçte birden %20’nin altına inmiş ve Birleşmiş Krallık’ta 1990’da neredeyse bir çeyrek olan pay, 2005’de %15’in altına düşmüştür. Sanayisizleşmenin istihdam boyutu küreseldir. Çin ve Hindistan ekonomik güçler haline gelirken, her iki ülkede imalat sektörü duraklamış ve hizmetler sektörü yükselme göstermiştir. Hindistan’da, hizmetler sektörü on yıllardır istihdamdaki genişlemenin başta gelen kaynağı durumundadır³⁶⁹. Bu süreçte, sadece ucuz işgücüne dayalı imalat platformları, özellikle Çin gibi ülkelerde çoğalmamakta, aynı zamanda gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkisi ile beyaz yakalı ve hizmet sektörü türündeki işler, başta ABD (bu koşullar altında, yeni işlerin yaratılması gerektiği için) olmak üzere gelişmiş ülkelere yurtdışına, özellikle de Hindistan’a taşınmaktadır³⁷⁰. Çin ve Hindistan’daki piyasaların serbestleşme hareketi neticesinde ekonomide meydana gelen dönüşümler küresel çapta boy gösteren şirketlerin başarılı

³⁶⁸ Eğilmez (2012), s. 152-3.

³⁶⁹ D. Mazumdar ve S. Sarkar (2006). Growth of employment and earnings in the tertiary sector 1983-2000. Institute for human development, India: Meeting the employment challenge. *Conference on Labour and Employment Issues in India*. New Delhi: Printech, s. 294-305.’den aktaran Standing (2009), s. 64.

³⁷⁰ Brenner (2007), s. 419.

olabilmesi için zemin hazırlamıştır³⁷¹. Küresel boyutta hizmetler sektörünün önem kazanmasına en iyi gösterge, fast-food üreticisi McDonald's'ın, dünyanın en büyük imalat işletmelerinden biri olan Amerikan Çelik şirketinin (USX) istihdamından daha büyük hale gelmesidir³⁷².

Sanayisizleşmeyi açıklamaya yönelik birbirine rakip iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bu olguyu olumsuz bir durum olarak nitelendirmeyerek, uluslararası uzmanlaşmada yaşanan değişikliklere işaret ederken, ikinci yaklaşım ülkeler için tedirgin edici bir durum olan imalatta rekabet gücünün zayıflığına vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşıma göre ise imalat sanayinde rekabet gücünün zayıflığı nedeniyle yaşanan istihdam kayıpları, diğer sektörler tarafından ikame edilemeyerek, doğrudan işsizliğe katkı yapmaktadır³⁷³. Sanayisizleşmenin oluşumunda, sanayi sektöründe hızlı verimlilik artışı birincil neden olarak değerlendirilmektedir. Clark, ekonomik kalkınma ve istihdam kalıpları arasındaki ilişkileri inceleyerek, sanayi sektörünün hizmetler sektöründe yaratılan verimliliği normal koşullarda aşmasının, sanayi sektörünün istihdamdaki payının yavaş olsa da, azalan bir karakteristik göstermesine neden olduğunu öne sürmüştür³⁷⁴.

Sanayisizleşme ile birlikte imalat sanayinin istihdamdaki payı önemli ölçüde değişmiştir. Örneğin, İngiltere'de 1960'lardan itibaren imalat sanayinde istihdam edilenlerin sayısında hızlı bir düşüş görülmektedir. Bu yönelimin, OECD ülkeleri genelinde gözlemlendiği de belirtilebilir³⁷⁵. Rowthorn ve Coutts (2004) gelişmiş ülkelerde imalat sektörünün istihdamdaki payının gerilemesini, bazı nedenlere dayandırmaktadır. Bunlar; uzmanlaşma, tüketim, verimlilik, uluslararası ticaret ve yatırım kavramları altında irdelenmektedir³⁷⁶. Zira Klasik İktisatçılar refah artışını, üretim artışına bağlamaktadır ve ülkeler serbest ticarete yöneldikçe zenginleşmektedir. Bu bağlamda, işgücünün uzmanlaşması verimlilik artışına yol açarken, bireysel verimlilik artışlarının ülke ekonomisindeki olumlu sonuçları da, mübadele imkânlarının genişlemesi ile

³⁷¹ Saxenian (2006), s. 15.

³⁷² Harrington ve Warf (1995), s. 53.

³⁷³ Jenkins (2001), s. 238-239.

³⁷⁴ Kollmeyer (2009), s. 1647.

³⁷⁵ Jenkins (2001), s. 236.

³⁷⁶ Rowthorn ve Coutts (2004), s. 3-5.

doğmaktadır³⁷⁷. Kuşkusuz bunda, anahtar rolün, bir toplumun yaşam standartlarının belirleyicisi olan verimliliğe ait olduğu açıktır. Verimliliği ise işgücünün istihdam edildiği her bir saat sonucunda üretilen mal ve hizmet miktarı şekillendirmektedir. Bu nedenle, yaşam standartlarını yükseltmek isteyen politika yapıcılar, toplumlarındaki verimliliği ortaya çıkaran faktörlerin etkin şekilde istihdam edilmesi için çaba sarf etmelidir³⁷⁸.

Günümüzde dünyadaki gelişmiş ülkelerde endüstriyel çağın geride kaldığı ve sanayi sonrası yapı olarak ifade edilen, yeni bir ekonomik yapının yerleştiği öne sürülmektedir. Bu yapı için sıklıkla kullanılan etiket, sanayi sonrası toplum olmakla birlikte hizmetler, kapitalist ötesi ya da bilgi toplumu/ekonomisi gibi ifadeler de kullanılmaktadır³⁷⁹. Ekonomik yapıda meydana gelen dönüşüm sonucunda mal üretiminden, hizmet üretimine doğru yaşanan kayma, bilgi toplumunun en önemli özelliği olarak kabul edilmektedir. Sanayi sonrası bu toplumda; eğitim, sağlık, sosyal hizmetler gibi beşeri nitelikteki hizmetler ve bilişim teknolojileri ile araştırma-geliştirme ağırlıklı sektörler ön plana çıkmaktadır³⁸⁰.

Sanayi sonrası toplum teorisi, ekonomik yönden gelişmiş toplumlarda yaşanan, hizmetler sektöründeki genişlemeyi de içerisine alan toplumsal nitelikteki gelişmeleri açıklamaya yönelik bir girişimdir³⁸¹. İleri kapitalist dünyada finans, tüketim ve eğlence odaklı bölge ve kentlerin ön plana çıkması, sanayisizleşme sürecinde aranılan nitelikteki her türden sermayenin çekilmesi için bir araç özelliği göstermektedir. Ekonomideki yapısal değişiklikler; üretim, bilgi toplama ve finansman alanlarındaki gelişmelerle birlikte, 1972 yılı sonrasında öne çıkan üretim hizmetleri, finans, sigortacılık, emlak alım satımı, sağlık ve eğitim gibi hizmetler sektörü çatısı altında görülen oransal istihdam artışının altında yatan etkenlerdir³⁸². Bu süreçte, Engel yasası olarak bilinen,

³⁷⁷ Aktan ve Vural (2004), s. 19.

³⁷⁸ J. J. Zhang ve S. T. Lee (2009). A time series analysis of international ICT spillover. *Handbook of research on information management and the global landscape*. (Ed: M. G. Hunter ve F. B. Tan). Hershey, PA: Information Science Reference, s. 142.

³⁷⁹ B. Furaker (2005). *Sociological perspectives on labor markets*. New York: Palgrave Macmillan, s. 122.

³⁸⁰ E. Kutlu (2005). Bilgi ve kalkınma. *İktisadi kalkınmada sosyal, kültürel ve siyasal faktörlerin rolü*. (Ed: M. Kar ve S. Taban). Ankara: Ekin Kitabevi, s. 97.

³⁸¹ Furaker (2005), s. 125.

³⁸² Harvey (2010), s. 116, 180.

düşük gelir seviyesinde tüketim harcamalarının temel ihtiyaçlara yöneltildiği ve artan gelir seviyelerinde harcama kalıplarının değişmesi gerçeğinden hareketle, ülkelerin gelişme süreçlerinde sektörlerin önem derecelerinin değişkenlik gösterebileceği yönünde bir yaklaşım da söz konusu olmaktadır³⁸³.

Sanayisizleşme olgusunu küresel gelişmeler bağlamında ele alan yaklaşımlara göre, sermayenin önündeki engellerin aşılması ve uluslararası ticaret anlaşmaları, maliyet avantajından dolayı 1970'lerde Warren'in öngördüğü üzere, sanayi kesiminin az gelişmiş ülkelere kaymasına neden olmaktadır³⁸⁴. Sanayisizleşme tartışmaları, ücret düzeyinin düşük olduğu ülkelerle, yüksek ücret düzeyinin geçerli olduğu OECD ülkeleri arasındaki ilişkilerin, uluslararası ticaret bağlamında dengesizliğe yol açacağı ekseninde düğümlenmektedir. Zira küçük ve orta büyüklükteki işletmeler, düşük iş ve çevre standartlarına karşın, bu ülkelerdeki maliyet avantajını dikkat çekici bulmaktadır. Bu doğrultuda, birçok OECD ülkesinde görülen sanayisizleşme süreci, kaçınılmaz olmaktadır³⁸⁵.

Literatürde özellikle doğal kaynaklara bağlı bir zenginleşme durumunun, ekonomide mevcut bulunan üretim faktörlerinin diğer üretim alanlarından çekilmesine yol açması senaryosunu tanımlayan bir kavram olarak kabul edilen Hollanda Hastalığı (Dutch Disease)'nin da, sanayisizleşme olgusu ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Buna göre, Hollanda Hastalığı bir tür kaynak esaslı sanayisizleşmedir. Çalışmalar doğal kaynakların yol açtığı şokları, reel değerlenmelerin ve sanayisizleşmenin izlediğini göstermektedir³⁸⁶.

İmalat sanayinin işgücü maliyeti nedeniyle, gelişmiş ülkelere, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kaymasının gelişmiş ülkelerde yarattığı boşluk, know-how mülkiyeti, ürün tasarımı, ar-ge ve ileri teknoloji üretimi gibi faaliyetlerle doldurulmuştur. Bu süreç, gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme olgusunu yaratırken, az

³⁸³ Kollmeyer (2009), s. 1648.

³⁸⁴ Kaynak (2011), s. 182.

³⁸⁵ Brakman vd. (2012), s. 40.

³⁸⁶ N. Magud ve S. Sosa (2010). *When and why worry about real exchange rate appreciation? The missing link between Dutch disease and growth*. (IMF WP/10/271). Washington, D.C.: International Monetary Fund, s. 5.

sayıda, ancak nitelikli işgücü ithali olarak nitelendirilebilecek olan beyin göçünü gündeme getirmiştir³⁸⁷. Zira bilim ve teknolojiye ilerleme sağlayan ülkelerin, uluslararası rekabete karşılık kendi teknolojilerini geliştirmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla bunu sağlayamayan ülkeler, gerekli beyin gücünü transfer ederek elde etmektedir³⁸⁸. Keza Kollmeyer (2009) sanayi sektörü istihdamının zengin ve verimli ülkelerde tümüyle önemini yitirmeyeceğini vurgulamaktadır³⁸⁹. Sanayisizleşme ile ilişkili iş kayıpları, tesislerin ve iş imkânlarının ve dolayısıyla refah seviyesinin korunmasını amaçlayan korumacı yaklaşımların ön plana çıkmasında rol oynamıştır. Hatta bu konu etrafındaki ABD'deki en hararetli tartışmalar Amerikan başkanlık seçimi sürecinde kendini göstermektedir³⁹⁰.

Küreselleşme karşıtı retoriğin, sanayisizleşme sürecine dair yaklaşımı, milli gelir hesaplamalarından hareketle açıklanabilir:

$$C + M + S = I + X + C \text{ ya da } S - I = X - M$$

Denklemden, tüketim (C), yatırım (I) ve ihraç mallarından (X) türetilen gelirin harcama sınıfına göre dağılımı; tüketim (C), ithal mallar (M) ve tasarruflar (S) olarak sınıflanmıştır. Gelirin tümünün harcandığı varsayımı ile ulusal tasarruf fazlalığı (S-I), cari fazlaya (X-M) eşit olmalıdır. Bu, anti-küreselleşme retoriğinin yanlışlığını göstermektedir. Eğer düşük ücret seviyesine sahip ülkelere yapılan ithalat, diğer tarafın zarar görmesine yol açıyor ise cari açık (X-M < 0) söz konusu olmalıdır. Yine bu ülkelere akan bir sermaye mevcut ise yüksek ücret seviyesine sahip ülkelerde tasarrufların ülke içi yatırımlardan fazla (S-I > 0) olması gerekmektedir³⁹¹.

³⁸⁷ A. İrmiş (2006). Bilginin küreselleşmesi ve fason üretim. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, s. 19-20.

³⁸⁸ Özilgen (2009), s. 132.

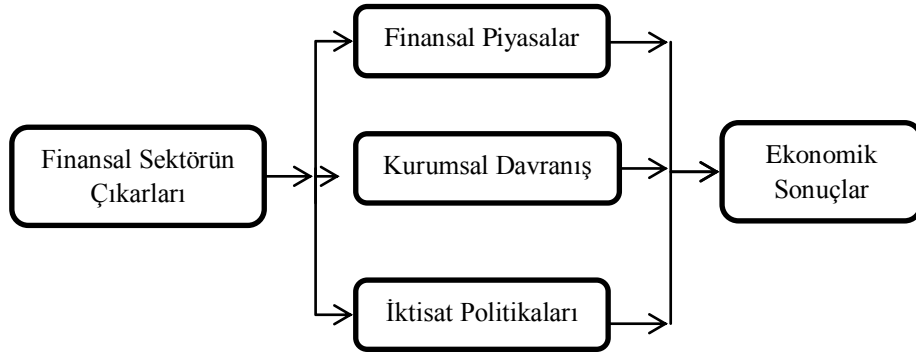
³⁸⁹ Kollmeyer (2009), s. 1668.

³⁹⁰ Brakman vd. (2012), s. 40.

³⁹¹ Brakman vd. (2012), s. 59-60.

4.4. Finansallaşma

Ekonominin finansal sektörü; finansal araçları, finansal kurumları ve finansal piyasaları kapsamaktadır. Finansal araçların ticareti, finansal piyasalarda kurumlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Finansal sektör, bireysel tasarrufların ya da artık sermayenin, bireysel fon talep edenlere ya da fon açığı bulunanlara yönlendirilmesinde önemli bir fonksiyonu üstlenmektedir³⁹². Gerçekten de, finansal kurumların üstlendiği birleştirici rol bağlamında, ekonomi ve iş dünyasındaki diğer girişimlerden önemli ölçüde farklılaştığı ifade edilebilir. Finansal kurumların ekonomi için önemli bir faydası, bilgi edinme/araştırma maliyetlerini önemli ölçüde azaltmaları ve bir güven unsuru olmalarıdır³⁹³. Finansal piyasaların bilgi unsuru olma fonksiyonu önemlidir, zira büyük işletmeler hakkında bilgi kolaylıkla elde edilebilirken, küçük ve yeni işletmeler hakkında sadece sahipleri ve yatırımcılarıyla sınırlı bilgi alınabilmektedir³⁹⁴. 2005 yılı baz alındığında küresel finansal varlıkların, dünya yıllık hâsılasının %316'sına yükseldiği düşünüldüğünde, finansal aktörlerin içerisinde yer aldığı küresel finansal sistemin büyüklüğü gözler önüne serilmektedir³⁹⁵.



Şekil 7. Finansallaşmanın Kanalları

Kaynak: T. I. Palley (2007). *Financialization: What it is and why it matters*. (Working Papers No.525). New York: The Levy Economics Institute, s. 15.

³⁹² G. G. Kaufman (1973). *Money, the financial system, and the economy*. Chicago: Rand McNally & Company, s. 39.

³⁹³ M. J. Fry ve M. R. Farhi (1979). *Money and banking in Turkey*. İstanbul: Boğaziçi University Press, s. 34.

³⁹⁴ Harrington ve Warf (1995), s. 28.

³⁹⁵ <http://www.mckinsey.com/mgi/publications/emergingglobalmarket/index.asp> (Erişim Tarihi: 05.07.2008)'den aktaran Standing (2009), s. 59.

Şekil 7’de finansallaşmanın işleyiş kanallarına yer verilmiştir. İlk kanal, finansal piyasaların yapı ve işleyişini ilgilendirirken, ikinci kanal finansal olmayan kurumların davranışlarını ve üçüncüsü ise iktisat politikalarını ilgilendirmektedir. Aynı zamanda, kanallar arasında bir etkileşim de söz konusudur³⁹⁶. Bu doğrultuda, finansallaşma sürecinin ekonomik sonuçları, finansal sektörün çıkarları doğrultusunda şekillenmektedir. Dünya ekonomisi son dönemde, finans sektörünün ekonomik yapı içerisinde ağırlık kazandığı bir döneme şahitlik etmiştir. Yaygın iktisadi anlayış, bu süreçte, finans piyasalarının, ekonomik verimliliği ve büyümeyi sağlayacak bir mekanizma olarak algılanmasını öngörmüştür. Ancak mevcut iktisadi konjonktür ve ekonomik krizler gözlemlendiğinde, finansal sektör ve reel sektör etkileşiminin bu denli başarıyla gerçekleşmediği anlaşılmaktadır³⁹⁷.

Ekonominin geleneksel sermaye birikim sürecinde, finans yatırımların gerçekleştirilmesini sağlayan bir araç konumundadır. Dolayısıyla finansal kesimin, reel sermaye stokunun arttırılmasını sağlayarak, ekonomide üretici temelleri sağlamlaştırılması beklenmektedir. Buna karşın, finansal serbestleşme süreci, mali ve reel birikim arasındaki bu geleneksel ilişkiyi koparmıştır³⁹⁸. Ancak finansal sermayenin reel sermayeden uzaklaşması, sektörel verimlilik hızını yavaşlatıcı ve buna mukabil, ekonomik büyümeyi durağan kılan bir etkendir³⁹⁹. Modern kapitalist ekonomide, temelde iki fiyat yapısının var olması, bu eğilimin belirlenmesinde kilit bir rol oynamaktadır⁴⁰⁰. Dünya ekonomisinde reel sektörün uluslararasılaşmasına müteakip, finansal sektörün aynı süreçteki yeri aldığı bir gerçektir. Bu, uluslararası finansal piyasaların hızlı gelişme sürecine girmesi ve özel ticari bankaların çok uluslu ve hatta uluslar ötesi hale gelmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece üretken sermaye

³⁹⁶ Palley (2007), s. 15.

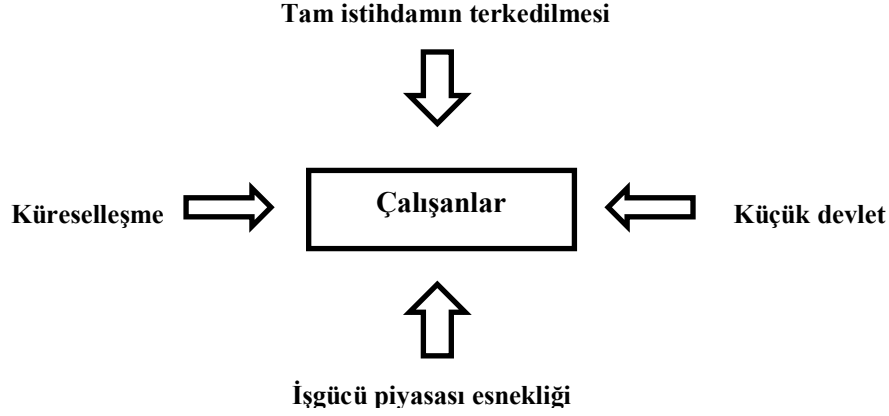
³⁹⁷ M. Ercan (31 Mart 2012). *Finansal küreselleşme, yapısal değişim ve büyüme*. Radikal Gazetesi.

³⁹⁸ M. K. Aydın (2007). Türkiye ekonomisinin dönüşümü: ‘İthal ikamecilik’ten ‘dışa açık’ birikim modeline savruluş. *Dönüşüm sürecindeki Türkiye: Aktörler, alanlar, sorunlar*. (Ed: D. Dursun, B. Duran ve H. Al). İstanbul: Alfa Yayınları, s. 320-321.

³⁹⁹ Altıok ve Tuncer (2011), s. 6.

⁴⁰⁰ J. B. Foster ve R. W. McChesne (2011). Tekelci finans sermaye ve birikim paradoksu. *Tekelci finans sermayesi*. (Ed: J. B. Foster) (Der: H. Tanıttıran) (Çev: B. Baysal, O. Gayretli ve S. Sezer). İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 62.

uluslararasılaşırken, reel sektörün uluslararası alandaki bütünleşmesi parasal ve finansal açılardan tamamlanmaya yönelmiştir⁴⁰¹.



Şekil 8. İktisat Politikaları ve Neo-Liberal Kutu

Kaynak: Palley (2007), s. 23.

Şekil 8’de ekonomideki yeni koşulların getirdiği ekonomi politikalarının çerçevesi olan Neo-Liberal kutuya yer verilmiştir. Burada finansallaşma sürecindeki makroekonomik politikaların ortaya çıkardığı zorlayıcı unsurların, çalışanları her yönden etki altına alması ve ücretleri baskılayıcı bir etkiye yol açması söz konusudur. Böylece ücretlerin neden verimlilik artışından bağımsız olduğu ve gelir eşitsizliğinin arttığı sorusu açıklanmaktadır. Çünkü özel sektör çalışanları küreselleşme ve kamu sektörü çalışanları küçük devlet gündemi ile yüzleşirken, tüm çalışanlar işgücü piyasası esnekliği ile boy ölçüşmekte ve tam istihdam fikrinin terk edilmesi ise temel makroekonomik politika amacı haline gelmektedir⁴⁰².

Finansal sistemin küreselleşmesi; ulusal finans piyasalarındaki sınırların ortadan kalkmasına, piyasaların kontrol ve sınırlamalardan arındırılarak, uluslararası rekabete açılmasına ve uluslararası sermaye akımlarının artmasına yol açmıştır⁴⁰³. Finansal küreselleşme, genel küreselleşmenin bir parçası olmakla kalmamış, aynı zamanda genel

⁴⁰¹ Sönmez (1998), s. 178.

⁴⁰² Palley (2007), s. 24.

⁴⁰³ Afşar ve Afşar (2010), s. 48.

küreselleşmeyi hızlandıran önemli bir faktör rolü oynamıştır⁴⁰⁴. Esasen sermaye dolaşımının serbestleşerek, hacminin artması, yaygınlaşması ve yeni araçların devreye girmesi ile meydana gelen finansal küreselleşme, küreselleşme sürecinin temel itici gücüdür. Böylece ülkeler arasında, ticaretin ve sermaye hareketlerinin önündeki engeller kalkmakta ve liberal ekonomik politikalar uygulamaya dökülmektedir⁴⁰⁵. Sermayenin önündeki engellerin kalkması ve bir takım uluslararası ticaret anlaşmalarının yapılması, sanayi kesiminin, maliyetlerin daha düşük olduğu az gelişmiş ülkelere yönelmesine yol açarken, gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşme olgusuna paralellik gösteren gelişmelere imkân tanımaktadır⁴⁰⁶.

1980'lerden sonra ABD Hazinesi, IMF ve Dünya Bankası'nın güç birliğiyle oluşturulan Washington Konsensüsü modeli ile Neo-Liberal iktisat politikalarının ortaya çıkardığı paradigma, piyasa mekanizmasının gelişen ülkelerde kıt kaynakların tahsisi ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında temel mekanizma olarak kabul edilmesini öngörmüştür⁴⁰⁷. Gelişmekte olan ülkeler için bir Neo-Liberal reçete niteliğindeki reformlar seti olan Washington Konsensüsü, devletin ekonomideki rolünü minimize etmeyi, kaynak tahsisinde ise piyasayı etkin kılmayı telkin etmektedir. Bu yönüyle, Washington Konsensüsün, devletin önemli rol üstlendiği müdahaleci bir düzenden, piyasa merkezli ekonomiye geçişi sağlayan bir yapısal dönüşüm olarak değerlendirilmesi mümkündür⁴⁰⁸. 1980'lerin sonlarından, 1990'ların sonlarına kadar, gelişmiş teknelci kapitalizmin kalıcı bir eğilimi olan finansallaşma kavramıyla uğraşan Sweezy'e göre; genel büyüme hızının yavaşlaması, teknel ya da oligopol niteliğindeki çok uluslu şirketlerin çoğalması ve sermaye birikim sürecinin finansallaşması eğilimlerinin yakın dönemde yaygın olarak gözlemlendiğine dikkat çekmiştir⁴⁰⁹.

Finansallaşma, Neo-Liberalizm ile başlayan ve küreselleşme ile süren tarihsel sürecin üçüncü ayağı olup, bu süreçte finansal yatırımlar ve daha genel şekilde, finansal

⁴⁰⁴ Bulut (2006), s. 20.

⁴⁰⁵ M. Aşar (2004). *Finansal küreselleşme ve Türk bankacılık krizleri üzerine etkisi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1558, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 183, s. 63-67.

⁴⁰⁶ Kaynak (2005), s. 138.

⁴⁰⁷ A. Şen (2005). Washington konsensüsü ve gelişmekte olan ülkeler sorunları: Eleştirel bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), s. 182.

⁴⁰⁸ Şen (2005), s. 198.

⁴⁰⁹ J. B. Foster (2011). Teknelci finans sermaye çağı. *Teknelci finans sermayesi*. (Ed: J. B. Foster) (Der: H. Tanıttiran) (Çev: B. Baysal, O. Gayretli ve S. Sezer). İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 17.

faaliyetler güçlenmektedir⁴¹⁰. Finansallaşma, uzun vadeli küreselleşme sürecinde Neo-Liberal iktisat politikaları için tamamlayıcı bir unsur olmuştur⁴¹¹. Çünkü finansallaşma kavramı ile ulusal ve uluslararası seviyede ekonominin işleyişinde rol alan finansal piyasaların, motiflerin, kurumların ve seçkinlerin artan önemine işaret edilmektedir⁴¹². Fine ise finansallaşmayı, “finansın geleneksel sınırlarının ötesine geçerek, kişisel ve iktisadi toplumsal üretim sürecine giderek daha fazla yayılması” biçiminde ifade etmektedir⁴¹³. Finansallaşmanın ortaya çıkardığı dönüşüm sonucunda, finansal sektörün, reel sektöre kıyasla önemi artmakta, reel sektörden finansal sektöre gelir transferi yaşanmakta ve gelir eşitsizliği ile ücretlerin durağanlığı fazlalaşmaktadır⁴¹⁴.

Epstein (2005), Krippner’a dayanarak finansallaşmaya yönelik beş temel yaklaşım bulunduğunu vurgulamaktadır. Birincisi, finansallaşmanın “hissedar değeri” kavramı etrafında bir şirket yönetim tarzı olarak yükselişidir. İkincisi, sermaye piyasası temelli finansal sistemlerin, banka temelli finansal sistemler üzerinde artan egemenliğidir. Üçüncüsü, Hilferding’in görüşleri ışığında, rantiyeye sınıfın artan politik ve ekonomik gücü anlamında kullanımınıdır. Dördüncüsü, bazılarının gözünde çok sayıda yeni finansal enstrüman sayesinde finansal işlemlerin patlama göstermesidir. Beşincisi ise, kârın ticaret ve üretim yerine, finans kanallarından sağlandığı bir birikim tarzı olmasıdır⁴¹⁵.

Lapavitsas’a göre, finansallaşmanın üç temel eğilimini kavramak gerekmektedir. Bunlardan birincisi, büyük şirketlerin yatırımlarını dağıtılmayan kârlardan finanse ederek, açık piyasadan dış finansman sağlayabilmesidir. İkincisi, bankaların buna karşılık, kendilerini dönüştürmeleridir. Bankalar kredilerini şirketlerden, bireylere yönlendirerek yeni bir denge sağlamış ve ödünç vererek faiz kazanmak yerine, finansal piyasalarda aracılık yaparak harç ve komisyon gelirlerine yönelmişlerdir. Üçüncü olarak ise işçiler finansal sisteme çekilmiştir. Gelişmiş ülkelerde reel ücretler, uzun süredir

⁴¹⁰ Duménil ve Dominique (2009), s. 50.

⁴¹¹ Foster (2011), s. 19.

⁴¹² G. Epstein (2001). *Financialization, rentier interest and central bank policy*. Amherst, MA: University of Massachusetts, s. 1’den aktaran Palley (2007), s. 3.

⁴¹³ B. Fine (2009). Neoliberalizm as financialization. *Economic transitions to Neoliberalism in middle-income countries: Policy dilemmas, economic crises, forms to resistance*. (Ed: A. Saad-Filho ve G. Yalman), s. 18’den aktaran H. Kozanoğlu (2011). *Finansallaşma ve Türkiye. Uç(ur)amayan balon: Finans*. (Ed: H. Kozanoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 14.

⁴¹⁴ Palley (2007), s. 3.

⁴¹⁵ Epstein (2005), s. 3.

durgun veya gerileyen seyir izlediğinden; emeklilik, konut, eğitim ve sağlık hizmetlerinin aşınması, insanları bankalar ve finansal kurumların aracılık yaptığı özel kanallara yöneltmiştir. Borca ve özel finansal kazançlara karşı tutum değişikliği, işçileri borçlanmak konusunda cesaretlendirirken, konut balonlarını ortaya çıkarmıştır⁴¹⁶. Gelişmiş ülkelerde finansallaşma süreciyle birlikte finansal kurumlar, özellikle bankalar, özel sektöre kredi yoluyla fon sağlama fırsatları önemli ölçüde azaldığı için, faaliyet alanlarında iki önemli değişime gitmek zorunda kalmıştır. Bunlardan ilki, mevduat toplamak ve kredi vermek gibi klasik bankacılık işlevlerinin yanında, ücret, komisyon ve sermaye kazancı gibi yeni kâr fırsatları sağlayan yatırım bankacılığı alanında da faaliyete başlamalarıdır. İkinci olarak, kârlılık kaynağı olarak bireylerin gelirlerine odaklanması ve konut, tüketici, taşıt ve eğitim kredileri ya da emeklilik yatırım fonları ve sigorta poliçeleri gibi araçlarla doğrudan ve sistematik olarak bireylerin maaş ve diğer gelirlerinden kâr elde etmesidir. Bu süreç, finansal el koyma olarak adlandırılmaktadır⁴¹⁷.

Glyn, finansallaşmanın toplam talebe ve bireysel firma davranışına etkisini şöyle yorumlamaktadır: “Tüketici ve konut kredilerinin gelişimi, kitlesel tüketimi, ‘işçiler, kazandıklarını yer’ sloganıyla ifade edilen bütçe kısıtından kurtarmıştır. ABD’de 1990’ların ‘yeni ekonomi’ genişlemesinin çarpıcı başarısının arkasında, finansal piyasalar bulunmaktadır”. Buna mukabil, finansallaşmanın, yani kapitalizmin ağırlık merkezinin, üretimden finansa kaymasının, ekonomik durgunluğa karşı sisteme geçici olarak hayatiyet veren, buna karşın çok ciddi riskler doğuran bir süreç olduğu öne sürülmektedir. Foster ve Magdoff’a göre, kapitalist dünya sisteminin merkezindeki zengin ülkelerin ekonomik büyüme oranları, yıllardır düşük viteste seyretmektedir⁴¹⁸.

Finansal serbestleşme ve finansal araçlardaki genişlemeler, dünya ekonomisindeki büyümeyi özellikle 2000’li yıllarda önemli ölçüde hızlandırmıştır. Bu etki, ucuz ve bol dolar likiditesi ile ortaya çıkmış ve büyümenin finansmanında hem arz yönlü hem de talep yönlü katkılar sağlamıştır. Arz yönlü katkılar; yatırımlar, üretim, ticaret ve satın

⁴¹⁶ C. Lapavitsas (2010). Banks for the people. *Redpepper*, (170), s. 24.

⁴¹⁷ C. Lapavitsas (2009). Financialization, or the search for profits in the sphere of circulation. (Paper No: 10), *SOAS*’den aktaran Y. Aytürk (2011). Finansallaşma ve reel ekonomi. *Uç(ur)amayan balon: Finans*. (Ed: H. Kozanoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 61.

⁴¹⁸ Kozanoğlu (2011), s. 15-18.

almaların finansmanında geniş ve ucuz olanakların kullanılması ile talep yönlü katkılar ise hanehalkı ve tüketici finansmanı olanaklarının genişlemesi ile oluşmuştur⁴¹⁹. Finansın 20. yüzyıldaki hızlı gelişimine, para ve kredi araçlarındaki ilerlemelerin eşlik etmesi, gerçek bir finansal patlamanın yaşanmasına salık vermiştir. Bu süreçte, ekonomide yeni nüfuzlu finansal şirketlerin ortaya çıkışı, finans devrimi olarak adlandırılmıştır⁴²⁰. Küresel finansal sistemin bütünüyle yeniden düzenlenmesi ve finansal eşgüdüm olanaklarının büyük ölçüde artmasıyla olağanüstü güce sahip finans holdinglerinin ve borsa şirketlerinin ortaya çıkması ve finansal araçlar ile piyasaların yaratılması yoluyla finansal faaliyet ve akımların hızla çoğalması ve ademi merkezileşmesi söz konusu olmuştur⁴²¹.

Finansallaşma, kapitalist küreselleşme sürecine dâhil olan bütün ülkelerde gözlenen bir süreçtir. Foster'a göre, ekonomide finansallaşma 5 ayrı göstergede izlenebilir⁴²²:

- 1) Toplam kârlar içerisinde finansal kârların oranındaki artış,
- 2) GSYH'nin oranı olarak borçluluk düzeyinde yükselme,
- 3) Finans, sigorta ve gayrimenkul sektörlerinin (FIRE) milli gelirdeki payında artış,
- 4) Egzotik ve şeffaf olmayan, finansal enstrümanların sayısında artış,
- 5) Finansal balonların artan rolü.

Dore'a göre, finansallaşma; gelir ve refahın eşitsiz dağılımı, daha fazla risk ve finansal özneler arasında artan rekabet nedeniyle bireylerin ne kadar sigorta yaptıracığına, emeklilik hesabında hangi tahvil ve hisse senetlerine yer vereceğine, tasarrufları hangi risk-getiri dengesiyle yatırıma dönüştüreceğine karar vermek için tetikte bekleme gereksinimi yaratan toplumsal etkilere sebep olmaktadır. Buna ek olarak, yeteneklerin dağılımında kamu bürokrasisini olumsuz etkileyen, en iyi ve parlak mezunların, çabuk karar verme özellikleri ve matematiksel becerileri nedeniyle yatırım bankacılığı ve hedge fonlara aktararak temel bilimlerden çekilmesi eğilimine de dikkat çekilmektedir⁴²³.

⁴¹⁹ Gürlesel ve Alkin (2010), s. 26.

⁴²⁰ Duménil ve Lévy (2009), s. 26.

⁴²¹ Harvey (2010), s. 184.

⁴²² Kozanoğlu (2011), s. 18.

⁴²³ R. Dore (2008). Financialization of the global economy. *Industrial and corporate change*, 17 (6), s. 1105.

Finansallaşma kavramı birbiriyle bağlantılı, ancak farklı boyutları bulunan; finansal piyasaların küreselleşmesini, finansal yatırımların ve bu yatırımlardan elde edilen gelirlerin artışı, ekonomik kararlarda hissedar değerinin artan önemini ve kurumsal yönetimin değişen yapısını tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. Finansallaşma kavramı, sıklıkla finans sektörü dışındaki firmalar ile finansal piyasalar arasındaki ilişkide meydana gelen değişiklikleri açıklamak amacı taşımaktadır⁴²⁴. Finansallaşma sürecinde finansın ekonomideki önemi artarken, emtia piyasalarında rekabetin yoğunlaşması ve tüketim eğiliminin zayıflaması gibi nedenlerle reel sektörde kârlılık oranları düşüş göstermiştir. Sabit sermaye yatırımlarının getirilerindeki azalış ve kısa vadeli finansal yatırımlardan sağlanan yüksek kârlılık, birçok reel sektör şirketinin finansal sektörde de faaliyet göstermeye başlamasına yol açmıştır. Öyle ki, reel sektörde faaliyet gösteren birçok dev kuruluş, finans sektöründe de faaliyet göstermeye başlamıştır⁴²⁵. Ekonomide finansal gelişmenin sağlanması için, rekabetçi bir bankacılık sistemi olmazsa olmazdır. Bu bağlamda, gerçekleşen sektörel kaymaların, finansal sektördeki ilerlemeye bir işaret olarak algılanması mümkündür⁴²⁶.

Finansallaşma sürecinin altında yatan unsurlardan biri, Vestfalya sistemi olarak adlandırılan, devletlerin kendi alanlarında kendi kurallarını uygulama serbestilerinin terkedilmesi olarak da özetlenebilecek, uluslararası politik bütünleşmedir. Ulusal egemenlik, küresel kurumların ekonomik liberalizasyona hizmet etme amacıyla ortak yasal normlar, ticaret serbestisi, sermayenin, işgücünün ve teknolojinin mobilitesi gibi kavramları yerleştirmesi ve şekillendirmesi ile sınırlandırılmıştır⁴²⁷.

Ekonomide finansın ağırlığının artması, bankalar, aracı kuruluşlar, sigorta şirketleri ve diğer finans sektörü şirketlerinin büyümesi şeklinde yansımaktadır. Fakat finansın ekonomideki ağırlığının artması, finansal olmayan şirketlerin davranışları üzerinde de önemli değişimlere yol açmaktadır. Keynesyen iktisadi anlayışın sona ermesi ve Neo-

⁴²⁴ Ö. Orhangazi (2007). *Financialisation and capital accumulation in the non-financial corporate sector: A theoretical and empirical investigation on the US economy: 1973-2003*. (Working Paper No: 149), Amherst MA: University of Massachusetts Amherst, Political Economy Research Institute, s. 3.

⁴²⁵ Aytürk (2011), s. 66.

⁴²⁶ Fry ve Farhi (1979), s. 369.

⁴²⁷ Standing (2009), s. 60.

Liberal dönemin başlangıcı ile birlikte, ulusal ve uluslararası fon akımlarındaki yeni finansal deregülasyon dalgası, finansal olmayan şirketlerin yöneticilerini, finansal kararların daha fazla önemli olduğu yeni bir dünya ile baş başa bırakmıştır. Finansallaşmayla birlikte yatırımcılar, büyük sanayi şirketlerini, uzun vadeli büyüme ve teknolojik yenilik amacıyla üretim yapan, likit olmayan reel varlıklar olarak kabul etmek yerine, yöneticilerin sürekli olarak şirket hisse senedi değerini maksimize etmeye çalıştığı, birer yatırım portföyü olarak kabul etmeye başlamışlardır⁴²⁸.

Post-Keynesyen makroekonomik anlayışta, finansallaşmanın reel ekonomiye etkilerine ilişkin üç farklı çıkarım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, finansal olmayan şirketlerin belirlediği hedefler ve karşılaştığı kısıtların, ekonomiyi tam anlamıyla etkilemesidir. İkinci olarak ise finansallaşma sürecinde hanehalkı için geçerli olan yeni fırsatlar, servet ve borçlanma bazlı tüketimi arttıracaktır. Son olarak, gelirin dağılımı, hissedarlar, yöneticiler ve işçiler arasındaki güç ilişkilerindeki değişikliklerden etkilenecektir⁴²⁹.

Finansallaşmanın, ekonominin reel ve finansal kesimleri üzerinde negatif etkilere yol açtığına ilişkin bilgilere rastlanmaktadır. Bu etkiler; ılımlı reel ekonomik büyüme, yavaşlayan büyüme eğilimi, artan gelir adaletsizliği, GSYH'den finansal varlık sahiplerinin aldıkları payın artması olarak özetlenebilir. Finansallaşma gelir adaletsizliğine yol açan etkilerinin yanında, ekonomik büyümeyi de olumsuz etkilemektedir. Finansallaşmanın işsizlik üzerindeki etkisi de, finansal krizler ya da yavaşlayan sermaye birikimi nedeniyle negatif olmaktadır. Buna ek olarak, finansal işlemlerdeki otomasyonun yaygın hale gelmesi, daha fazla finansallaşmış bir ekonomide, istihdamdaki azalma sürecine katkı sağlamaktadır⁴³⁰. Aynı zamanda, reel ekonomiye kıyasla finansın büyümesi, finansal balonların yaratılmasında etkili olurken, üretim sürecindeki temel durgunluk sorunu ağırlaştırmıştır⁴³¹.

⁴²⁸ Aytürk (2011), s. 67-72.

⁴²⁹ E. Hein ve T. Treeck (2008). *Financialisation in Post-Keynesian models of distribution and growth-A systematic review*. Düsseldorf: Macroeconomic Policy Institute, Hans Boeckler Foundation, s. 1-2.

⁴³⁰ J. Assa (2012). Financialization and its consequences: The OECD experience. *Finance Research*, 1 (1), s. 35.

⁴³¹ Foster (2011), s. 18.

Kısa vadeli portföy yatırımlarının yarattığı kârın, üretken yatırımların getirilerini aşması, şirketlerin finansallaşmasını ve finansal varlık sahiplerine yönelik gelir transferlerini uyarmaktadır. Finansal sektördeki genişlemenin, sermaye piyasalarının, bankaların yürüttüğü fonksiyonları da yerine getirmesine, daha fazla uluslararası ve spekülative hale gelmesine ve de finansal fonların muhtemel getirileri en fazla alanlara yönelmesinin yanında, daha sofistike finansal araçların icat edilmesine yol açmaktadır⁴³². 1970'lerden bu yana, ABD başta olmak üzere, tüm dünya ekonomisinde finansal sistemde değişimler meydana gelmiş, yatırım ve kredi enstrümanlarındaki çoğalma şaşırtıcı bir sürat göstermiştir. Bunda, bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerin, finansal sektörde maliyetleri düşürmesi ve yeni hizmetlerin sunulabilmesini mümkün kılması rol oynamaktadır⁴³³.

Finansal sektörün ön plana çıkmasına bir başka neden, dünya çapında artan zenginlik ve iş potansiyelidir. Uluslararası ticarete meydana gelen büyüme ve işlem maliyetlerindeki azalma, bankacılık ve finans alanındaki işletmelerin optimal coğrafi ölçeklerini büyümüşür. Para ve sermaye piyasalarının uluslararasılaşması ile yerel finansal hizmetlerin bölgelerarası dağılımı yaygınlaşmıştır⁴³⁴. Bankacılık ve finans sistemi yüksek derecede düzenlenmiş az gelişmiş ülkelerde izlenen faiz oranı politikasının, ekonomik performans üzerindeki etkileri tartışmalı konumunu sürdürmektedir. McKinnon (1973) ve Shaw (1973) ile takipçileri, bu ekonomileri faiz oranı sınırları nedeniyle finansal açıdan bastırılmış olarak nitelendirmektedir. Finansal piyasalardaki yüksek faiz oranlarının daha az müdahale ile yüksek tasarrufu sağlayacağı ve bankacılık sistemine daha fazla finansal varlığın gireceği, etkinliği arttırılmış kredi tahsisleri ile ekonomik büyümenin pozitif etkilenebileceği öne sürülmektedir. Diğer taraftan Yapısalcı İktisatçılar, Taylor (1983) gibi yüksek faiz oranlarının ekonomik büyümeye katkı sağlamaktansa, stagflasyonist sonuçlarının olacağını, çünkü fiyatların, yüksek faiz

⁴³² Standing (2009), s. 59.

⁴³³ D. S. Kidwell ve R. L. Peterson (1990). *Financial institutions, markets, and money*. (4. baskı). Orlando: The Dryden Press, s. 41.

⁴³⁴ Kidwell ve Peterson (1990), s. 41.

maliyetine karşılık olarak artacağını ve yüksek finansal maliyetler nedeniyle toplam talebin azalacağını öne sürmektedir⁴³⁵.

Modern Neo-Klasiklerden Modigliani ve Miller (1958, 1961)'ın teoremi, finansal sektör ve reel sektör arasındaki bir ikileme işaret etmektedir. Kurumsal büyüme ve yatırım kararları; verimlilik, çıktı talebi, teknolojik ilerleme ve sermaye ve işgücünün göreceli faktör fiyatları tarafından belirlenmektedir. Finans bu paradigmaya göre, her zaman yatırım süreci için kolaylaştırıcı bir unsurdur. Keynesyen perspektifte ise yatırımlar temel olarak “hayvansal güdüler” (spiritus animalis) tarafından, yani karar birimlerinin güven ve beklentilerince belirlenir⁴³⁶. Kavram özgün kullanımında, temel zihinsel enerji ve yaşam gücünü ifade etmekle birlikte, modern iktisatta, ekonomideki hareketli ve değişken bir unsura işaret eder⁴³⁷.

Finansal sistemin küreselleşmesinin ardından, Avrupa ve Asya'nın dünya çapındaki varlıklar içindeki oranı büyümüş, ABD'nin payı azalmıştır⁴³⁸. Asya için küresel ekonomik krize yönelik yapılan değerlendirmeler, krizin olumsuz etkilerinden arınmanın sağlanabilmesi amaçlı bir reçete olarak; dengeli büyüme modellerinin benimsenmesi, uluslararası ticaret boyutunda piyasaların yeniden dengeye kavuşturulması ve büyümenin yanında, kalkınmaya yönelik hamlelerin de yapılması önerilmektedir. Asya Kalkınma Bankası (ADB) tarafından işaret edilen bu politikaların, temel amacının, bölgedeki ekonomik dönüşüm sürecinin raydan çıkmasının önlenmesine yönelik olduğu görülmektedir⁴³⁹.

⁴³⁵ A. K. Dutt (1995). Interest rate policy, growth and distribution in an open less-developed economy: A theoretical analysis. *Finance, development and structural change: Post-Keynesian perspectives*. (Ed: P. Arestis ve V. Chick). Hants: Edward Elgar, s. 3.

⁴³⁶ A. Singh (1995). The stock market, economic efficiency and industrial development. *Finance, development and structural change: Post-Keynesian perspectives*. (Ed: P. Arestis ve V. Chick). Hants: Edward Elgar, s. 84.

⁴³⁷ G. A. Akerlof ve R. J. Shiller (2010). *Hayvansal güdüler: İnsan psikolojisi ekonomiyi nasıl yönlendirir ve küresel kapitalizm için niçin önemlidir*. (Çev: N. Domaniç ve L. Konyar). İstanbul: Scala Yayıncılık, s. 24.

⁴³⁸ Standing (2009), s. 59.

⁴³⁹ Asian Development Bank (2012). *How can Asia respond to global economic crisis and transformation?*. Philippines: Asian Development Bank, s. 20.

5. Yapısal Dönüşümlerin Etkileri

Günümüz dünyasında önemli yapısal dönüşümlere yol açan küreselleşmenin; ekonomik, teknolojik, siyasal, kültürel, ekolojik ve çevresel boyutları bulunmaktadır. Bu bağlamda, piyasaların bütünleşmesi ile oluşan ekonomik ilişkiler ağı, siyasi, sosyo-kültürel ve teknolojik çerçeveleri de içine alan şekilde bir genişlemeye sahne olmaktadır⁴⁴⁰. Makro nitelikteki bir değişim süreci dört safhada meydana gelmektedir. İlk safha, tetikleme safhası olup, teknolojik yenilikler gibi gelişmelerin ortaya çıkardığı değişimleri kapsamaktadır. İkinci safhada; kaynak üretiminde artış, nüfus artışında hızlanma, daha büyük toplumsal karmaşıklık ve sosyal/doğal çevre üzerinde oluşan etkiler söz konusu olmaktadır. Üçüncü safha, kritik (kaos) safha adını almakta ve değişen koşulların baskılarının toplumsal sonuçları nedeniyle dalgalanmalara aşırı duyarlı belirsiz bir ortam oluşmaktadır. Dördüncü safhada ise gelişen akıma adaptasyona bağlı olarak başarı ya da başarısızlık ortaya çıkmaktadır⁴⁴¹.

Küreselleşmenin yol açtığı yapısal dönüşümler, özellikle kültür melezleşmesini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla geniş yelpazedeki kültürel göndermeler, evrensel nitelik kazanmış ve ortak bir küresel kültür oluşmuştur. Hatta bir görüşe göre, küreselleşme; yeni kültürel biçimlerin doğmasına neden olmuş ve fikirlerin, dillerin, imgelerin, müzikal biçimlerin veya mutfak tarzlarının dünya genelindeki geçişkenliği sayesinde belli kültür sınırlarına sığmayan, kendine özgü niteliklere sahip (sui generis), kültürel ürünlerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur⁴⁴². Küresel hale gelen kültürlerle yeterli alan bulduğuna inananların, karamsar olmayan yaklaşımına karşın, ortaya çıkan küresel kültürün homojen ve sıkıcı olabileceğini düşünen ve küreselleşmeye şüphe ile yaklaşanlar da bulunmaktadır⁴⁴³. Bu bağlamda, küreselleşmenin getirdiği değişimlere karşı; toplumların iç dinamikleri ile hareket etmesi ve kendi değerlerini koruyarak,

⁴⁴⁰ M. Afşar (2011). *Eğitimin ekonomik temelleri ve ekonomik büyüme*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2417, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 219, s. 9.

⁴⁴¹ E. Laszlo (2003). *Makro değişim: Sürdürülebilir bir dünyaya dönüşümü yönetmek*. (Çev: M. Abuş). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, s. 35.

⁴⁴² Colas (2008), s. 127.

⁴⁴³ Brakman vd. (2012), s. 19.

siyasal bütünlüğün yanı sıra, kültürel farklılıkların korunmasının gerekliliğine yönelik görüşlere rastlanmaktadır⁴⁴⁴.

Engels'in gözlemlerine dayanan Sanayi Devrimi kentlerinin deneyimlediği toplumsal dönüşümler için, yüzyıl kadar sonra Polanyi'nin işaret ettiği burjuva rejiminin, toplumu kavramlaştırılırken, piyasa toplumu nitelmesi önerilmiştir⁴⁴⁵. Sosyo-ekonomik gelişme süreci, zaman içinde sanayileşmenin sektör ve firmalar için önce yavaş, sonra hızlı ve sonrasında da nispeten daha yavaş gelişen bir büyüme trendi göstermesi ile şekillenmektedir. Bu süreçte, teknik yeniliklerin ve altyapıya yönelik sürekli gelişmeler rol oynamaktadır⁴⁴⁶. Bu gelişmelerin toplumsal yansıması, Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında, insanların sanayi şehirleri ve fabrikalarına toplanarak, yaşamlarının iyileşeceğine ilişkin bir izlenim edinmesi şeklinde tezahür etmiştir. Ancak sistemin kalıtsal bir güç dağılımı dengesizliği içermesi, çalışanların birer ücret kölesi olarak tanımlanabileceği bir duruma neden olmuştur⁴⁴⁷.

İnsanlık tarihinin son üç yüz yılına damgasını vuran, sanayi toplumu, büyük bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Post-endüstriyel dönüşüm kuramları, sanayi toplumunun ürünü olan kurumların sarsıntı geçirdiğini ve zaman/mekân kavramlarının değiştiğini vurgulamaktadır⁴⁴⁸. Sanayileşme ile meydana gelen yapısal dönüşümler neticesinde, insan yaşamına bilim ve teknolojinin daha fazla girmesi söz konusu olmuş ve sanayi toplumunda, teşebbüs aileden ayrılmış ve işbölümü ile uzmanlaşmanın etkisiyle profesyonelleşme söz konusu olmuştur. Böylece bu toplum yapısında; mekanizasyon, otomasyon, standartlaşmanın yanında, bireysellik, örgütlenme, merkezileşme, uzmanlaşma, eşgüdüm, çekirdek aile ve işçi sınıfı gibi modern sosyal yapılar ön plana çıkmıştır⁴⁴⁹. Nitekim Toffler, uzmanlaşmanın İkinci Dalga toplumlarında görülen önemli bir prensip olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü uzmanlaşma sayesinde işin,

⁴⁴⁴ Afşar (2011), s. 17.

⁴⁴⁵ A. Öncü (2006). Sanayileşmeyi yeniden düşünmek: Rekabet mi, dayanışma mı?. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, s. 276.

⁴⁴⁶ Erkan (1998), s. 60.

⁴⁴⁷ J. K. Galbraith (2004). *İktisat tarihi: Geleceğin aynası olarak bugün*. (Çev: M. Günay). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 112.

⁴⁴⁸ Bozkurt (2012), s. 1.

⁴⁴⁹ Karagül (2010), s. 84.

daha az zaman ve işgücü israfiyla yapılabilmesi mümkün olmaktadır⁴⁵⁰. Ayrıca basit toplumların benzer unsurlar etrafında bütünleşmelerine karşılık olarak, giderek karmaşık bir hal alan sanayi toplumlarında, toplumsal farklılaşma ve bireyselleşme önem kazanmıştır. Durkheim, bu yapıda meydana gelen organik dayanışmanın işbölümünden kaynaklı bir bütünleşmeyi ön plana çıkardığına vurgu yapmaktadır⁴⁵¹. Kapitalist sanayinin, artı-değeri optimum kılma hedefiyle bütün ürünleri, muazzam reklam harcamaları ile piyasada rekabet eder duruma getirmesi⁴⁵² ve bu sürecin doğal bir sonucu olarak, sağlanan çok ve hızlı üretim; kazançları artırıp, maliyetleri azaltırken, işsizlik olgusu ile yüzleşilmesine de neden olmuştur⁴⁵³. Kapitalizm, işgücünün kitlesel olmaktan çıkmasına ve işçi sınıfının kolektif çıkarlarının bulanıklaşmasına ve zayıflaşmasına yol açmıştır. Aynı zamanda, bu süreç, ücretli işçilerin yaşam koşulları ve yaşam şansları yönünden farklılaşmasına neden olmuştur⁴⁵⁴.

Sanayi ötesi toplumda, sanayi toplumuna kıyasla, doğal kaynakların kullanımı daha sınırlı olduğundan, doğayı yok edici veya kirletici etkiler daha az görülmektedir. Üstelik bu toplumun getirdiği altyapı, fonksiyonel üstyapı alanları olan üretim, tüketim, kaynak dağıtım ve bölüşüme dair yeni boyutlar getirmektedir. Böylece üretimde ve tüketimde verimlilik ve etkinlik hızla artmaktadır⁴⁵⁵. Böylece ekonominin sektörleri arasında hizmetler sektörünün önlenemez yükselişi söz konusu olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin sanayi ve hizmetler sektörlerinin ekonomik kalkınma bağlamındaki rollerini Kaldoryen çerçevede değerlendiren Dasgupta ve Singh (2006), sanayi sektörünün kritik rolünün sürdüğünü ve hizmetlerin bilişim teknolojileri ile bağlantılı olması hasebiyle Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda pozitif katkı yaptığını ortaya koymuştur⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ A.Toffler (2008). *Üçüncü dalga: Bir fütürist ekonomi analizi klasığı*. (Çev: S. Yeniçeri). İstanbul: Koridor Yayıncılık, s. 65.

⁴⁵¹ Bozkurt (2012), s. 14.

⁴⁵² R. Havemann (2005). *Yarın, yol ayrımındaki sanayi toplumu: Eleştiri ve gerçek ütopya*. (Çev: F. Özçelik). İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 148.

⁴⁵³ Afşar (2011), s. 19.

⁴⁵⁴ O. Topak (2012). Refah devleti ve kapitalizm: 2000'li yıllarda Türkiye'de refah devleti. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 95.

⁴⁵⁵ Erkan (1998), s. 115.

⁴⁵⁶ S. Dasgupta ve A. Singh (2006). *Manufacturing, services and premature deindustrialization in developing countries*. (Research Paper No. 2006/49). Helsinki: United Nations University, s. 15.

Hizmetler sektöründeki hızlı gelişim sürecinin, imalat sanayii aleyhine olup olmaması tartışılan bir konu olsa da, gerçekte karıştıktan ziyade, üretim ve tüketim tarzının denkliği hususunda sektörlerin giderek artan ölçüde birbiriyle bağlantılı olduğu ve sistemik bir iktisadi işleyişte, hizmetlerin ekonomik ağıın yaşamsal yapı taşlarını oluşturduğu düşünülmektedir⁴⁵⁷. Hizmetler sektörü, dünya ticaretinde artan payı ile bir ülkenin hizmetler sektörünün ortalama büyüklüğü ve şeklinin, ülkenin bazı hizmet alanlarındaki rekabet gücü ile açıklanabilir hale gelmesine neden olmaktadır. Buna örnek olarak, Londra'nın finansal alan ve bu alana bağlı hizmetlerde kazandığı şöhret gösterilebilir⁴⁵⁸. Ayrıca hizmetler sektörünün, gelişen alt sektörleri ve özel firmaları ile işsizliği azaltıcı yönde bir katkısının bulunduğu da vurgulanmalıdır⁴⁵⁹. Zira işgücü yoğun bir sektör olan hizmetler sektörü, düzensiz istihdama açık olup, geleneksel sendikal örgütlenme mevcudiyeti bu sektörde bulunmamaktadır. Böylece hizmetler sektöründe, daha fazla oranda artı değer üretimi mümkün olmakta ve ekonominin geneli için rahatlatıcı bir rol üstlenilmektedir⁴⁶⁰.

Ekonomideki yapısal dönüşümlerin işgücü piyasası boyutundaki bir diğer yansıması, özellikle hizmetler sektörü kapsamında yer alan iş kollarını ilgilendirmektedir. İşgücü piyasasındaki esnekleşme akımı, bu sektörün genellikle ihtiyaç duyduğu nitelikte; çalışma saatleri ve ücretlerin değişken koşullara adapte olmasını sağlayacak bir yapıya bürünmesini sağlamak ve aynı derecede işgücünün verimliliğini artırıcı rol oynamaktadır⁴⁶¹. Dolayısıyla esnek çalışmanın en uygun ve yaygın olduğu sektör, hizmetler sektörü olmaktadır. Yapısal dönüşümler neticesinde hizmetler sektörünün devamlı olarak büyümesi, bu bağlamda, esnek çalışmanın artmasının ve yaygınlaşmasının önemli bir nedenini oluşturmaktadır⁴⁶². Böylece modern toplumun getirdiği çalışma hayatının rasyonel kuralları ile birlikte, ücretsiz aile işçiliğinden ücretli işgücüne geçilmiş ve sanayi-ötesi topluma dönüşüm süreci, ücretli işgücü oranının

⁴⁵⁷ Kaynak (2005), s. 139.

⁴⁵⁸ Rubery ve Grimshaw (2003), s. 77.

⁴⁵⁹ T. Boeri (2000). *Structural change, welfare systems, and labour reallocation: Lessons from the transition of formerly planned economies*. New York: Oxford University Press, s. 18.

⁴⁶⁰ Belek (2010), s. 26.

⁴⁶¹ A. M. Demircioğlu ve M. Engin (2002). *Dünyada ve Türkiye'de esnek çalışma (2002-52)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, s. 52.

⁴⁶² A. Yavuz (1999). Esnekliğin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması. *Çalışma Hayatında Esneklik Semineri*. İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, s. 107.



gerilediği ve kendi hesabına çalışan işgücünün yaygınlaşmasına yol açmıştır⁴⁶³. Bununla birlikte, kısmen teknoloji ve düzenleme alanındaki değişikliklerin ve dönemin önemli dönüm noktalarında yüksek işsizliğin güçlü etkisiyle çalışma sürecinde yaşanan dönüşüm, süreksiz işgücünün (devamlı bir işi olmayan) ortaya çıkışı ve kadınların işgücüne katılımı ile çalışma pratikleri üzerinde güçlü etkilere sahip olmuştur⁴⁶⁴. İşgücü piyasası koşullarındaki değişimler ve devletin dönüşümü, finansallaşma boyutunda önemli olmakla birlikte, çalışmanın doğasının değişmesi ile başta eğitim, sağlık hizmetleri ve emeklilik sistemleri olmak üzere toplumsal edinimlerde gerileme meydana gelmiştir⁴⁶⁵. Esnek çalışma biçimleri, aynı zamanda sendikaların zayıflaması yönündeki gelişmelere de haizdir. Bu bağlamda, esnek çalışma ile özel bir sendikasılaştırma stratejisinin izlenmesi öngörülmektedir. Çünkü sendika mekanizmasının, esnek çalışanları örgütlemeleri olabildiğince zor bir durumdur⁴⁶⁶.

Felipe, Leon-Ledesma, Lanzafame ve Estrada (2009) Asya’da yapısal dönüşümlerin en belirgin özelliği olarak, tarım sektörünün ekonomideki payında azalmaya paralel olarak hizmetler sektörünün payında meydana gelen artışa işaret etmektedir. Bu dönüşüm gerçekleşirken, Asya’nın Endonezya, Malezya ve Tayland gibi bölgeleri zaten sanayileşmiş hale gelmişken, diğer bazı bölümleri bu aşama gerçekleşmeksizin süreci tamamlamıştır⁴⁶⁷. Syrquin (1986) Latin Amerika’da 1960-1980 döneminde ekonomik yapıda meydana gelen dönüşümlerin, yarı sanayileşmiş ülkelerdeki dönüşümlerin ortalamaları ile kıyaslandığında çok farklı olmadığını ortaya koymuştur⁴⁶⁸. Iacovoiu, Bucur ve Trif (2009) Romanya’da çok uluslu şirketlerin etkileri altında ortaya çıkan yapısal dönüşümlerin, üretim sürecinde ve çalışanlar üzerinde sürdürülebilir nitelikteki modernleşme ve kalkınma bağlamındaki gelişmeler sayesinde pozitif etkilere yol açtığını göstermektedir⁴⁶⁹. Yine Caselli ve Coleman (2001) ABD’de yapısal

⁴⁶³ Bozkurt (2012), s. 69.

⁴⁶⁴ C. Lapavitsas (2009). Finansallaşmış kapitalizm: Kriz ve finansal müsadere. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (Ed: C. Lapavitsas) (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 40.

⁴⁶⁵ C. M. Camacho ve J. A. R. Nieto (2009). Finansal sermayenin küreselleşmesi: 1997-2008. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (Ed: C. Lapavitsas) (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 252.

⁴⁶⁶ Belek (2010), s. 152-153.

⁴⁶⁷ J. Felipe vd. (2009), Sectoral engines of growth in developing Asia: Stylised facts and implications. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 46 (2), s. 128.

⁴⁶⁸ Syrquin (1986), s. 453.

⁴⁶⁹ V. B. Iacovoiu vd. (2009). Development of services in Romania under the influence of transnational corporations. *Universităţii Petrol Gaze din Ploieşti Buletinul*, LXI (4), s. 67.

dönüşümleri açıklayan geleneksel mekanizmalar olarak, tarım ürünleri talep esnekliğinin birden küçük olması ve tarım sektörü toplam faktör verimliliğinin diğer sektörlere göre hızlı artmasına işaret etmektedir⁴⁷⁰.

Modern ekonomilerde sanayi ve hizmetler sektörleri arasında meydana gelen yapısal dönüşüm, genel kabul gören bir gerçektir. Bununla birlikte, gelişmiş ekonomilerde GSYH oynaklığındaki azalma da yaygın olarak gözlenen bir süreçtir. Buna rağmen, son yıllarda ABD ekonomisinde GSYH oynaklığında belirgin bir artış söz konusudur. Bu olgu, yine son dönemde yaşanan finansal paniğe atfedilmektedir⁴⁷¹. Bah (2011) birçok ülkede ekonomik durgunluk ya da gerileme sürecinde yapısal dönüşümlerin meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları, kişi başına hâsıla rakamlarının hareketsiz ya da azalan olduğu durumlarda, sektörel hâsıla değişimlerinin önemli derecede yanlış yönde gerçekleşmesinden hareketle elde edilmiştir⁴⁷².

Dünya ekonomisindeki yapısal dönüşümler, 1990'lı yıllarda büyümeye yönelik faktörlerin doğasını, ilişkilerini ve önem düzeyini değiştirmiştir. Bu bağlamda, makroekonomik değişkenler ve büyümede etkili unsurlar, önceki dönemlere kıyasla önem kaybetmiştir. Diğer yandan, yapısal rekabet faktörleri, özellikle ekonomilerin uluslararasılaşması ve kurumlar/devletin rekabetçiliği ekonomik büyüme için anahtar faktörler haline gelmiştir. Bu aynı zamanda, ekonomik kalkınmada sosyal inovasyonların önemini de ortaya koymaktadır⁴⁷³. Toffler (2008) insanlığın karşı karşıya olduğu yeni uygarlığın, çeşitli ve yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı ve standartlaşma, senkronizasyon ve merkezileşmeden uzak yeni bir yaşam tarzını beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ F. Caselli ve W. J. Coleman (2001). The U.S. structural transformation and regional convergence: A reinterpretation. *Journal of Political Economy*, 109 (3), s. 586.

⁴⁷¹ A. Moro (2011). The structural transformation between manufacturing and services and the decline in the US GDP volatility. *Review of Economic Dynamics*, 15, s. 410.

⁴⁷² Bah (2011), s. 17-18.

⁴⁷³ T. J. Hämäläinen (2007). Social innovation, structural adjustment and economic performance. *Social innovations, institutional change, and economic performance: Making sense of structural adjustment processes in industrial sectors, regions, and societies*. (Ed: T. J. Hämäläinen ve R. Heiskala). Glos: Edward Elgar Publishing Limited, s. 33.

⁴⁷⁴ Toffler (2008), s. 17.

İkinci Bölüm

Yapısal Dönüşümler ve İşgücü Piyasaları

1. İşgücü Piyasalarının İktisat Teorisindeki Yeri

Bir ekonomide üretilen mal ve hizmetler ile hâsıla; üretim faktörleri olarak adlandırılan üretimde kullanılan girdilere ve üretim fonksiyonu olarak tanımlanan girdileri mal ve hizmetlere dönüştürme kabiliyetine bağlıdır. Üretim fonksiyonunda yer alan başlıca faktörler; işgücü ve sermayedir⁴⁷⁵. Dolayısıyla bir üretim faktörü olarak işgücünün, iktisat teorisinde tartışılmaz bir öneme sahip olduğu açıktır.

Üretim faktörlerinin gelir sağlama amacıyla çalışması ya da çalıştırılması konusu önemli bir ekonomik kavram olan istihdamı gündeme getirmektedir. Dolayısıyla istihdam söz konusu olduğunda sadece işgücü değil, tüm üretim faktörlerinin mal ve hizmet üretiminde kullanılması esas alınmaktadır. Ancak kavram, genellikle işgücünün üretime katılması anlamında kullanılmaktadır⁴⁷⁶. Bireylerin işgücünü arz etme kararı, bireyin sahip olduğu zamanı, çalışmaya ve boş zaman olarak değerlendirmeye ayırma yönünde belirleyeceği tutum ile fayda teorisine bağlanmaktadır. Burada bireyin kısıtlı fayda fonksiyonu, işgücüne ödenen cari ücretin etkisiyle şekillenen gelirin ve boş zamana ayrılan sürenin bileşimi neticesinde bireyin elde edeceği toplam faydayı belirlemektedir⁴⁷⁷.

İktisat teorisinde, tam istihdam kavramı, geniş anlamda; bir ekonomideki işgücü, sermaye, doğal kaynak ve teknolojik imkânların tümüyle üretim amacıyla kullanılması anlamına gelmektedir. Kavramın dar anlamda kullanımı ise ekonomide çalışma istek ve arzusunda olan yetişkinlerin tümünün çalıştığı durumu yansıtmaktadır⁴⁷⁸. Buradan hareketle, mevcut kaynakların üretime katılmayan kısmı; eksik istihdam veya işsizlik olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca tam istihdamın sağlandığı durumda, bir ekonominin

⁴⁷⁵ N. G. Mankiw (2000), *Macroeconomics*. New York, NY: Worth Publishers, s. 44.

⁴⁷⁶ E. Gül vd. (2009). *Türkiye’de istihdam politikaları: Yapısal bir analiz*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 8.

⁴⁷⁷ P. Hess (2002). *Using mathematics in economic analysis*. New Jersey: Pearson Education, Inc., s. 429-430.

⁴⁷⁸ Bulut (2006), s. 112.

üretebileceği mal ve hizmetlerin miktarı; potansiyel hâsıla, doğal hâsıla ya da tam istihdam hâsılası olarak adlandırılmaktadır⁴⁷⁹.

Bir ekonomide nüfus artışı ve bununla ilişkili olarak, işgücü miktarının artması, ekonomik büyümeyi harekete geçirici nitelikte bir faktördür. Ekonomi için büyük miktarda bir işgücü, daha verimli işçiler ve piyasanın potansiyel büyüklüğünde nüfusa bağlı artış anlamına gelmektedir. Elbette bu noktada, ülkenin ekonomik sisteme dâhil olan ilave işgücünü istihdam edebilme yeteneği büyük öneme sahiptir⁴⁸⁰. Bu noktada, işgücü piyasası; arz ve talep güçlerine bağlı olarak, ücretler ve istihdamın, iş sözleşmeleri yoluyla belirlendiği bir buluşma noktasıdır. Piyasada işgücünü arz edenler ve üretim amacıyla işgücü talep edenler söz konusudur. Bu piyasanın önemli bir özelliği, seçim yapma özgürlüğü üzerine kurulu olmasıdır⁴⁸¹.

1.1. İşgücü Kavramı

İşgücü, teorik açıdan iki bileşenden oluşmaktadır. Bunlar; hâlihazırda çalışanları ifade eden istihdam ve çalışma arzusunda olmalarına karşın, bir işe sahip olmayanları ifade eden işsizlerin toplamından oluşmaktadır. Bu durum; İşgücü = İstihdam + İşsizlik şeklinde formüle edilmektedir⁴⁸².

İşgücü kavramı ile uygun bir iş bulunduğu, çalışma arzusunda ve gücünde olan, çalışma çağında yer alan insanlar grubu tanımlanmaktadır. İşgücü, üretim sürecinde önemli ve nicel anlam taşıyan bir unsur konumunda bulunmaktadır. Sermaye birikiminde, işgücünün bulunabilirliği ve maliyeti üzerinde durulmaktadır⁴⁸³. Ayrıca Godelier'in ifade ettiği şekilde, ilkel toplumların çoğunda da olduğu gibi, işgücü kıt bir kaynak değildir⁴⁸⁴. İşgücü, endüstriyel firmalar ve konum açısından karmaşık ve temel bir konudur. Tarihsel perspektifte, bir faktör olarak işgücünün konumsal önemi iki nedenle artmıştır. Birincisi, dünya çapında ve ülkeler arasında, teknolojik değişiklikler

⁴⁷⁹ Yıldırım vd. (2012), s. 67.

⁴⁸⁰ Todaro ve Smith (2011), s. 141.

⁴⁸¹ Ö. Mehmet ve C. Kılıç (2009). *Çalışma ekonomisi teorisi*. Ankara: Gazi Kitabevi, s. 10.

⁴⁸² Mehmet ve Kılıç (2009), s. 15.

⁴⁸³ Wallerstein (2009), s. 18.

⁴⁸⁴ Sahlins (2010), s. 63.

ve süreklilik arz eden altyapı yatırımları nedeniyle ulaşım maliyetlerinin reel anlamda düşmesi, ikincisi ise birçok ülkede tarım kesimi istihdamının azalması neticesinde ortaya çıkan artan sayıdaki bireyin, endüstriyel istihdam alanındaki arayışlarının kapitalist sanayi gelişimini cesaretlendirmesidir⁴⁸⁵.

Çalışma kavramı, bir kullanım değeri olan mal veya hizmet üreten her türlü etkinliği tanımlamaktadır. Dolayısıyla bu etkinliklerle, insanın yarar sağlama amacı güttüğü ve sonunda insanı etkileyen eylemlerin tümü ifade edilmektedir⁴⁸⁶. Özellikle Batılı toplumlarda, insan olmanın en temel güdülerinden biri, acı ve sıkıntıdan uzaklaşarak, haz peşinde koşmak olarak görülmektedir. Buna karşılık, çalışma kavramı Batı dillerinde “sıkıntı, acı ve günah borcu ödemek” ile ilişkilendirilmiştir⁴⁸⁷. Kapitalizm, işgücünü; üretken ve üretken olmayan (geçimlik) olarak ayırma tabi tutmuş ve artık değer üretmeyen işgücü düpedüz metalaştırılırken, işgücü belirli roller (üretken işgücü: erkek/baba, üretken olmayan işgücü: dişi/anne) yaratılarak farklılaştırılmış ve tarihsel kapitalizmde cinsiyetçilik, mutlak olmamakla birlikte, bu şekilde kurumlaşmıştır⁴⁸⁸. Zira Smith, “Bir çeşit emek vardır ki, harcadığı nesnenin değerine değer katar. Bir başkası vardır, öyle bir etkisi olmaz. Birinciye bir değer hâsıl ettiği için, üretken emek; ötekine, üretken-olmayan emek denilebilir. Nitekim genel olarak, bir sanayi işçisinin emeği, üstünde çalıştığı gercin değerine, kendi geçiminin ve ustasının kârının değerince değer katar. Tersine; sıradan bir hizmetçinin emeği, hiçbir şeyin değerine değer eklemeyiz⁴⁸⁹” demektedir.

Marksist iktisadi çerçevede kapitalizm, işgücünü satarak yaşamak zorunda olan kitleler, yani ücretliler karşısında, üretim araçları mülkiyetini elinde tutanları tanımlamaktadır. Oysa Marksist iktisat politikası, ekonominin fizik gibi doğa kanunlarına tabii olmadığını, sosyal çevredeki birey ve toplulukların işbirliği ve ilişkileri üzerine kurgulandığına vurgu yapar⁴⁹⁰. Marx, işgücünün tamamen insana özgü bir özellik

⁴⁸⁵ Harrington ve Warf (1995), s. 29.

⁴⁸⁶ Bozkurt (2012), s. 50.

⁴⁸⁷ Bozkurt (2011), s. 4.

⁴⁸⁸ Wallerstein (2009), s. 21-22.

⁴⁸⁹ A. Smith (2009). *Milletlerin zenginliği* (Çev: H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 358.

⁴⁹⁰ Duménil ve Lévy (2009), s. 9.

olduğunu vurgulamaktadır. Zira Marx'a göre işgücü; hayvansı ve içgüdüsel değildir, amaca yönelik bir etkinliği ifade etmektedir⁴⁹¹.

İşgücünü arz eden işçinin aldığı ücret, işçinin bu iş için harcadığı zamanın sosyal boyutta yeniden üretime arz edilmesine imkân tanımaktadır. Kapitalizm koşullarında, artı ürün, artı değer formuna girmekte ve işçiye ait işgücünün değeri, bir iş gününde üretilen belirli bir bölümünü temsil etmektedir⁴⁹². Kendinden önceki sınıflı toplum yapısı olan, Ortaçağ Feodalizminin gelişmesi ve önceki üretim tarzındaki serf işgücünün, ücretli bir işgücüne dönüşmesi süreci, uzun ve karmaşık olsa da, bu dönüşümü, sınıf yapısı ve devlet politikasındaki önemli değişikliklerin belirlediği aşikârdır⁴⁹³.

Sanayi Devrimi, önceden kendisi ve ailesi için üreten bireyin, belli bir işverene, belli bir ücret karşılığında ve işverenin belirlediği çalışma koşullarında işgücünü kiralaması, yani ücret karşılığında bir işte istihdam edilir hale gelmesine yol açmıştır. Bu yeniden yapılanma neticesinde, toplumsal, ekonomik, psikolojik ve kültürel dönüşümlerin gerçekleştiği uzun soluklu bir süreç söz konusu olmuştur⁴⁹⁴. Modern işçi sınıfının doğuşu, kırsal kökenli insanların topraktan kopması ve yoksulluğun gündeme gelmesi ile zengin-yoksul ayrımının meydana gelmesine bağlanmaktadır. Ancak toplumsal karakteristik farklılıkları ve ekonomik koşullar yer yer bu sürecin gelişimini farklı kılmıştır⁴⁹⁵.

İşgücü piyasasına dair çalışma kuralları, en büyüğünden en küçüğüne, kayıtlı ve kayıtdışı, kırsal ya da kentsel türlerdeki iş yapısına şekil kazandırmaktadır. Dolayısıyla uygulama ve politika boyutunda, iş saatleri, ücret, haklar ve güvenlik önlemlerini belirleyen iş sözleşmesi gibi birçok koşul, iş hayatının çerçevesini oluşturmaktadır⁴⁹⁶. İşgücü piyasasında reform ve esnekliğe dair tartışmaların kökeni, 1980'lere kadar

⁴⁹¹ Sohn-Rethel (2011), s. 98.

⁴⁹² Smith (2008), s. 70.

⁴⁹³ Dobb (2001), s. 24.

⁴⁹⁴ Bozkurt (2011), s. 4.

⁴⁹⁵ Oğuz (2001), s. 48.

⁴⁹⁶ J. Berg ve D. Kucera (2011). Gelişen dünyada çalışma kuralları: Tarihsel ve kuramsal bakış açıları. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, s. 9.

gitmekle birlikte, özellikle 1990’larda, OECD, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların esnekliği artırıcı yönde önerdikleri reformlara yansımıştır⁴⁹⁷. İşgücü esnekliği kavramı ile bireylerin piyasalardaki değişimlere nicelik ve nitelik yönünden uyum yeteneğine vurgu yapılmaktadır⁴⁹⁸. Esasen işgücü hareketliliği ve işlevsel esneklik gibi işgücü piyasası esnekliğinin birçok özelliği desteklenmeye değer görülmektedir. Ancak pratikte, işgücü piyasası esnekliğine dair tartışmaların, işçilere toplumsal koruma ve söz hakkı tanıma açısından önemli bir rol oynasa da, işgücü piyasasının yapısal reform hedefi olan belirli kurumlarda yoğunlaştığı öne sürülmektedir⁴⁹⁹. İşgücü piyasasında esneklik türleri; işgücü hareketliliğinde esneklik, fonksiyonel esneklik, beceri esnekliği, çalışma zamanı esnekliği, sayısal esneklik ve ücret esnekliği olarak özetlense de, bunların tümü, hem verimlilik artışı hem de istihdam yaratma süreçleri üzerinde etkilidir⁵⁰⁰.

Genellikle, esnek işgücü kavramı konu olduğunda; yarı zamanlı, geçici ve serbest meslek türünde istihdam akla gelmektedir. Oysaki kavram, aynı zamanda; serbest çalışma (freelancing), taşeronluk (subcontracting), dışarıdan sağlama (outsourcing), homeworking (evden çalışma), uzaktan çalışma (teleworking), isim hakkı kullanma (franchising), zamana bağlı olmayan sözleşmeler, sabit dönemli sözleşmeler, mevsimlik çalışma, esnek zamanlı çalışma (flexi-time), danışmanlık hizmeti gibi çok çeşitli çalışma türlerini kapsamaktadır. Bu çalışma türlerinin ortak özelliği; 20. yüzyılın gelişmiş kapitalist ülkelerinin çalışma normlarının ürünü olan standartlar (tam zamanlı, kalıcı, sınırlanmamış ve güvenli çalışma) çerçevesinde yer almamalarıdır⁵⁰¹. Küreselleşmenin farklı tedarik imkânlarını gündeme getirmesi, üretim sürecinde parçalanmaya yol açmakta ve başta çok uluslu şirketler tarafından uygulamaya konan

⁴⁹⁷ M. H. Bilgin ve S. Arı (2010). *ABD deneyimi ışığında emek piyasası reformu ve işsizliği azaltıcı politikalar*. (Yayın No: 2010-25). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, s. 21.

⁴⁹⁸ A. Goudswaard ve M. Nanteuil (2000). *Flexibility and working conditions: A qualitative and comparative study in seven EU member states*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, s. 4.

⁴⁹⁹ Berg ve Kucera (2011), s. 22.

⁵⁰⁰ K. Klasson (1999). AB ülkelerinde esneklik uygulamaları. *Çalışma Hayatında Esneklik Semineri*. İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, s. 32-34.

⁵⁰¹ A. Felstead ve N. Jewson (1999). *Flexible labour and non-standard employment: An agenda of issues. Global trends in flexible labour*. (Ed: A. Felstead ve N. Jewson). London: Macmillan Press Ltd, s. 1.

esnek üretim süreçleri, yüksek verimliliğe sahip işgücüne olan talebi güçlendirerek ücretlere baskılayıcı bir etki yapmaktadır⁵⁰².

İşgücü için verimlilik; belli bir iş miktarı ile işgücünün potansiyel kapasitesi, kısacası makro boyutta milli gelirle toplam harcama arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir⁵⁰³. İşgücü verimliliği, uzun dönemli sürdürülebilir bir büyüme süreci için önemli bir belirleyicidir. Bu süreçte, verimlilik artışının sağlanmasında teknoloji önemli bir role sahiptir⁵⁰⁴. İşgücü verimliliği, bir saatlik işgücü girdisi ile bir işçinin ürettiği üretim miktarı olduğundan, GSYH'nin işgücünün toplam çalışma saatine bölünmesi halinde hesaplanabilir. Yine sabit fiyatlarla hesaplanan katma değer, fiilen üretimde çalışan işgücü sayısına bölünmesi durumunda, hem makro düzeyde bir ülke hem de mikro düzeyde bir firma için kullanılabilir bir orana ulaşılmaktadır⁵⁰⁵. Solow'un teknolojik gelişmeye dayalı modelinde, işgücünün verimliliğinde değişimler meydana gelmesi öngörülmektedir. Solow'a göre, teknolojik gelişmeler bir toplumun bilinen üretim metotlarını şekillendirerek işgücü verimliliğini arttırmaktadır. Bunlara ilave olarak, beşeri sermaye teorisi kapsamında, işgücü verimliliğini arttıran unsurların varlığına da dikkat çekilmektedir⁵⁰⁶. Bu şekilde, verimlilik kavramı; kalkınma ve büyüme iktisadı arasında önemli bir köprü görevi görmektedir⁵⁰⁷. Keza ekonomi büyürken, kişi başına gelirin reel anlamda artmasının en önemli kaynağı, işgücü verimliliğindeki artıştır. İşgücü verimliliği artışının başlıca kaynakları ise işgücü/sermaye oranında paydanın büyümesi, ihracat artışı, işgücünün niteliklerinin artması, teknolojik değişim, atıl kapasitelerin kullanıma girmesi, sanayide artan getiri ve işgücünün düşük verimli faaliyetlerden yüksek verimli kesimlere kaymasıdır⁵⁰⁸. 1980'lerde Keynesyen İktisatçılar, 1950'lerde Leibenstein'in Etkin Ücret Teorisini dayandırdığı bu düşüncüyü, daha yüksek reel ücretlerin işgücünün marjinal verimliliğini yükselten bir unsur olduğu fikri ile genişletmiştir⁵⁰⁹. Bu teorisin özünü, işgücü verimliliğinin reel ücrete bağlı olması olgusu oluşturmakta ve bu teori, işgücü piyasasında ücret katılığına yol açan bir

⁵⁰² Brakman vd. (2012), s. 388.

⁵⁰³ Uzay (2005), s. 5.

⁵⁰⁴ Altıok ve Tuncer (2011), s. 5.

⁵⁰⁵ Uzay (2005), s. 17.

⁵⁰⁶ Mankiw (2000), s. 106.

⁵⁰⁷ Uzay (2005), s. 11.

⁵⁰⁸ G. Kazgan (2004). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi: Birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 307-308.

⁵⁰⁹ Yıldırım vd. (2012), s. 296.

faktörü ifade etmektedir⁵¹⁰. Dolayısıyla Solow modelinde, işçi başına çıktıda ortaya çıkan sürekli artış olan iktisadi büyümenin nedeni, teknolojik gelişme olarak açıklanmaktadır⁵¹¹.

Gelişmekte olan ülkelerde işgücü kullanımı kaynaklı sorunlara yönelik Hirschman'ın yaklaşımı; vasıflı işgücünün kıt olduğu hallerde, sermaye yoğun teknoloji kullanımına yönelmesinin kıt faktörlerin tasarrufunu kolaylaştıracağı istikametindedir⁵¹². Nitekim 20. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan işgücü verimliliği artışı, devrim niteliğinde etmenlere dayalıdır. Bunlar; hızla artan yatırımlar, eğitilmiş, vasıflı ve esnek işgücü, teknolojik ve idari değişim, yapısal modernizasyon (işgücünün düşük verimlilikten yüksek verimliliğe yönelmesi) ve yeni ulusal/uluslararası kurumların inşa edilmesidir⁵¹³. Bu teknolojik gelişmeler, işgücüne duyulan gereksinimi azaltmış ve bunun sonucunda, 19. yüzyılda ortalama beş bin saat çalışan işgücü, 1900 yılında yılda üç bin iki yüz saat çalışmaya başlamıştır. İlerleyen dönemlerde gelişmiş ülkelerde insan yaşamında çalışmaya adanmış sürenin on beşte bire gerilemesi beklenmektedir⁵¹⁴. Bu süreçte, önemli rol oynayan bir diğer faktör de, toplumun önemli bir bölümünün kırsal kesimde yer aldığı ve kırdan kente göçün gerçekleştiği durumun, yapısal değişimlerin etki gücünü büyütmesidir⁵¹⁵. Barro ve Sala-i-Martin (2004) bu sonuca, işgücü transferinin yarattığı etkinin, toplam faktör verimliliği artışına yol açmasından hareketle büyüme hesaplamalarında yer vererek ulaşmaktadır⁵¹⁶. Nitekim toplam faktör verimliliği, ülkeler arasında sektörlerin reel ücret farklılıklarının en önemli belirleyicisi konumundadır. Ashenfelter ve Jurajda (2009) ülkeler arasındaki reel ücret farklılıklarını McÜcret endeksi ile analiz ederek, toplam faktör verimliliğini bu farklılığın en önemli belirleyicisi olarak belirlemiştir⁵¹⁷.

⁵¹⁰ E. Bocutoğlu (2012b). Karşılaştırmalı makro iktisat: Teoriler ve politikalar. Ankara: Murathan Yayınevi, s. 348.

⁵¹¹ Ünsal (2007a), s. 603.

⁵¹² Tütüncü (1977), s. 31.

⁵¹³ Berend (2011), s. 320.

⁵¹⁴ Bozkurt (2012), s. 70.

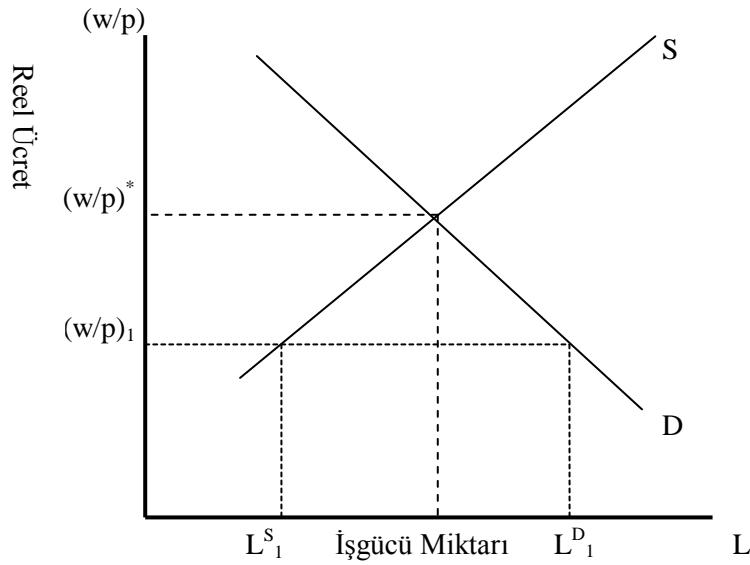
⁵¹⁵ Boeri (2000), s. 129.

⁵¹⁶ R. J. Barro ve X. Sala-i-Martin (2004). Economic growth. Cambridge: The MIT Press, s. 450.

⁵¹⁷ O. Ashenfelter ve Š. Jurajda (2009). Cross-country comparisons of wage rates: The McWage index. *Third World Conference EALE - SOLE 2010*'nda sunulmuş bildiri. http://www.eale.nl/Conference2010/Programme/PaperscontributedsessionsA/add128510_mO6yRNlfcM.pdf (Erişim tarihi: 26.03.2013)

1.2. İşgücü Piyasalarının Yapısı

İşgücü piyasası, önemli bir üretim faktörü olan işgücünün ve ülkedeki toplam işgücü arzı ile işgücü talebinin biraraya gelmesiyle oluşmaktadır. Özellikle çalışma ekonomisi alanındaki işgücü ile ilgili çeşitli fonksiyon ve faaliyetler, bu piyasada meydana gelmektedir⁵¹⁸. İşgücü piyasasının oluşması, insan yaşamının piyasa üzerinden kurulan ilişkilerle biçimlenmesine yol açtığından, kapsamlı düzeyde bir maddileşme söz konusu olmaktadır. Birey için işgücü piyasasına katılmak, hem yaşamsal bir zorunluluk, hem de hayatın getirdiği geleneksel baskılardan kurtulma işlevi gören bir özgürlüktür⁵¹⁹.



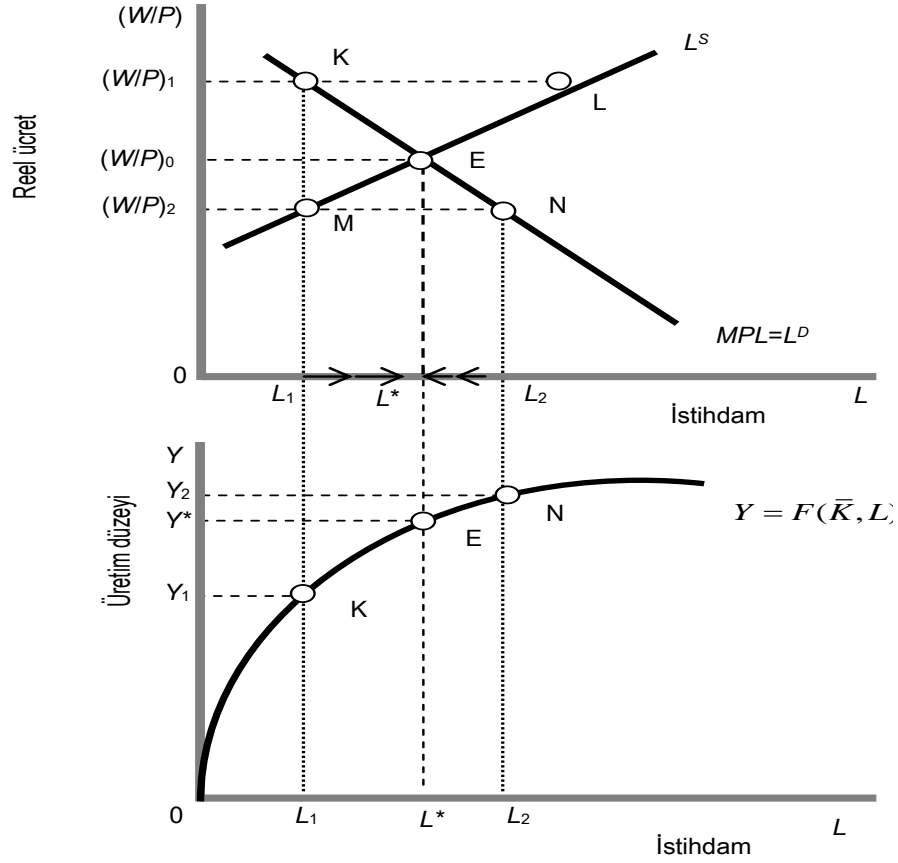
Şekil 9. İşgücü Piyasasında Arz-Talep Dengesi

İşgücü piyasasında dengenin oluşumuna Şekil 9'da yer verilmiştir. Buna göre, işgücü piyasasında reel ücret arttıkça, her ücret düzeyinden istihdam edilmeyi arzu eden işgücü miktarının arttığı ve yine yüksek reel ücret karşısında, işgücü talebinin giderek azaldığı görülmektedir. Piyasadaki arz/talep dengesi kurulduğunda ise denge reel ücret düzeyine $(w/p)^*$ ulaşılmaktadır. Ancak piyasada $(w/p)_1$ reel ücret düzeyi uygulandığı takdirde, işgücü talebinin arzı aşması, firmaları ücret artışı yapmaya itmekte, dolayısıyla reel

⁵¹⁸ Zaim (1986), s. 13.

⁵¹⁹ Zorlu (2008), s. 23.

ücret düzeyini dengeye yöneltmektedir⁵²⁰. Ücretlerdeki esneklik, işgücü piyasasında arz ve talebin eşleşme başarısı tarafından belirlenmektedir⁵²¹.



Şekil 10. İşgücü Piyasasında Denge ve Tam İstihdam Hâsılası

Kaynak: Yıldırım vd. (2012), s. 126.

Şekil 10'da işgücü piyasasında denge ve tam istihdam hâsılası verilmiştir. İşgücü piyasasında arz (L^S) ve talebin (işgücünün marjinal ürünü) (L^D) biraraya gelmesi, reel ücret düzeyinde dengenin oluşmasını sağlamaktadır. Reel ücret düzeyinin daha düşük olması $(W/P)_2$ halinde, MN kadar işgücü talebi, yine reel ücret düzeyinin daha yüksek olması $(W/P)_1$ durumunda ise KL kadar işsizlik söz konusu olmaktadır.

⁵²⁰ T. Hyclak vd. (2005). *Fundamentals of labor economics*. Boston: Houghton Mifflin Company, s. 157-158.

⁵²¹ K. Hancock (1999). Labor market deregulation in Australia. *Reshaping the labour market: Regulation, efficiency and equality in Australia*. (Ed: S. Richardson). Cambridge: Cambridge University Press, s. 50.

Klasik bakış açısıyla işgücü arz ve talebinin eşitlenmesi halinde, tam istihdam dengesi ve denge reel ücret oranına ulaşılmaktadır. Firmaların ve hanehalklarının planları, piyasada böylesi bir reel ücret oranının geçerli olması halinde bağdaşmaktadır. Bu koşullar altında, işgücü taleplerinin tümü karşılanmakta ve hanehalklarının hepsi işgüçlerini satabilmektedir⁵²².

Bir ekonominin istihdam sistemi, üretim sisteminin tamamlayıcı bir parçasıdır. İstihdam, literatürdeki ifadeyle kendi kendine oluşmamakta, mal ve hizmetlerin üretiminde yol açtığı katma değer ile türetilmiş taleple ilişkilendirilmektedir⁵²³. İstihdam düzeyi ve ücretler, arz ve talebin bulunduğu işgücü piyasalarında belirlenmektedir. İşgücüne olan talep iki şeyden türetilir. Bunlar; işgücü tarafından üretilen mal ve hizmetlere olan talep ve işçiler, makine-teçhizat ve diğer girdilerle çıktılar arasındaki bağlantıyı sağlayan üretim sürecindeki kâr maksimizasyonudur⁵²⁴.

İşgücü piyasasındaki arz-talep uyumsuzlukları nedeniyle ortaya çıkan, başta işsizlik olmak üzere, olumsuz sonuçların telafisine yönelik olarak, pasif ve aktif işgücü politikaları uygulanmaktadır. Pasif işgücü politikaları, genellikle işsizliğin olumsuz sonuçlarını ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır⁵²⁵. Buna karşın, işgücü arzı ve talebini uyumlaştırma amacıyla yürütülen politikalar, aktif işgücü politikaları olarak tanımlanmaktadır. Bu politikalar çerçevesinde, iş arayanlar ile işverenler doğrudan eşleştirilmekte, arz yönüyle işgücünün niteliğini artıran işgücü eğitimi, talep yönüyle ise kamu yararına çalışma, iş kurma ve istihdam sübvansiyonları kapsamında iş yaratılması gibi faaliyetler yürütülmektedir. Politikaların genel amacı; işsizliğin azaltılması, istihdam imkânlarının ve gelirin artırılmasıdır⁵²⁶. Liberal ekonomi politikaları izleyen ülkeler bile, bu politikalara yer yer başvurmaktadır. Çünkü işgücü piyasası sorunlarına kayıtsız kalmanın sonuçları çok ciddi nitelikte olmaktadır⁵²⁷.

⁵²² B. Felderer ve S. Homburg (2010). *Makro iktisat ve yeni makro iktisat*. (Çev: O. Aydoğuş ve N. O. Altay). Ankara: Efil Yayınevi, s. 65.

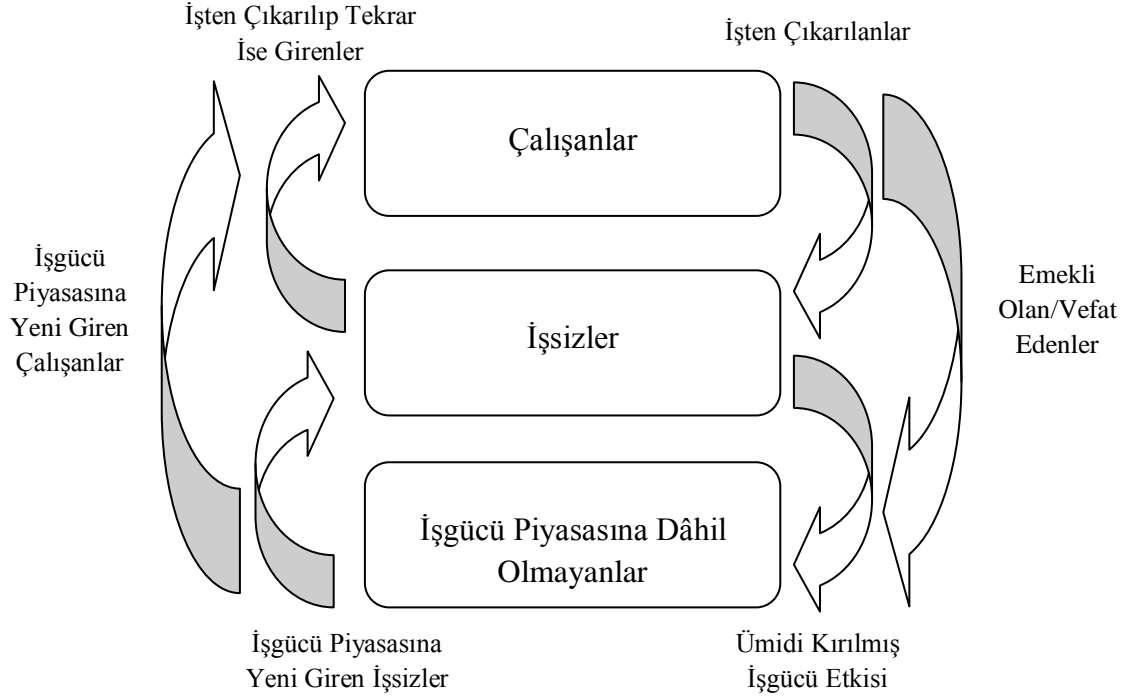
⁵²³ Rubery ve Grimshaw (2003), s. 51.

⁵²⁴ Hyclak vd. (2005), s. 4.

⁵²⁵ M. K. Biçerli (2007). *Çalışma ekonomisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., s. 480.

⁵²⁶ S. Çapar Diriöz (2012). *İstihdamın artırılmasında aktif işgücü politikalarının rolü*. Uzmanlık Tezi. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, s. 2.

⁵²⁷ R. Varçın (2004). *İstihdam ve işgücü piyasası politikaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 2.



Şekil 11. İşgücü Piyasası Dinamikleri

Kaynak: Mehmet ve Kılıç (2009), s. 43.

İşgücü piyasası, Şekil 11’de görüldüğü gibi; çalışmakta olanlar, işsizler ve işgücü dışında bulunanlar kategorilerinden oluşmaktadır ve dinamik bir yapıya sahiptir⁵²⁸. İşgücü piyasasında, işgücü arzı boyutunda, hanehalklarının en temel karar verme süreci, piyasada yer almak ya da almamak üzerinedir. Literatürde bu karar, işgücüne katılım kavramı ile tanımlanır. Bir işte çalışan ya da aktif olarak iş arayanlar, işgücü kapsamında değerlendirilmektedir. İşgücüne katılım kararı; servet sahipliği, boş zaman talebi gibi belirleyicilerin yanında bir eşik ücret düzeyi beklentisinin de etkisi altındadır⁵²⁹.

Toplumdaki bireylerin işgücüne katılımı neticesinde oluşan işgücüne katılım oranı (LFPR), önemli bir makroekonomik göstergedir ve şu şekilde;

⁵²⁸ Mehmet ve Kılıç (2009), s. 43.

⁵²⁹ J. P. Jacobsen ve G. L. Skillman (2004). *Labor markets and employment relationships: A comprehensive approach*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd., s. 33.

$$LFPR = (E + U)/(E + U + N)$$

formüle edilebilir. Burada; E istihdam edilen bireyleri, U işsizleri ve N ise çalışma çağında olup işgücünde yer almayan bireyleri ifade etmektedir⁵³⁰.

İşgücü piyasasının talep yönü, işgücü talebi fonksiyonunun kuramsal temelleri üzerinden, standart Neo-Klasik varsayımlara dayanır. Buna göre, toplam üretim fonksiyonu basit şekilde $Q=F(K,L)$ formundadır ve genellikle tam rekabet varsayımı altında değişkenlere marjinal hâsılları (reel ücret oranı ve sermayenin kullanım maliyeti) ödenir⁵³¹. Üretim fonksiyonunda; K ile sermaye, L ile işgücü girdileri simgelenmektedir.

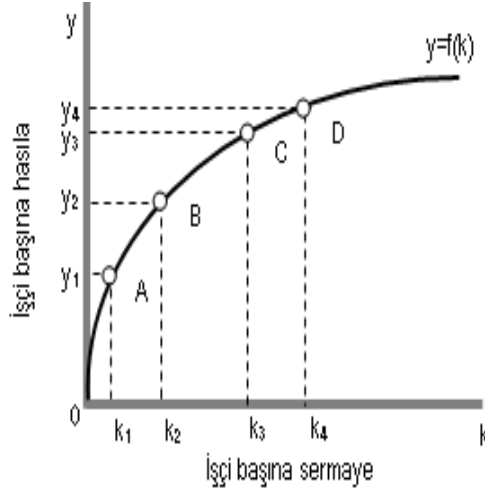
Üretim fonksiyonunda yer alan değişkenlerin, işçi sayısına (L) bölünmesi, işçi başına sermaye ve hâsıla ilişkisini göstermektedir. Buna göre;

$$\frac{Q}{L} = F\left(\frac{K}{L}, 1\right)$$

denklemine ulaşılmaktadır. İşçi başına hâsılanın miktarı, işçi başına sermaye miktarına (sermaye-işgücü oranına) bağlıdır.

⁵³⁰ Hyclak vd. (2005), s. 71.

⁵³¹ R. N. Waud (1968). Man-hour behavior in U.S. manufacturing: A Neoclassical interpretation. *Journal of Political Economy*, 76 (3), s. 408.



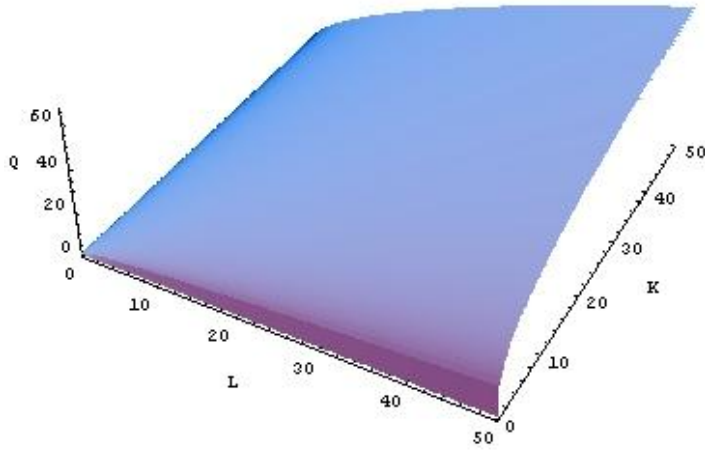
Şekil 12. İşçi Başına Hâsıla ve Sermaye

Kaynak: Yıldırım vd. (2012), s. 497.

Şekil 12’de işçi başına hâsıla ve sermaye yer almaktadır. Bu ilişki, yukarı doğru eğimli bir eğri ile gösterilmektedir. Dolayısıyla işçi başına sermaye arttığı zaman, işçi başına hâsılanın da arttığı görülmektedir. Eğrinin azalarak artan şekilde çizilmesi, sermayenin azalan marjinal verimliliğinden kaynaklanmaktadır.

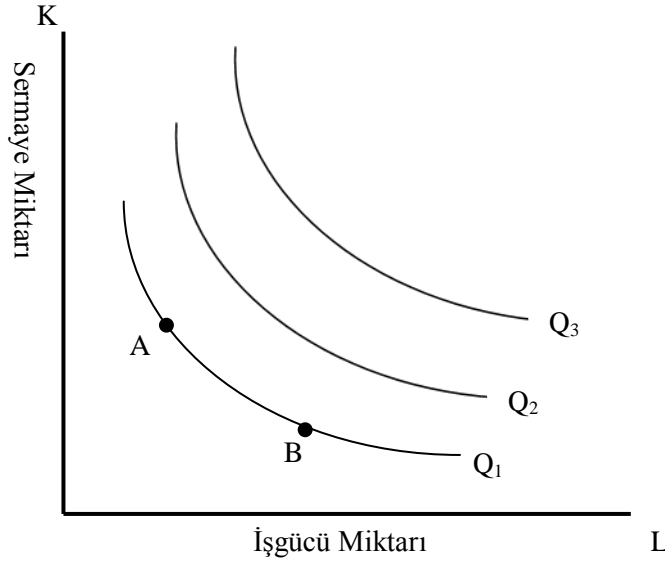
Nelson, Schultz ve Slighton (1971) gelişmişlik düzeyi farklı ülkelerde işgücü başına düşen katma değerlerin açıklanmasında sermaye-işgücü oranına başvurmuştur. Buna göre, temel varsayımlar, üretim fonksiyonunun şeklini belirlemektedir. İşgücü başına düşen hâsıla (Q/L), sermaye-işgücü oranı (K/L) ve diğer faktörlerin (Y) artan ve konkav bir fonksiyonudur⁵³².

⁵³² Nelson vd. (1971), s. 92.



Şekil 13. Üç Boyutlu Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu

Şekil 13’de verilen üç boyutlu Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, işgücü ve sermaye girdileri ile çıktıyı göstermektedir. Çıktıyı gösteren şeklin, yükseklik boyutuna karşılık gelen konveks (dış bükey) eğri, eş ürün eğrisini vermektedir. Buradan hareketle, eş ürün eğrileri tanımlanabilir.



Şekil 14. Eş Ürün Eğrileri

Şekil 14’de yer alan eş ürün eğrileri, sermaye ve işgücünün birbirini tam olarak ikame etmemesinden dolayı konvektir. Dolayısıyla bir eş ürün eğrisinin, üretim fonksiyonunun eş yükselti çizgisinden daha farklı olması mümkün değildir, zira eğrinin şekli üretim fonksiyonunun şekli tarafından belirlenmektedir⁵³³.

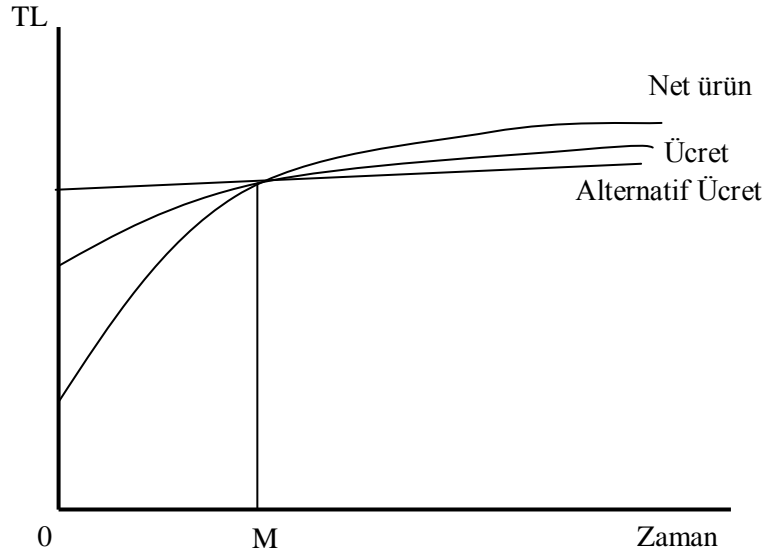
İşgücü piyasası ele alınırken, talebe yönelik özel bir durumla karşılaşılır. Bu da, doğrudan veya nihai talepten söz edilmemesi, türetilen bir talebin söz konusu olmasıdır⁵³⁴. Türev talep söz konusu olduğunda, üretim faktörlerinin üretimine katıldığı mal ve hizmetlere yönelik talep arttıkça, üretimde kullanılan üretim faktörlerine de talep artmaktadır. Zira üretim faktörleri, piyasalar içerisinde düzenlenmiştir ve bu piyasalar, ekonomik sistemin hayati önem taşıyan bir parçasıdır. Polanyi de, üretim faktörlerinin bu şekilde piyasalaştırılarak, bir meta gibi değerlendirilmesine karşı çıkmakta ve bu meta tanımını bütünüyle hayal olarak kabul etmektedir. Ancak Polanyi, realite de üretim faktörleri piyasalarının bu hayal yardımı ile örgütlendiğini de kabul etmektedir⁵³⁵.

İşgücünü üretim için arz eden bireylere ödenen ücret düzeyi, işgücü piyasasında belirlenmektedir. Gerçekte, ücret düzeyinin pek çok belirleyicisi bulunmaktadır. Ücret düzeyinin belirleyicilerine dair yaklaşımlar, aynı zamanda iktisat okullarının konuya yaklaşımlarının farklılaştığı noktalardır.

⁵³³ Hyclak vd. (2005), s. 20-23.

⁵³⁴ D. Begg vd. (2010). *İktisat*. (Çev: V. Serin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 162.

⁵³⁵ Polanyi (2002), s. 119-120.



Şekil 15. Ücret Düzeyinin Belirlenmesi

Kaynak: Hancock (1999), s. 56.

Şekil 15’de verilen ücret düzeyinin belirlendiği örtülü sözleşmeye göre, 0M periyodunda işçiye net üründen daha fazla ücret ödenirken, sonrasında ise ücret net ücretten daha az olmaktadır. Bu süreçte, işçi, başka yerlerde kazanabileceğinden (alternatif ücret) önce daha az, sonra ise daha fazla kazanmaktadır. Burada alternatif ücretin, artan olarak gösterilmesinin nedeni, diğer işverenlerin kazanılan iş deneyimi nedeniyle ödemeye razı oldukları ücret düzeyinin yükselmesidir⁵³⁶.

Ekonominin kayıtlı sektöründe ücretler, devlet müdahaleleri veya toplu pazarlık neticesinde belirlenmektedir. Kayıtlı sektörde sermayenin kendini yenileyebilmesi, işgücünün verimliliğini kayıt dışı sektörden çok daha yukarıda tutmaktadır. Dolayısıyla iki sektör arasında oluşan ücret uçurumu, kayıtlı sektördeki potansiyel işgücü arzını sınırsız kılmaktadır. Ancak bu sektördeki fiili istihdam düzeyi, yalnızca ücret ve işgücü talebi tarafından oluşturulmaktadır⁵³⁷.

⁵³⁶ Hancock (1999), s. 56.

⁵³⁷ A. K. Ghose vd. (2010). *Küresel istihdam sorunu*. (Çev. Ed: Ö. F. Çolak) (Çev: G. Aykaç ve S. Kayan). Geneva: International Labour Office, s. 60.



İktisat okullarının işgücü piyasalarına yönelik görüşleri farklılık göstermektedir. Kadim klasik dünyada, ne işçinin ücreti belirleme gücü bulunmaktadır, ne de onu temsil eden bir sendika mekanizması vardır. Bu ortamda, istisnai bir tekel durumu haricinde, fiyat ve kârı belirleyen bir kapitalist de yoktur. Bu aktörlerin hepsi, özerk biçimde piyasadan doğmuştur⁵³⁸. Klasik modelde, fiyat ve ücretlerin tam esnek olduğu, işçilerin anında iş bulabildikleri, firmaların istihdam miktarını maliyetsiz şekilde ayarlayabildiği, rekabetçi koşullarda üretim gerçekleştirilen bir piyasa kurgulanmaktadır. Bu model, kısa dönemde sermaye stokunu sabit, işgücünü tek değişken faktör olarak kabul etmektedir. Böylece piyasada kolaylıkla tam istihdam dengesine ulaşılabilir⁵³⁹. Klasik iktisadi düşüncede, ücretlerin işgücü piyasasında arz ve talebin kesiştiği noktada, tıpkı mal piyasasındaki gibi oluşması yaklaşımı, Clark'ın analizleri ile Neo-Klasik iktisadi düşüncede değişime uğramıştır⁵⁴⁰. Neo-Klasik okul, “rasyonel insan” fikrinden hareketle işgücü piyasalarının oldukça rekabetçi olduğunu öne sürmektedir. Bu piyasa, aynı zamanda kararlı bir dengeye sahiptir ve piyasada kaynakların etkin dağılımı sağlanmaktadır. Keza Reel Konjonktür Teorisine göre, ücret ve fiyatlar, piyasadaki rekabetçi koşullar altında hızla ayarlanmaktadır. Bu düşüncenin savunucuları, katı ücret ve fiyatların yol açtığı piyasa başarısızlıklarının ekonomik dalgalanmaları anlamada önemli bir role sahip olmadığına inanırlar⁵⁴¹. Buna karşın, insanın rasyonel olmadığını kabul eden Kurumsal okulun taraftarları, işgücü piyasalarının rekabetçi olmadığı kanaatinde dirler. Böylece ücret katılığı, kalıcı işsizlik, işgücü hareketliliğinin sınırlılığı gibi kavramların ön plana çıktığı görülmektedir⁵⁴².

Keynes ise eksik istihdama vurgu yapmakta, işsizliği; ücretlerin katılığı ve efektif talep yetersizliği ile açıklamaktadır. Efektif talep yetersiz olduğunda, mevcut reel ücret düzeyinden daha düşük seviyede bir ücretle istihdam edilmek isteyen işsizler, yani eksik işgücü istihdamı söz konusu olmaktadır⁵⁴³. Çünkü Keynes, ücretlerin de, fiyatlarla birlikte tam esnek olduğu varsayımına şüphe ile yaklaşmaktadır. Bu noktada, Keynes'in argümanları; piyasaların tam rekabetten ziyade, oligopolistik yapıda olması, asgari ücret

⁵³⁸ Galbraith (2004), s. 107.

⁵³⁹ Yıldırım vd. (2012), s. 119.

⁵⁴⁰ Küçükkalay (2008), s. 398.

⁵⁴¹ Mankiw (2000), s. 515.

⁵⁴² Biçerli (2007), s. 9-11.

⁵⁴³ J. M. Keynes (2008). *Genel teori: İstihdam, faiz ve paranın genel teorisi*. (Çev: U. S. Akalın). İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 249.

düzenlemesi, uzun dönemli iş sözleşmeleri ve sendikaların yarattığı direncin ekonomiyi eksik istihdamda tutacak olmasıdır⁵⁴⁴. Keynes'e göre, iktisadi büyüme; ekonominin bazı kesimlerinde ek istihdam yaratılarak, devlet müdahalesi ile tüketim arttırılarak sağlanabilir ki, bu da ek talep yaratarak, ek arza yol açar. Bundan ötürü, Keynes paranın etkisiz bir araç olmadığını, bağımsız bir role sahip olduğunu vurgular⁵⁴⁵.

Post-Keynesyen teoride bu fikirler geliştirilmiş ve dönüşümlere uğramıştır. Post-Keynesyenler, işgücü ve işgücü piyasasının, mal ve mal piyasasından çok farklı bir karakteristiğe sahip olduğuna vurgu yaparak, istihdam ve üretim düzeyi arasında doğrusal bir ilişki kurarlar⁵⁴⁶. 1977 yılında Fischer'in ortaya koyduğu Katı Ücret Modeli (Sticky Wage Model) ise nominal ücretin, değişen iktisadi koşullara uyum sağlayarak yükselmesi veya düşmesinin, ancak uzun dönemde mümkün olacağına vurgu yapmaktadır. Zira ücret düzeyi kısa dönemde esnek değil, katı veya yapışkandır⁵⁴⁷. Yapışkan ücret varsayımı, çok kısıtlayıcı görünmekle birlikte, bununla kalıcı bir dışallık yerine, ücret oranının belirli bir dereceye kadar arz ve talepten bağımsız olduğu ve hemen uyumlanma gösterme eğiliminde olmadığı ifade edilmektedir. Bunun nedenleri ise yönetsel fiyatlar, adillik, iktisadi güç, piyasa biçimi, belirsizlik ve sözleşme başlıkları altında özetlenmektedir⁵⁴⁸.

Farklı üretim kollarında, farklı sermaye bileşimleri ve kâr oranlarındaki farklılıkları açıklayan Marx; Smith'in çeşitli üretim alanlarında işgücünün sömürülmesindeki sayısız farklılıkların, her türden mevcut telafilerle veya önyargılara dayalı olarak, telafi kabul edilen yollarla birbirlerini dengelediklerini ve bu nedenle, belirtilen ayrımların geçici ayrımlar olduğunu, dolayısıyla genel ilişkiler anlamında önem taşımadıklarını vurgulamaktadır⁵⁴⁹. Bununla birlikte, Marx; sanayi (kapitalist) ve tüccar sermayesi (tüccar) arasında bir ayrım yapmakta ve dolayısıyla aynı ayrımı, bu alanlarda istihdam edilen ücretli işçi için de yapmaktadır. Dolayısıyla tüccarın, sadece dolaşıma aracılık ederek, bir değer ya da artı değer üretmemesinden hareketle, bu alanda çalıştırılan

⁵⁴⁴ Yıldırım vd. (2012), s. 146.

⁵⁴⁵ Berend (2011), s. 98.

⁵⁴⁶ Küçükcalay (2008), s. 399.

⁵⁴⁷ Ünsal (2007b), s. 269.

⁵⁴⁸ Felderer ve Homburg (2010), s. 158-159.

⁵⁴⁹ K. Marx (2003a). *Kapital: Bir bütün olarak kapitalist üretim süreci* (Üçüncü cilt). (Çev: A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları, s. 129.

işçilerin de, artı değer üretmelerinin söz konusu olmadığına dikkat çeken Marx, tüccar sermayesinin artı değerın bir kısmına, sanayi sermayesinden kendisine aktararak sahip çıktığı tespitini yapmaktadır⁵⁵⁰.

İşgücü piyasasında arz-talep dengesinin sağlanması, yani istihdamın sağlanması ekonominin yatırım kapasitesi ve üretim fonksiyonunun sahip olduğu niteliğe bağlıdır. İstihdam alanının büyüklüğü, yatırımın niceliksel yapısına bağlı olmakla birlikte, işgücü piyasasının iyi örgütlenmiş ve etkin bilgi/egitim sistemine sahip olması, verimliliğin bir belirleyicisidir⁵⁵¹. Ayrıca hükümetlerin kaynak tahsisine yönelik kararları, ekonomi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Buna örnek olarak, tarım sektörüne ilişkin olarak alınan destekleyici kararların; ekonomideki finansal kaynakların dağılımını, imalat sanayine yönelik işgücü arzını ve ortalama ücretleri belirlemesinin mümkün olması gösterilebilir⁵⁵². İşgücünün üretimi, tıpkı diğer emtialarda olduğu gibi birikim döngüsünün dönemsel dalgalanmalarına duyarlıdır. Dolayısıyla diğer emtialarda olduğu gibi, bir dizi geniş teknolojik yeniliklerin getirdiği dalgalanmaların düzenlenmesine yönelik girişimlerde bulunmaktadır⁵⁵³.

Ülkelerin gelişme sürecinde istihdam sorunlarının birçok nedeni bulunabilmektedir. Bunlar; arz yetersizliği, bekleyiş-istihdam olanağı uyumsuzluğu, kurumsal yetersizlikler, gelişmiş ülkelerin yardım politikaları, eksik kapasite kullanımına bağlı talep yetersizliği, nitelikli işgücü kıtlığı, teknoloji kısıtlılığı, gelir dağılımı bozukluğu ve piyasalardaki faktör fiyatı oluşumlarına müdahaleler olarak sıralanabilir⁵⁵⁴.

İşgücü piyasalarının niteliği, küreselleşme süreci ile farklılaşmalar göstermiştir. Küreselleşme ile serbest dolaşıma açılan sermaye faktörü, ucuz işgücü piyasalarına yönelerek, beraberinde yeni teknoloji ve dış ticaret olanağı götürmekte ve yurtiçi tasarrufların önemini azaltarak, ekonominin kalkınma düzeyini değiştirebilmektedir⁵⁵⁵.

⁵⁵⁰ Marx (2003a), s. 258.

⁵⁵¹ H. H. Aksoy (1999). İşsizlik-egitim ilişkisine genel bir bakış ve gelecekte izlenecek politikalara ilişkin görüşler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32 (1), s. 134.

⁵⁵² Ö. F. Çolak ve S. Bekmez (2007). *Kayıtdışı ekonomi ve siyasal tercihler: Bir oyun teorisi analizi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 49.

⁵⁵³ Smith (2008), s. 75.

⁵⁵⁴ Tütüncü (1977), s. 27.

⁵⁵⁵ Akalın (2001), s. 201.

Mundell; mal hareketliliğinin, küreselleşmiş piyasalara ulaşmak için mal ve faktör piyasalarının birlikte serbestleştirilmesi gerekliliğini ortadan kaldırdığını öne sürmektedir. Buna göre, ticaret engelleri faktör hareketliliğini ve faktör hareketliliği kısıtlamaları ise ticareti canlandırmaktadır. Diğer bir deyişle, mal ve işgücü (işgücü bolluğu kısıtı altında) ihracatı birbirini ikame edebilmektedir⁵⁵⁶.

Kalkınma süreci, işgücü piyasasında, istihdamın; önce sanayi sektörüne, sonrasında ise hizmet sektörüne kayması sonucunu doğurmaktadır⁵⁵⁷. Küreselleşme perdesi altındaki teknolojik gelişmeler, bilgi ve iletişim teknolojilerinin rolü ile ekonomik ve sosyal yapının değişimine bağlı olarak; işgücü piyasasına artan katılım, hizmetler sektörünün toplam istihdam içerisinde artan payı ve yeni istihdam biçimlerinin gündeme gelmesi, işgücü piyasalarının değişmesine neden olmaktadır⁵⁵⁸. Küreselleşmenin etkisiyle esnekleşmeye zorlanan işgücü piyasası, klasik istihdam şekillerinin yanına A-tipik istihdam adı verilen türlerin de girmesine ve katılıktan uzaklaşma anlamında kullanılan esnekleşme kavramının muhteva ettiği; dış esneklik, fonksiyonel esneklik (iç esneklik), ücret esnekliği ve çalışma sürelerinde esnekliğin gündeme gelmesine neden olmuştur⁵⁵⁹. Küreselleşme ve değişen ekonomik/sosyal koşullarla birlikte işgücü piyasası uyum politikaları, hem gelişmekte olan/geçiş ekonomilerini hem de gelişmiş ülkeleri yakından ilgilendiren bir konudur. Zira işgücü piyasasının, değişen koşullara uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir. Bu politikaların önemli bir parçası ise değişen koşullara yönelik yasal düzenlemeleri gerektiren esnek çalışma koşullarıdır⁵⁶⁰.

Geniş bir içeriğe sahip işgücü esnekliği kavramının, yaygın kullanımı ile her ne kadar istihdama ilişkin kuralların ve düzenlemelerin tümüyle gevşeyeceği yönünde bir endişe söz konusu olsa da, esnekleşmenin hedefinde; esasen kural ya da düzenlemelerdeki

⁵⁵⁶ F. A. Alburo (1998). Exporting goods or labour: Experiences of East, South and South-East Asia. *Globalization of labour markets: Challenges, adjustment and policy response in the EU and LDCs*. (Ed: O. Memedovic, A. Kuyvenhoven ve W. T. M. Molle). Massachusetts: Kluwer Academic Publishers, s. 159.

⁵⁵⁷ Kaplan ve Taşdemir (2008), s. 21.

⁵⁵⁸ A. Selamoğlu ve K. Lordoğlu (2006), *Katılım sürecinde Avrupa Birliği ve Türkiye’de işgücü ve istihdamın görünümü*. Ankara: Belediye-İş Yayınları, s. 65.

⁵⁵⁹ DPT (2001), s. 10-11.

⁵⁶⁰ Varçın (2004), s. 56.

mevcut ve düzeltilmesi mümkün aşırı kısıtlayıcılıklar yer almaktadır⁵⁶¹. İşgücü piyasası esnekliği üzerine gerçekleşen tartışmalar; küreselleşme, uluslararası rekabet, uluslararası çalışma standartları ve azalmakta olan rekabete dair görüş farklılıklarına göre şekillenmektedir. Buna bağlı olarak, işgücü piyasasının daha az esnek olduğu ülkelerde, talep değişikliklerinin kendini işsizlikle gösterdiği iddiası öne çıkmaktadır⁵⁶².

Esneklik dünyasının en önemli bileşenlerinden biri, çalışma sürelerinin esnekleşmesinden ibarettir. Özellikle Fordist sistemde belirli bir düzene bağlı olan istihdam koşulları, sistemin krizle yüzleşmesi sonucunda, istihdamın düzensizleştirilmesi eğilimi ile karşılaşmıştır. Böylece verimliliğin artırılmasında, teknolojik gelişmenin yanı sıra esnek yönetim uygulamalarından da istifade edilmektedir⁵⁶³.

⁵⁶¹ F. Pennings ve N. Süral (2006). Introduction. *Flexibilisation and modernisation of the Turkish labour market*. (Ed: R. Blanpain). New York, NY: Kluwer Law International, s. 1.

⁵⁶² Berg ve Kucera (2011), s. 23.

⁵⁶³ Belek (2010), s. 113.

Tablo 3. İşgücü Piyasası Esnekliğinin Göstergeleri

Gösterge	Uyum ve Karşılık Verme	Sorunlar
İşverenin kiralama ve işten çıkarma özgürlüğü	Ürün piyasası, teknolojiler, kurumsal yeniden yapılanmada değişiklikler	Kısa dönem işten çıkarmaların teşvik edilmesi; belirsizlik sorunları, işçi ve firma itibarı boyutundaki maliyetler
İşverenin iş tekliflerini yeni şartlara göre ayarlaması/İşçinin yeni koşulları kabul etme istekliliği	Gelirde ve istihdam koşullarında değişiklikler	Geçimi sağlamaya yeterli olmayan gelirin, kayıtdışı çalışma ve işsizlik kısır döngüsüne yol açabilmesi
İşveren ve işçinin çalışma saati düzenlemelerine uyumda özgür olması	Ürün piyasası ve hanehalkı sorumluluklarının dağılımındaki değişmelere yönelik standart zaman baskılarının bulunmaması	İşveren ve işçinin çıkarlarının çatışması söz konusu olabilir
İstihdam sözleşmesine işverenin özgürce uyum sağlaması	Hızı ve yönü yüksek derecede belirsiz olan teknolojik değişmeler ve değişen ürün piyasaları	İşverenlerin istihdam sözleşmelerinde etkinliği arttırmak yerine maliyetleri düşürmeye yönelmesi
İşverenin ücret oranları belirleme özgürlüğü	Değişen dış piyasa ücret oranları ve ulusal/yerel seviyelerdeki işsizlik	İşverenler esnek olmayan işgücü piyasalarında öne atlama (leapfrogging) ile karşılaşabilir ya da piyasa ücret düzeyi nedeniyle personel alımı/tutulması güçleşebilir

Kaynak: Rubery ve Grimshaw (2003), s. 139.

İşgücü piyasası esnekliği, değişikliklere uyum sağlama ve karşılık verme olarak tanımlanmaktadır. Tablo 3’de işgücü piyasası esnekliğinin göstergelerine yer verilmiştir. Buna göre, esnekliğin bazı durumlarda, bir başka rijitlik ve sınırlılığın kaynağı olma olasılığının varlığına dikkat çekilmektedir⁵⁶⁴.

⁵⁶⁴ Rubery ve Grimshaw (2003), s. 138.

İşgücü verimliliği kavramı, belirli bir dönemde bir iktisadi birimin ürettiği reel üretim miktarının, üretimde kullanılan işgücü-zaman miktarına bölünmesi sonucunda elde edilir⁵⁶⁵. İşgücü verimliliği artışını; “sektör içi etki”, sektörler arası istihdam kaymalarının “net kayma etkisi” ve kalıntıları ifade eden “etkileşim etkisi” unsurlarının bileşkesi şeklinde elde etmek mümkündür⁵⁶⁶. Heckscher-Ohlin modeli, ceteris paribus, faktör fiyatlarının toplam işgücü verimlilikleri farklı olan ülkelerde eşitleneceğini öngörmektedir. Bu öngörü, mikro düzeyde işgücü verimliliğinin ülkeler arasında eşitlendiğini ve böylece toplam farklılıkların, istihdamın endüstriler arası dağılımındaki farklılıklardan kaynaklandığını ima etmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, faktör fiyatları eşitliği hipotezi, toplam işgücü verimliliğindeki yakınsamanın, ülkelerdeki faktör zenginliği kaynaklı, istihdam karışımı benzerleşmesinin bir neticesidir⁵⁶⁷. İşgücü verimliliğindeki görece bir azalma, ülkenin veri fiyat düzeyinde rekabet gücünü korumasını engellemektedir. Bu noktada, fiyatların düşürülmesi, kârı azaltıcı etki yapmakta, rekabet gücünü koruyabilmek içinse geriye ulusal paranın devalüe edilmesi yolu kalmaktadır. Dolayısıyla her üç durumda da; ekonomi olumsuz etkilenmekte; enflasyon, ödemeler dengesi açığı, düşük kalkınma hızı ve işsizlik ortaya çıkmaktadır⁵⁶⁸.

İşgücü verimliliği, Smith'ten bu yana iktisatçıların üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Smith'e göre, ancak verimli olan kişiler, iktisadi büyümeye katkıda bulunabilmektedir⁵⁶⁹. Smith uzmanlaşmanın, verimliliği artırdığını ve bunun üç kaynaktan gerçekleştiğini belirtmiştir. Bunlar; işgücünün becerilerindeki artış, farklı alanlara yoğunlaşma sürecinde kaybedilen zamandan tasarruf edilmesi ve bir kişinin birden fazla işi birden yapabilmesini sağlayan makinelerin, işgücünün yeterliliğini arttırmasıdır⁵⁷⁰. Verimlilik artışlarının ücrete yansımaları, süreklilik arz eden bir verimlilik artışı döngüsünü getirirken, ücret artışının; ihraç malı fiyatlarındaki düşüşler ya da ithalat talebindeki artışa kayması durumunda, verimlilik artışlarının sürekli olması

⁵⁶⁵ Biçerli (2007), s. 405.

⁵⁶⁶ TÜSİAD (2005), s. 54.

⁵⁶⁷ D. Dollar ve E. N. Wolff (1988). Convergence of industry labor productivity among advanced economies, 1963-1982. *The Review of Economics and Statistics*, 70 (4), s. 549.

⁵⁶⁸ Uzay (2005), s. 54.

⁵⁶⁹ A. Smith (1790). *The theory of moral sentiments*. London: A. Millar.

⁵⁷⁰ L. I. Nakamura (2000). Economics and the new economy: The invisible hand meets creative destruction. *Business Review, Federal Reserve Bank of Philadelphia*, s. 18.

mümkün olmayacaktır⁵⁷¹. Bu doğrultuda, işgücünün uluslararası bölüşümünün, ülkelerin sahip olduğu kaynaklar tarafından belirlenmesi hasebiyle işgücü yoğun ve düşük seviyede teknolojik alanlarda uzmanlaşan az gelişmiş ülkeler, uzun dönemde sürdürülebilir ekonomik büyümeye katkıda bulunabilecek bir uzmanlaşma gerçekleştiremeyecektir⁵⁷².

Hicks'in teknolojik gelişmenin ekonomiye etkilerini ele alış biçimi, Hicks'in, Ricardo'nun geleneksel savına ulaştığını ortaya koymaktadır. Buna göre, sanayi ürünlerinde rekabetçi olabilmenin ön koşulu, ücret artışlarının önlenmesidir. Ancak temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları sabit tutulmadıkça, ücretlerin düşürülmesi de mümkün değildir. Hicks bu bağlamda, tarımsal üretimde teknolojik gelişmelerin bir çözüm olabileceği çıkarımına ulaşırken, Ricardo'dan ayrılmaktadır. Zira Ricardo'nun, bu noktadaki çözüm önerisi dış ticaret serbestisidir⁵⁷³.

Üretim sürecinde meydana gelen küreselleşme, Smith ve Taylor'ın işbölümü ve uzmanlaşma prensiplerine dayanmaktadır. Çünkü etkin bir işbölümü ve uzmanlaşma, faktör verimliliğini doğrudan etkilemektedir ve böylece daha fazla çıktı, daha az maliyetle, hızlı şekilde elde edilmektedir⁵⁷⁴. Bu noktada, Smith'in işbölümü konusundaki fikirlerinin, ilk sosyalist düşünceleri ortaya koyan Eflatun'dan, aralarındaki temel farklılıklara rağmen, etkilendiği belirtilmelidir⁵⁷⁵. Smith'in zenginleşmenin temelini koyduğu işbölümü, piyasaların, insanların doğal eğilimlerini yansıtan özgür değişim ilişkilerine girmeleri ile birlikte gelişmesine neden olmaktadır⁵⁷⁶. Keza Neo-Klasikler de, bireyin sosyalleşmesini sağlayan piyasada, fiyatların mübadelede bulunmaya hazır olanların önerileri üzerine oluştuğunu belirtir ve piyasa ekonomisinin ahenkli bir işleyişi, rasyonellik ilkesine dayalı arz ve talep yasası çerçevesinde sürdürdüğünü öne sürer⁵⁷⁷.

⁵⁷¹ Uzay (2005), s. 13.

⁵⁷² Kılıçaslan vd. (2012), s. 11.

⁵⁷³ Erkök Yılmaz (1992), s. 163.

⁵⁷⁴ İrmış (2006), s. 19.

⁵⁷⁵ Küçükkalay (2008), s. 36, 44.

⁵⁷⁶ A. Buğra (2001). *İktisatçılar ve insanlar: Bir yöntem çalışması*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 101.

⁵⁷⁷ B. Guerrien (1999). *Neo-Klasik iktisat*. (Çev: E. Tokdemir). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 10.



Ekonomide herhangi bir kesimin ürettiği malın toplam fiyatı ($p_i A_i$), üç farklı unsur tarafından oluşmaktadır. Bunlar; üretim araçlarının maliyeti, elde edilen kâr ve üretimde kullanılan dolaysız işgücünün ücretidir. Sistemdeki tüm mallar (üretim araçlarının kendileri de dâhil) için geçerli olduğundan, bir malın fiyatının, üretimde kullanılan dolaylı ve dolaysız işgücü maliyeti ile elde edilen kârlara indirgenmesi olanak dâhilindedir. Sraffa'nın zamanlı-işgücü miktarlarına indirgeme işlemi adını verdiği bu işlem, emek-değer teorisinde ele alınan dolaylı işgücüne indirgeme işleminin aynıdır. Dolayısıyla fiyat sistemi, işgücü zamanı cinsinden ölçülmekte ve fiyatlar ücret ve kâr oranına bağlı olmaktadır⁵⁷⁸. İşgücü piyasasının toplam getirilerini ölçmek için genellikle işgücü oranı bir ölçüt olarak kullanılsa da, Lucas ve Rapping (1969) piyasadaki çalışma saatlerine odaklanmıştır⁵⁷⁹. Gelişmekte olan tarım dışı sektörlerde kâr elde etme amaçlı üretim, sermaye araçları sahipliği ve ücretli işgücü istihdamına dayanmaktadır. Bu koşullar altında, istihdam sadece, istihdam edilen son işgücünün geçerli ücret düzeyine eşit olduğu noktaya kadar sürdürülür⁵⁸⁰.

İşgücü piyasası konu olduğunda, sendikalar yadsınamaz bir öneme sahiptir. Sanayileşme sürecinin sonucu olarak, endüstriyel ilişkiler sisteminin temel bir unsuru haline gelen sendikalar, iktisatçıların farklı yaklaşımlarına konu olmuştur. Klasik iktisatçılar, genelde sendikaları toplumun menfaatine katkı sağlamayan kuruluşlar olarak görürken, aksi yöndeki fikirleri ile öne çıkan Marx, sendikaların olmadığı durumda, işçilerin durumlarının giderek kötüleşeceğine vurgu yapmıştır⁵⁸¹. Aynı zamanda Marx, İngiltere'de 1349 yılında III. Edward zamanında "Emekçiler Yasası" (Statute of Labourers) ile başlayan ücretli işgücüne ilişkin kuralların, sömürüye aracılık etmeyi amaçladığını ve geliştikçe düşmanca bir tutum göstermeye yöneldiğini söylemektedir⁵⁸². Sendikalar, işgücü için; sendikanın demokratik pozisyonu, karışıklığı, eylem yapma gücü, siyasi aktivitelere ilgi düzeyi, aidat seviyesi, üyelik organizasyonunun büyüklüğü ve temsil ettiği işgücünün çeşitliliği gibi karakteristikler

⁵⁷⁸ Akyüz (2009), s. 267.

⁵⁷⁹ Rogerson (2007), s. 1.

⁵⁸⁰ Johnston ve Nielsen (1966), s. 280.

⁵⁸¹ M. K. Biçerli (1993). *Sendikaların ekonomik analizi ve işgücü gelirleri üzerindeki etkileri: Türkiye uygulaması*. (Yayın No: 707). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, s. 4-8.

⁵⁸² Marx (2004), s. 702.

çerçevesinde gerçekleştirilen pazarlıkları etkileyebilmektedir⁵⁸³. Nitekim Biçerli (1993) çiplak ücretlerin ve işgücü gelirin, sendikalaşmadan olumlu etkilendiğini ortaya koymuştur⁵⁸⁴.

Küreselleşme olgusunun işgücü piyasalarında yol açtığı etki, sendikaların reel ücretlerle ilgili taleplerini belirlerken, küresel pazardaki tüketicilerin; üretilen mal ve hizmetlere ödemeyi arzu ettikleri rekabetçi fiyatları göz önünde bulundurmalarını gerektirmektedir⁵⁸⁵. Zira sendikaların ve toplu pazarlıkların iktisadi verimlilik üzerinde önemli etkisi söz konusu olmaktadır. Bu etki hakkında, özet niteliğinde üç görüş bulunmaktadır⁵⁸⁶:

- Tam rekabetçi bir ekonomide, sendikalar, sendikalaşmamış çalışanlara göre, kendi mensuplarına daha iyi koşullar elde etmek üzere bozukluklara yol açarak toplumsal maliyet doğurabilirler (tek el görüşü),
- Sendikalar, rant maliyeti yarattıkları için zararlıdır, işgücü ve ürün piyasalarında rekabeti düşüren politikalara neden olabilirler,
- Sendikalar, işçi katılımı ve işçi-yönetici işbirliğini sağlayarak, her iki tarafın yararına olan verimlilik artırıcı etkilere (sendikaların katılım kazançları) yol açabilirler.

Sendikaların işgücü piyasasında üstlendiği role karşın, üretimin sektörel dağılımının değişmesi; mesleklerin çeşitlenmesi, sanayi ve hizmet üretimindeki işgücünün nitelik yönünden heterojen bir yapı kazanması, sendikaların örgütlenme faaliyetlerini zorlaştırmaktadır. Özellikle esnekleşme sürecinin, sendikalar nezdinde yarattığı dezavantajlar; mesleki çeşitliliğin amaç farklılaştırmasını getirmesi, çalışma süresi esnekliğinin, sendikaların üyelik mekanizmasını işletmesini zorlaştırması ve sözleşme esnekliği nedeniyle işçilerin ilgisinin azalması eksenlerinde ortaya çıkmaktadır⁵⁸⁷.

⁵⁸³ J. A. Fossum (1992). *Labor relations: Development, structure, process*. Homewood, IL: Richard D. Irwin, Inc., s. 275.

⁵⁸⁴ Biçerli (1993), s. 4-8.

⁵⁸⁵ Akalın (2001), s. 214.

⁵⁸⁶ Z. Tzannatos (2011). Sendikaların etkisi: Ekonomistler ne diyor?. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, s. 144.

⁵⁸⁷ Belek (2010), s. 176-177.



İşgücü piyasalarının yapısındaki dönüşümlere, sanayinin örgütlenmesindeki değişiklikler paralellik göstermektedir. “Enformel”, “marjinal”, “kayıtdışı” ya da “yer altı” gibi şekillerde anılan ekonomilerin gelişmiş ülkelerde hızla büyümesi, Üçüncü Dünyanın çalışma sistemlerine giderek yaklaşan bir özellik göstermektedir⁵⁸⁸. Kayıtdışı ekonomi, kayıtdışı işgücü arzı ve buna bağlı olarak, kayıtdışı istihdamı bir arada barındıran bir yapıdır. Özellikle kentsel alanda yaratılan katma değer yüksek olması, informal işgücünü bu kesime yönlendirmekte ve sektörün büyük boyutlara ulaşmasına olanak sunmaktadır⁵⁸⁹. Gelişmekte olan ülkelerde çalışan nüfusun önemli kısmının, yasal parametreler dışında çalıştığı ve mal ve hizmetlerin el altından üretildiği bir sektör olması, kayıtdışı ekonominin iktisadi ve işgücü politikaları boyutunda ilgi odağı haline gelmesine neden olmaktadır⁵⁹⁰. Ayrıca kayıtdışı ekonomi, asgari ücret ve diğer iş kurallarının uygulanmasının önünde bir engel teşkil ederken, kayıtlı ekonomi üzerinde de önemli bir yayılma etkisine yol açmaktadır⁵⁹¹. Bunlara ilaveten, kayıtdışı sektör, işgücü piyasasının genellikle çok esnek olmasına yol açmakta ve bu sektördeki büyüme, bütün işgücü piyasasını büyük ölçüde esnekletmektedir. Bu nedenle, formal sektörün esnekliğinin de, işsizlik sigortası gibi sosyal yardım mekanizmaları vasıtasıyla artırılması gerekmektedir⁵⁹².

İşgücünün, diğer yaşam faaliyetlerinden ayrı şekilde piyasa kurallarına boyun eğdirilmesi, parçalara ayrılmış yeni bir bireyci düzen getirmek demektir. Böyle bir yıkım planına en iyi hizmeti, sözleşme özgürlüğü ilkesinin uygulanması sunmaktadır⁵⁹³. Ekonomideki yapısal değişimler ışığında şekillenen yeniçağ, işgücü piyasası bölümlenmesi perspektifi altında iki unsuru gün ışığına çıkartmaktadır. Bunlar; firma ve politika yapıcılarının ihtiyaçları çerçevesinde büyük işgücü piyasası esnekliğinin sağlanması ve son dönemde işverenler arasındaki monopsonist gücün yükselmesidir⁵⁹⁴.

⁵⁸⁸ Harvey (2010), s. 176.

⁵⁸⁹ Çolak ve Bekmez (2007), s. 58.

⁵⁹⁰ J. L. D. Pérez (2011). Kayıt dışı işgücünün yasal belirleyici öğeleri. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, s. 210.

⁵⁹¹ D. Neumark ve W. L. Wascher (2008). *Minimum wages*. London: The MIT Press, s. 99.

⁵⁹² Ansal vd. (2000), s. 46.

⁵⁹³ Polanyi (2002), s. 231.

⁵⁹⁴ M. Reich (2008). Introduction. Segmented labor markets and labor mobility (Birinci cilt). *Labor market segmentation: 1970 to 2000*. (Ed: M. Reich). Cheltenham: An Elgar Reference Collection, s. xiv.

İşverenlerin monopsonist güce ulaşması, ücretleri etkileyebilme imkânını işverenlere sunmaktadır⁵⁹⁵.

İşgücü piyasası bölümlenmesi çerçevesinde ortaya çıkan kategoriler, özetle; birincil ve ikincil piyasalar, bağımlı ve bağımsız birincil işler, ırk türü ve cinsiyet eksenlerinde ele alınmaktadır⁵⁹⁶. İşgücü piyasası bölümlenmesi teorisi, işgücü piyasasının özelliklerine göre sınıflandırıldığı koşullar altında değerlendirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durum, düşük-gelirli işgücü piyasası (low-income labor market) şemsiyesi altında, kuyruk teorisi (queue theory) ve ikili işgücü piyasası teorisinin (dual labor market theory) ele alınmasına yol açmaktadır. Bunlardan kuyruk teorisi; işgücünün potansiyel verimlilik ve ücret oranına göre sıralanması ve verilen ücret düzeyi ile iş koşullarının rijitliği altında (en azından kısa dönemde) sıranın başından tercih edilmeye başlayacağını ve dezavantajlı işgücünün istihdam edilmekten uzak kalacağını öne sürmektedir. İkili işgücü piyasası teorisi ise işgücü piyasasının, birincil ve ikincil piyasa olarak bölünmesini öngörmektedir. Buna göre, birincil piyasa; yüksek ücretler, iyi çalışma koşulları, istikrarlı istihdam, ilerleme imkânı, adillik, iş kurallarının şekillenmesinde rol sahipliği gibi unsurlar barındırırken, ikincil piyasa; düşük ücretler ve yan ödemeler, kötü çalışma koşulları, yüksek iş devri, ilerleme ihtimalinin azlığı, keyfi ve kaprisli bir denetim mekanizmasından oluşmaktadır⁵⁹⁷.

Birincil işgücü piyasasının oluşturulmasında iki temel kaygı gözetilmiştir. Birincisi, özellikle büyük işletmelerin nitelikli işgücünü elde tutma gereksinimi (işçi devri maliyetinden kaçınarak, istikrarlı işgücü kümelerine sahip olma), ikincisi ise ücret ve çalışma koşulları ile ayrıcalıklar tanınan işçilerden, aynı ölçüde işle ilgili azami çaba beklentisidir. İşte bu noktada, birincil piyasada; sınırlı sayıda işin bulunduğu ve katılmak isteyenlere özgü koşulların arandığı bir eksik rekabet piyasası söz konusu olmaktadır. Buradan hareketle, ikincil piyasada; yeri kolay doldurulan, ücret, iş süresi

⁵⁹⁵ Fossum (1992), s. 176.

⁵⁹⁶ Reich vd. (1973), s. 359-360.

⁵⁹⁷ P. B. Doeringer ve M. J. Piore (2008). Low-income employment and the disadvantaged labor force. Segmented labor markets and labor mobility (Birinci cilt). *Labor market segmentation: 1970 to 2000*. (Ed: M. Reich). Cheltenham: An Elgar Reference Collection, s. 4-5.

ve işten çıkarma esnekliklerinin tam ve iş güvencesinden yoksun bir tam rekabet piyasasının varlığı aşikârdır⁵⁹⁸.

2. Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkileri

Yapısal dönüşümler ve işgücü piyasaları arasındaki ilişkinin, ekonomik yapıda meydana gelen dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerinde yol açtığı etkilerin ele alınması ile irdelenmesi mümkündür. Bu bağlamda, ekonomideki yapısal dönüşümlerden hareketle işgücü verimliliğinde meydana gelen değişimler ve bunun ışığında ekonomideki sektörlerin istihdamdaki paylarında meydana gelen değişimlerin gözlenmesi gerekmektedir. Böylece ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ve ekonomik karakteristiklerine bağlı olarak, farklı nitelikler kazanan yapısal dönüşüm sürecinin işgücü piyasaları bağlamında değerlendirilmesi söz konusu olmaktadır.

Bir ülkenin verimliliğinin ölçülmesinde, tüm ekonomik sektörlerin yarattığı katma değer toplamı olan GSYH'nin, çalışan kişi sayısına bölünmesi ile elde edilen işgücü verimliliğinden yararlanılabilir. İşgücü verimliliği, sermaye ve teknolojiye bağlı olarak değişimlerden etkilenmekte, ekonominin genişleme dönemlerinde artmakta, durgunluk dönemlerinde ise azalmaktadır⁵⁹⁹. Literatürde işgücünün tarım sektöründe görece olarak daha düşük verimliliğe sahip olmasından hareketle, verimliliğin yüksek olduğu sektörlere işgücü transferinin toplam verimliliği artırıcı etkiye sahip olduğu yönünde görüşlere rastlanmaktadır. Bu yaklaşım, işgücü piyasalarının yapısındaki değişimin ekonomik büyümeye etkisini vurgularken, işgücünün görece olarak az verimli olduğu sektörlerin terkedilmesi sonucunu olağan karşılamaktadır⁶⁰⁰. Tarım sektöründe işgücü verimliliği artış hızının, sanayi sektöründen daha düşük seyretmesi, Smith'e göre tarım sektöründe uzmanlaşmanın sanayi sektöründe olduğu gibi mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır⁶⁰¹. Bu durumun geniş perspektifteki teorik yansıması, ekonomik

⁵⁹⁸ Erdut (1999), s. 97.

⁵⁹⁹ Uzay (2005), s. 17.

⁶⁰⁰ Ö. Dağdemir (2008). Gelişmekte olan ülkelerde dışa açılma sürecinde kalkınma ve sektörel düalizm ilişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), s. 65.

⁶⁰¹ Smith (2009), s. 7.

büyüme ile artan sektörel düalizmi gündeme getirmektedir⁶⁰². Buna ilave olarak ise Lewis (1954)⁶⁰³ ve Kuznets (1955, 1956)⁶⁰⁴ sektörel düalizme yönelik olarak, tarım sektöründe işgücü verimliliği artış hızının, sanayi sektörüne göre düşük olmasının, gelişmekte olan ülkeler için karakteristik bir özellik olduğuna vurgu yapmaktadır.

Ekonomide ileri derecede organize bir teknik ve işbölümü, kapitalist felsefeye özgü olmasa da, kapitalist modernleşmenin kurucu bir ilkesidir. Bu özellik, piyasa mübadelesi koşulları altında, uzmanlaşmanın yarattığı olanakların değerlendirilebildiği bir açık ekonomi sisteminde, ekonomik büyüme ve sermaye birikiminin sağlanması için güçlü bir manivela oluşturmaktadır⁶⁰⁵. Keza Smith, ücretlerin yükselmesine meydan verenin, ulusal zenginliğin büyüklüğü değil, sürekli artışı olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ücretlerin, en zengin ülkelerde değil, en çok gelişme gösteren ülkelerde yüksek olması beklenmelidir⁶⁰⁶. Kapitalizmin tarihsel gelişimi boyunca, giderek daha hiyerarşik bir duruma gelen toplumsal işbölümü, dünya ekonomisinin merkez ve çevre bölgeleri arasında, reel gelir ve yaşam düzeyleri gibi bölüşüm ölçütleri boyutunda değil, sermaye birikiminin yerleri boyutunda da büyük bir kutuplaşmaya neden olmuştur⁶⁰⁷. Marx, ayrıntılı işbölümü nedeniyle, kapitalizmin bir sonucu olarak, önceki dönemin zanaatkârlarının “parça iş yapan işçilere” dönüştüğüne ve onların üretici olmak yerine, işletmenin çok katı otoritesi nedeniyle kapitalist üretimin piyonları olmasına yol açtığını belirtmiştir⁶⁰⁸. Buna karşılık, sanayi toplumunun getirdiği, kırsal kökenli yarı vasıflı işçi profili için; işin basitleştirilmesi, işbölümü ve kontrol mekanizmalarının, işgücünün vasfına uygun koşullarda verimlilik kriteri oluşturulmasına imkân verdiği yönünde görüşlere de rastlanmaktadır⁶⁰⁹.

⁶⁰² Dağdemir (2008), s. 49.

⁶⁰³ W. A. Lewis (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 22 (2), s. 175.

⁶⁰⁴ S. Kuznets (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 45 (1), s. 1.; S. Kuznets (1956), Quantitative aspects of the economic growth of nations: I. Levels and variability of rates of growth. *Economic Development and Cultural Change*, 5 (1), s. 5.

⁶⁰⁵ Harvey (2010), s. 124.

⁶⁰⁶ Smith (2009), s. 76.

⁶⁰⁷ Wallerstein (2009), s. 21-22.

⁶⁰⁸ Sohn-Rethel (2011), s. 132.

⁶⁰⁹ Bozkurt (2011), s. 27.

20. yüzyılda sınıf yapıları; bilimsel-teknik gelişmeler, yönetim ve mülkiyet ilişkilerindeki değişimler, işgücünün hiyerarşik örgütlenmesine paralel iş düzenlenmesinin gelişmesi ve hizmetler sektöründe devlet eliyle yaratılan istihdamın şişkinliğe yol açması gibi gelişmeler neticesinde dönüşüme uğramıştır. Bu süreç, işbölümünde önemli derecede farklılaşmaya neden olurken, uluslararası düzeyde işgücü dağılımı da bu gelişmelerden etkilenmiştir⁶¹⁰. Aynı gelişmeler, işgücü piyasasında esnekliğin nedenlerini de oluşturmaktadır. Zira teknolojik ve ekonomik gelişmelerin yanında işletme ve işçinin çalışma zamanı arasında uygunluğun sağlanması, sektörel yapıda meydana gelen değişimler, ulusal ve uluslararası rekabet ve verimlilik artışı, teknik ve ekonomik açıdan meydana gelen zorunluluklar ve ekonomik krizlerin gölgesi altındaki işsizlik gibi unsurlar, gelinen noktanın belirleyicisi konumundadır⁶¹¹.

Lewis (1954) ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükler kuramına bağlı olarak uzmanlaşmalarının, az gelişmiş ülkeleri doğru olmayan alanlara yöneltebileceğini öne sürmüştür. Lewis'e göre, bu ülkelerde ücretlerin işgücünün marjinal verimliliğini yansıtmaktan yoksun olması, ücret düzeyinin görece düşük olduğu tarım kesimi gibi geleneksel sektörlerde uzmanlaşmaya neden olurken, bu sektörlerde aslında gizli işsizlik nedeniyle işgücünün marjinal verimliliği sıfırdır⁶¹². Lewis modelinde yapısal düalizm, gelişmekte olan ülkelerde karakteristik bir özellik sergilemektedir. Bu ekonomilerde yaşanan yapısal dönüşüm, işgücünün bir sektörden ötekine aktarılması ile sonuçlanmaktadır. Sektörler arasında yaşanan işgücü transferi, sektörler arasındaki işgücünün marjinal verimliliğindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır⁶¹³.

Todaro (1997) ve Ray (1998), Lewis modelinde tarımın geleneksel sektör ve sanayinin modern sektör olarak tanımlanarak, tarımdan sanayiye doğru yaşanan dönüşümün incelendiğini ifade etmektedir. Model, geleneksel sektörde bol olan işgücünün, yüksek ücret sunulan modern sektöre yönelim sürecinin, hâsıla ve istihdamdaki büyümeye katkısına odaklanmaktadır⁶¹⁴. Dennis ve İşcan (2011) da, tarım sektörünün istihdamdaki

⁶¹⁰ Oğuz (2001), s. 119-121.

⁶¹¹ Yavuz (1999), s. 107.

⁶¹² Lewis (1954), s. 181.

⁶¹³ C. Kirkpatrick ve A. Barrientos (2004), The Lewis model after 50 years. *Manchester School*, 72 (6), s. 680.

⁶¹⁴ Sudihartono ve Muhyiddin (2008), s. 2-3.

payı ile kişi başına düşen reel gelir arasındaki negatif ilişkinin, tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün sektörler arasında yeniden tahsis edilmesi sonucunda gelir düzeyi yüksek bir ülkeye dönüşümü sağlayacağı yorumuna yol açtığına dikkat çekmektedir⁶¹⁵.

Ekonomide meydana gelen yapısal dönüşümlerin, ekonomideki toplam faktör verimliliği ve GSYH oynaklığının belirleyicisi olması⁶¹⁶ gibi karakteristik pek çok değişikliğe sebep olduğu tespit edilmekte ve bu tespitlerden işgücüne yönelik olanlar genellikle belirli noktalarda yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda, yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerindeki etkilerini inceleyen Rogerson (2008)'a göre, sektörler arasındaki işgücünün yeniden tahsisi iki kanaldan gerçekleşmektedir. Bunlar; homotetik olmayan tercihlerin oluşturduğu gelir etkisi ve sektörler arasındaki verimlilik büyümesinin diferansiyelinin şekillendirdiği ikame etkileridir⁶¹⁷. Dolayısıyla kaynakların daha üretken sektörlerle kayması ile oluşan yapısal dönüşümler, toplam faktör verimliliğini artırıcı etki yaratmaktadır⁶¹⁸. Ekonomide üretilen hâsılda meydana gelen genişlemeye, işgücünün daha yüksek verimlilik ve ücret elde edeceği işlere transferinin eşlik etmemesi, bir ekonomideki az gelişmişlik sürecinin çözümsüz şekilde sürdürülmesine yol açmaktadır⁶¹⁹. Bu durumda, literatürde sıklıkla yer bulan Kalkınmasız Büyüme (Growth without Development) ve İstihdamsız Büyüme (Jobless Growth) kavramları ile karşılaşılmaktadır. Küreselleşme sahnesinde, 1990'ların sonu ve 2000'li yıllar; kalıcı yüksek işsizlik, gerileyen istihdam oranları, uzayan işsiz kalma süreleri, işgücü piyasasına yeterince dâhil olamayan genç ve kadın işgücü, yoksulluk ve kayıt dışılık gibi kavramların yerleştiği bir dönem olarak gerçekleşmiştir. Bunların yanı sıra, bu dönemde, istihdamsız büyüme ve artan mesleki nitelik beklentisi, istihdama yönelik politikalar olarak; çok katmanlı ve boyutlu, orta-uzun vadeli ve kapsamlı yaklaşımlar getirilmesini gerektirmiştir⁶²⁰. Easterly (2001) bu süreci gelirden meydana gelen artışa karşın, sosyo-ekonomik nitelikte somut gelişmelerin meydana gelmemesi

⁶¹⁵ B. N. Dennis ve T. B. İşcan (2011). Agricultural distortions, structural change, and economic growth: A cross-country analysis. *American Journal of Agricultural Economics*, 93 (3), s. 887.

⁶¹⁶ Moro (2011), s. 403.

⁶¹⁷ Rogerson (2007), s. 22.

⁶¹⁸ Uzay (2005), s. 31.

⁶¹⁹ Rada ve Arnim (2012), s. 264.

⁶²⁰ Köstekli (2011), s. 19.

ile irdelerken⁶²¹, Ocampo, Rada ve Taylor (2009) ekonomik yapının karakteristiğinde ortaya çıkan değişimleri ele alan bir yaklaşım sergilemektedir⁶²².

Gaston ve Nelson (2004) küreselleşme sürecinde gözlenen yapısal değişimler ve işgücü piyasası boyutunda ortaya çıkan etkileri, ortalama bir vatandaşın küreselleşmeye dair kaygılara sahip olmasına karşın, ortalama bir iktisatçının bu olguyu umursamamasının nedenini sorgulayarak irdelemeye başlamıştır. Çalışmada bu soruya verilen cevap, literatürde ulaşılan farklı nitelikteki sonuçları da özetlemektedir. Zira cevap; iktisatçının rahat olması için iyi nedenleri bulunduğu yönündedir. Bu nedenlerin başında ise en azından toplamda, küreselleşmenin büyük bir mesele ya da azımsanmayacak bir lütuf olmadığı yönündeki iddia yer almaktadır⁶²³.

Martin ve Mitra (2001), 1967-1992 dönemi için 50 ülkede tarım ve sanayi sektörlerinin her ikisinde de oldukça yüksek oranlarda teknik ilerlemenin yaşandığını tespit etmiştir. Ayrıca bulgular, tüm gelişme safhalarında teknik ilerlemenin tarımda, sanayiye kıyasla daha hızlı olduğunu göstermiştir. Zira tarım sektöründe toplam faktör verimliliği büyüme oranlarında, yeniliklerin görece olarak hızlı uluslararası yayılımından bahisle, bir yakınsama durumunun söz konusu olduğu görülmüştür⁶²⁴.

Fagerberg (2000) yapısal dönüşümün, işgücünün sektörel kompozisyonunda bazı değişimler olması ve bazı endüstrilerin toplam işgücündeki payının artması koşulları sağlandığında, toplam verimlilikteki büyüme üzerinde pozitif etkilere sahip olacağını ifade etmektedir⁶²⁵. Bir ekonomide uzun dönem sürdürülebilir büyümenin en önemli belirleyicilerinden biri verimliliktir. Genel olarak, verimlilik seviyesinin ise ekonomilerin yenilik yaratma kapasitesine bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu kapasite, iktisat literatüründe uzmanlaşma dinamikleri ile açıklanmaktadır. Yine ekonominin uzmanlaşma dinamikleri büyük ölçüde imalat sanayii sektörüne bağlıdır, zira yenilikler

⁶²¹ W. Easterly (2003). The political economy of growth without development: A case study of Pakistan. In search of prosperity: Analytical narratives of growth. (Ed: D. Rodrik). New Jersey: Princeton University Press, s. 439.

⁶²² J. A. Ocampo vd. (2009). Growth and policy in developing countries, New York: Columbia University Press.

⁶²³ N. Gaston ve Nelson (2004). Structural change and the labor-market effects of globalization. *Review of International Economics*, 12 (5), s. 769.

⁶²⁴ Martin ve Mitra (2001), s. 417.

⁶²⁵ Fagerberg (2000), s. 403.

ve uzmanlaşma bu sektörde gerçekleşmektedir⁶²⁶. Bununla birlikte, imalat sanayii sektöründe meydana gelen ilerleme, yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve ekonomideki diğer sektörlerle yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, tarım ve hizmetler sektörlerinde meydana gelen işgücü verimliliği artışının, imalat sanayi sektörünün bu tür bir dolaysız etkisine maruz kaldığı görülmektedir⁶²⁷.

Rowthorn ve Ramaswamy (1999) sanayisizleşme olgusunun; sanayi ve hizmetler sektörlerinin arasında değişen tercih kalıplarının etkileşimi, hizmetlere kıyasla sanayi sektöründeki hızlı verimlilik artışı ve bununla ilişkili olarak, sanayi ürünleri fiyatlarındaki görece düşüş gibi gelişmiş ülkelerin iç faktörleri ile açıklanabileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca Kuzey-Güney yönünde gerçekleşen ticaretin, gelişmiş ekonomilerde sanayi sektörü istihdamındaki görece düşüşe ortalama %20 katkı yaptığı vurgulanırken, bunun sanayi sektöründe işgücü verimliliğini uyarıcı etkiye yol açtığı, ancak gelişmiş ekonomilerin sanayi sektörü hâsıllarında etkisinin küçük miktarda olduğu öne sürülmektedir⁶²⁸. Bununla birlikte, Rowthorn ve Coutts (2004) ekonomik kalkınma sürecinin ilerleyen seviyelerinde, sanayi sektörünün ekonomik performans üzerinde hala önemli bir etkisinin bulunduğu dikkat çekmektedir⁶²⁹.

Literatürde yapısal değişmelerin toplam verimlilikteki büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu kabul görmekle birlikte, dönemsel olarak bu etkiyi ortaya çıkaran etkenin değişim gösterdiği görülmüştür. 20. yüzyılın ilk yarısında hâsıla, verimlilik ve istihdamdaki büyümenin güçlü bir korelasyon gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, yeni teknolojilerin ve son dönemde de elektronik devrimlerin, verimliliği önemli oranda genişlettiği, buna karşın sanayi sektörünün istihdamdaki payının benzer büyüklükte bir artış göstermediği saptanmıştır⁶³⁰. Rada ve Arnim (2012) işgücü verimliliğindeki artışın, üretim faktörü girdisi olarak, işgücü talebi üzerinde aksi yönlü etkiye yol açtığını tespit etmiştir⁶³¹. Bununla birlikte, imalat sanayi sektöründe yüksek işgücü verimliliğinin,

⁶²⁶ Kılıçaslan vd. (2012), s. 10.

⁶²⁷ E. Taymaz ve H. Suiçmez (2006), Türkiye’de verimlilik, büyüme ve kriz. *İktisat, İşletme ve Finans*, 21 (240), s. 78.

⁶²⁸ Rowthorn ve Ramaswamy (1999), s. 34.

⁶²⁹ Rowthorn ve Coutts (2004), s. 23.

⁶³⁰ Fagerberg (2000), s. 409.

⁶³¹ Rada ve Arnim (2012), s. 274.

ülkelerin ileri teknoloji yoğun imalat ürünlerini ihraç edebilmelerinde önemli bir unsur olduğu vurgulanmalıdır⁶³².

İmalat sanayi sektörü ile kıyaslandığında, hizmetler sektörünün doğası, genel olarak daha işgücü yoğun olmaya müsaittir. Böylece bu sektörde, her bir birimlik çıktı için, daha fazla işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, diğer sektörler nazaran hizmetler sektöründe maliyetlerin neredeyse %90'ını ücret ve maaşlar oluşturmaktadır. Pek tabii, hizmetler sektörü içerisindeki faaliyetlerin üretim faktörü yoğunluğu gereksinimi birbirinden farklı olabilmektedir⁶³³.

Dekle ve Vandenbroucke (2012), Çin'de 1978'den bu yana gerçekleşen yapısal dönüşümü modelleyerek, ekonomideki yapısal dönüşüm sürecinin, verimlilik artışı dışında, devlet yapısının büyüklüğü ve işgücü hareketliliği üzerindeki kısıtlamalar tarafından etkilendiğini ortaya koymuştur. Gerçekleştirilen kantitatif analizde, bu süreçte en fazla tarım sektöründeki verimlilik artışının rol oynadığı tespit edilmiştir⁶³⁴. Rubery (1978), radikal teoriye göre, işgücü piyasasının yapısında meydana gelen büyük değişmelerin, ekonomik yapıda önemli değişmelere yol açtığını ifade etmektedir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, monopol kapitalizminin ve fabrika-makine üretiminin yaygınlaşması, eski zanaatsal yeteneklerin ve işgücündeki homojenleşme sürecinin, kademeli iş sistemlerinin gelişmesi ve yapay bölünmelere yol açması ile tersine dönmesine yol açmıştır⁶³⁵. Xie (2011) uzun ekonomik gelişme sürecinde, kişi başına düşen reel hâsıla ve işgücünün milli gelirdeki payı arasında kübik bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Çalışmada ekonomik gelişmenin ilk safhalarında, işgücünün milli gelirdeki payının her türlü gelişmişlik düzeyindeki ekonomide düşüş gösterdiği vurgulanmaktadır. İlk safhanın sonundaki eşğin aşılmasının ardından yükseliş hareketi görülürken, sonrasında tekrar aşağı yönlü trend oluşmaktadır⁶³⁶.

⁶³² Kılıçaslan vd. (2012), s. 31.

⁶³³ Harrington ve Warf (1995), s. 60.

⁶³⁴ Dekle ve Vandenbroucke (2012), s. 132.

⁶³⁵ J. Rubery (1978). Structured labour markets, worker organisation and low pay. *Cambridge Journal of Economics*, 2 (1), s. 24.

⁶³⁶ D. D. Xie (2011). *A generalized fact and model of long-run economic growth: Kaldor fact as a special case* (Working Paper 11-4). Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, s. 2.



Ülke ekonomilerinin dış ticaretteki serbestlik durumuna göre, işgücü piyasalarını etkilemesi söz konusu olmaktadır. Buna örnek olarak; ihracatın, uzmanlaşma ve işbölümü sayesinde kaynakların etkin dağılımını sağlaması ve büyümeye öncülük etmesi gösterilebilir. İhracattaki bir artış, piyasaya yeni sektörlerin dâhil olması ve istihdam alanının genişlemesi ile sonuçlanmaktadır⁶³⁷. Reel döviz kuru ve görelî fiyat hareketlerini, ticarete konu olan ve olmayan sektörlerdeki verimlilik farklılıklarına dayandırarak açıklayan arz yanlı Balassa-Samuelson Hipotezi, işgücünün homojen ve tam hareketli olması varsayımı altında, ticarete konu olmayan sektörlerdeki ücret artışına verimliliğin eşlik etmemesi nedeniyle bu sektörlerde, buna bağlı fiyat artışlarının yaşanacağını öngörmektedir. Böylece fiyatlar genel düzeyi yükselmekte ve ülke reel döviz kuru değerlendirilmektedir⁶³⁸. Şıklar ve Tonus (2007), dış ticaret politikalarına yönelik çalışmaların dışında bir yaklaşımla, Türkiye ekonomisinde aşırı değerlendirilen ulusal paranın ekonomide sanayi sektörü performansını etkileyebileceği gerçeğinden hareketle reel döviz kurunun ücretleri, verimliliği, yatırımları ve sanayi sektörünün istihdam ve hâsıladaki payını etkileyebileceğini vurgulamaktadır⁶³⁹.

Finansallaşma süreci, özellikle yüksek ücretli ve sosyal güvenlik sisteminde yer alan işgücünü kapsayan birincil işgücü piyasası üzerinde, önceki döneme kıyasla emeklilik ve sağlık güvencesinin etkisiyle artan derecede risk ve işgücü piyasası mobilitesinin sınırlandırılması gibi sonuçlara yol açmıştır⁶⁴⁰. Shimer (2010) konjonktürel dalgalanmaların ABD işgücü piyasası üzerindeki etkilerini, makroekonomik araştırmalarda etkileyici faktörlerin konjonktürel dalgalanmalardan ayrıştırılmasında başvurulan konjonktürel dalgalanma prosedürüne dayalı olarak açıklamıştır⁶⁴¹.

3. Dünya Ülkelerinde İşgücü Piyasaları

İşgücü piyasaları, dünya üzerindeki her ülkenin kendine has toplumsal niteliklerinin de etkisiyle farklı özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Aynı zamanda, bir üretim

⁶³⁷ A. R. Sandalcılar ve İ. N. Yalman (2012). Türkiye’de dış ticaretteki serbestleşmenin işgücü piyasaları üzerindeki etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7 (2), s. 50.

⁶³⁸ K. Lopcu vd. (2012). Balassa Samuelson hipotezi: Türkiye ekonomisi için bir sınama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (4), s. 2.

⁶³⁹ Şıklar ve Tonus (2007), s. 608.

⁶⁴⁰ Reich (2008), s. xvii.

⁶⁴¹ R. Shimer (2010). *Labor markets and business cycles*. New Jersey: Princeton University Press, s. 155.

faktörü olarak işgücünün göreceli olarak hareketliliğinin sınırlı olması, bu karakteristik özelliklerin devamlılığının sürmesine yol açmaktadır. Bu doğrultuda, literatüre dayalı olarak dünya ülkeleri işgücü piyasalarının özet nitelikteki bilgilerine yer vermek gerekmektedir.

Ekonomide üretken kaynakların (işgücü, sermaye ve eğitim) mal ve hizmet üretmek için bir araya getirilmesi, üretken istihdamı ortaya çıkarmaktadır. Dünya ülkelerinde, bu kaynakların dağılımı tarihsel gelişmelerin sonucu olarak asimetrik bir özellik göstermektedir. Bu dağılım, genellikle sermaye ve nitelikli işgücünün gelişmiş ülkelerde, niteliksiz işgücünün ise gelişmekte olan ülkelerde yoğunlaştığı bir duruma işaret etmektedir⁶⁴². Savaş sonrası dönemde dünya ekonomisinin sıradışı performansı; müsait siyasi ortama, faydalı arz faktörlerinin bulunmasına ve yüksek talebe bağlanmaktadır. Bu yapısal faktörler, ekonomi politikası çok başarılı kılmaktadır, ancak 1970'lerde başlayan yapısal değişiklikler, dünya ekonomi politikasının çağdaş problemlerinin üstesinden gelinmesi görevini karmaşık bir hale getirmektedir⁶⁴³.

1973 yılından bu yana, ekonomide geline yeni aşama; yüksek işsizlik, düşen ortalama kârlılık oranları, çalışan sınıfa yönelik saldırganlaşan işverenler, tesis kapanmaları, sermaye kaçıışı ve sanayisizleşmenin boy gösterdiği bir gündeme sahip olmuştur⁶⁴⁴. Ekonomik sektörlerde yaşanan değişimler, dünya nüfusunun yaklaşık %30'unu oluşturan geçiş ekonomilerinde, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş dolayısıyla önemli dönüşümlere yol açmaktadır. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin birçoğu, tarım sektörünün ekonomideki payını azaltmaya çabalamaktadır. Ancak başta Romanya olmak üzere bunlardan bazılarında, tarım sektöründe istihdam artışı göze çarpmaktadır⁶⁴⁵.

Dünya ekonomisi 1990 yılından bu yana, önemli yapısal dönüşümlere sahne olmakta ve bu süreç, büyümeye hızlandırıcı katkı sağlamaktadır. Sanayi sektöründeki yapısal değişim, düşük ve orta derecede teknolojik sanayilerin, gelişen ülkelere kayması ve

⁶⁴² Ghose vd. (2010), s. 37.

⁶⁴³ Gilpin (2012), s. 415.

⁶⁴⁴ Smith (2008), s. 209.

⁶⁴⁵ Turan ve Işık (2007), s. 1, 153.

gelişmiş ülkelerde ileri teknoloji ve katma değerli sektörlerin yoğunlaşması sonucunu yaratmıştır. Sanayisizleşme olarak tanımlanan bu süreç, temelde sanayilerin üretim yerindeki değişime dayanmaktadır. Yaşanan değişim neticesinde, gelişmiş ülkeler, teknoloji ve bilgi temelli, hizmet odaklı bir üretim yapısına dönüşmekte ve büyümelerini sermaye ve işgücü stoku artışından ziyade, toplam faktör verimliliği artışı ile sağlamaktadır⁶⁴⁶. Bu bağlamda, OECD ülkelerinde işgücü piyasası reformu ve modernizasyonu çerçevesinde işletmelerin esnekliğe uyum yeteneklerinin güçlendirilmesini amaçlayan önlemler alınmıştır⁶⁴⁷.

3.1. Dünya İşgücü Piyasalarının Analizi

Dünya ülkelerinde işgücü piyasalarının değerlendirilmesi için, ilgili literatüre ilişkin özete ve mevcut duruma dair verilere yer verilmesi öngörülmüştür. Dünya ülkelerinde işgücü piyasalarına yönelik çalışmalar, geniş zaman aralıklarında meydana gelen yapısal dönüşümleri de ortaya koymaktadır.

Tablo 4. Küresel İşgücü, 1990-2020 Projeksiyonu (15 yaş ve üstü nüfus, 191 ülke)

Yıl	Nüfus (Bin)	İşgücü Miktarı (Bin)	İşgücüne Katılım Oranı (%)
1990	3.553.000	2.356.777	66.3
2000	4.254.629	2.778.105	65.3
2010	5.027.819	3.225.255	64.1
2020	5.727.052	3.642.889	63.6

Kaynak: International Labour Organization [ILO] LABORSTA. <http://laborsta.ilo.org/> (Erişim tarihi: 07.05.2013).

Tablo 4’de ILO’nun tahminlerine göre, 1990-2020 dönemi için dünya işgücü rakamları verilmiştir. Buna göre, bugün dünya işgücü miktarı yaklaşık 3.5 milyar kişi olup, işgücü miktarında 1990’a kıyasla yaklaşık 1 milyarlık bir artış söz konusu olmuştur.

⁶⁴⁶ Gürlesel ve Alkin (2010), s. 23.

⁶⁴⁷ Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği [TÜSİAD] (2002). *İşgücü piyasalarının etkinliğinin artırılmasında özel istihdam kurumlarının ve esnek çalışma biçimlerinin rolü*. (Yayın No. TÜSİAD-T/2002-10/328). İstanbul: Türk Endüstri İlişkileri Derneği, s. 18.

Sanayi Devrimi sonrası dönem ile günümüz küreselleşme sürecinin en önemli ortak özelliği, son 250 yılda yaşanan hızlı ekonomik büyüme sürecidir. Bu süreçte, işgücünün yapısal bileşimi de hızlı şekilde değişime uğramıştır. Gerçekleşen ekonomik büyüme oranlarının altında, Üçüncü Dünya ülkelerinin sanayileşmesinin önemli rolü yatmaktadır. Bu dönem boyunca, dünya üretim sahnesinde güç merkezleri değişme göstermiştir⁶⁴⁸.

1970'lerden bu yana ABD, imalat sanayi istihdamının payındaki düşüş ile birlikte sanayisizleşme problemi ile yüzleşmektedir. Esasen bu olgu, birçok sanayileşmiş ülkede benzer şekilde gözlenmiştir. Bunda dış ticaretin belirleyici bir rolünün bulunduğu iddiasının yerine, sanayiden hizmetlere kayan tüketim kalıbının yatırım oranlarını değiştirici etki yapmasının geçerli olduğu düşünülmektedir⁶⁴⁹. Ekonomik krizlerin ortaya çıkardığı bir olgu olan Amerikan sanayisizleşmesi, aynı zamanda yeni krizlerin de bir işaretçisidir. Bu süreçte, ABD birçok piyasada, çok sayıda ürün için oluşturduğu sanal monopol pozisyonunu kaybetmiştir. Fakat gelmekte olan krizin asıl işaretçisi, reel sektördeki kârlılığın hızlı şekilde azalması olmuştur. Getirinin azalması ise finansal yatırımların azalmasına yol açmıştır. Yöneticilerin krize yönelik reçeteleri iki formülü içermektedir. Bunlardan; birincisi sermaye artışı sağlayacak yeni yollar aramak, ikincisi ise maliyetleri azaltmaktır. İki strateji de, sanayisizleşmenin ABD'de ekonomi üzerindeki etkilerini doğrudan şekillendirmiştir⁶⁵⁰.

1990'ların ABD ekonomisinde, artan işsizliğe karşın, hükümetin işverenlere arka çıkması, ülkedeki sendikalaşma çabalarının azalarak önemini yitirmesine neden olmuştur. İmalat sektöründeki sendikalaşma oranı; 1973'de %38'8 iken, 1979'da %32,3, 1990'da %20,6 ve 1995'de %17,6'ya düşmüştür. Belirtilen sendikasızlaşma sürecinin yarattığı reel ücret durgunluğu (işgücünün önemli bir bölümü için mutlak olarak azalan reel ücretler), sömürü mekanizmasını körüklemiştir⁶⁵¹. Sanayisizleşen ABD ekonomisindeki işlerin yapısı değişerek; iş güvenliği, sosyal haklar, yüksek

⁶⁴⁸ E. Yeldan (2010). *İktisadi büyüme ve bölüşüm teorileri*. (Çev: M. Yıldırımoglu). Ankara: Efil Yayınevi, s. 48-49.

⁶⁴⁹ D. Salvatore (2007). *International economics*. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc., s. 77.

⁶⁵⁰ Stover vd. (1999), s. 158-9.

⁶⁵¹ Brenner (2007), s. 68, 97.

ücretler ve yüksek marjinal faydanın yerini düşük marjinal faydalı ve ücretli, sosyal ve iş güvencesi bulunmayan işler almıştır. Bu doğrultuda, ülkedeki yaşam standardı da çok iyi seviyelerden, incitici seviyelere gerilemiştir. Sanayisizleşme stratejisi, ABD işletmeleri için oldukça kârlı iken, ABD için olumsuz sonuçlar yaratmıştır. ABD, bu süreçte güçlü ve büyüyen bir üretim üssü olmaktan çıkmış ve buna paralel olarak, işgücü istihdamında niteliksel ve niceliksel değişiklikler olmuştur. Mevcut işgücü için istihdam alanlarının karakteristiğinde farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bu bağlamda, hizmetler ve bilişim teknolojileri ön plana çıkmıştır⁶⁵².

Son dönemde önemli yapısal değişmelere konu olan Çin ekonomisinin büyüme performansının arkasındaki güç, tarım sektöründen ziyade sanayi sektörü olsa da, Çin nüfusunun yaklaşık olarak %60'ı kırsal kesimde yaşamaktadır. Ülkede istihdamın sektörlere göre dağılımı ise sanayi toplumundan ziyade, gelişmekte olan ülke özelliği göstermektedir. Zira sanayi sektörü, toplam işgücünün beşte birini istihdam ederken, toplam işgücünün %12'si hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir⁶⁵³.

3.2. Yapısal Dönüşümlerin Dünya İşgücü Piyasalarındaki Etkileri

Gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunlarından biri, yüksek nüfus artış hızı ve bununla birlikte artan işgücüdür. Bu durum, kıt kaynakların, daha çok bireye paylaştırılması sonucunu doğurmaktadır. Böylece ekonomide istihdam alanı genişletilse bile, reel anlamda sağlanan istihdam artışı, işsizlik oranına yansımamaktadır⁶⁵⁴. Bu ülkelerde işgücü piyasasına ilişkin önemli bir nokta; hizmet kesiminin, sanayinin yeterli istihdam alanı oluşturmaması nedeniyle kırsal kesimin dışladığı işsiz kitleyi yapısında barındırmasıdır. Bu bağlamda, hizmet kesimindeki işgücü verimliliği, ülkenin gelişmişliği için bir gösterge niteliğindedir. Gelişmekte olan ülkelerin önemli yapısal özelliklerinden biri, ihracat sektöründe tarım ve işgücü yoğun mallarının payının, ithalatta ise yatırım mallarının ağırlıklı durumda olmasıdır. Dolayısıyla bu ülkelerde,

⁶⁵² Stover vd. (1999), s. 161.

⁶⁵³ R. Yılmaz ve C. Koyuncu (2005). *Dragon ekonomisinin önlenemeyen yükselişi*. Bursa: Ekin Kitabevi, s. 28-32.

⁶⁵⁴ Gürak (2006), s. 331.

işgücünün yaklaşık olarak yarısı, tarım kesiminde istihdam edilmektedir. Oysaki kalkınma süreci bu yapının değişmesini gerektirmektedir⁶⁵⁵.

Rada ve Arnim (2012), gelişmekte olan dünyanın ekonomi dinamikleri haline gelen Çin ve Hindistan'ın, etkileyici hâsıla ve işgücü verimliliği büyüme oranları ile küresel arenada ön plana çıktığını vurgulamaktadır. Bu ülkelerde yaşanan yapısal dönüşümler benzer nitelikte olmakla birlikte, örneğin; Çin tarım sektöründe işgücü verimliliğinin Hindistan'a kıyasla daha yüksek olduğu ve bunun müsebbibinin, kırsal alandaki devlet güdümlü verimliliği artırıcı politikalar olduğu öne sürülmektedir⁶⁵⁶. Çin ekonomisinde mutlak yoksullukla mücadelede başarısı ile dikkat çeken gerçek itici gücü, sanayi ve hizmetler sektörüne kıyasla birincil sektörün sağladığı, Montalvo ve Ravallion (2010)'un bulgularıdır⁶⁵⁷.

Çin ekonomisindeki hızlı büyümenin nedenlerinden biri olarak, verimlilik artışı gösterilmektedir. Verimlilik artışında; teknolojik ilerleme, yükselen işgücü eğitim seviyesi, işgücü mobilitesini arttıran piyasa reformları ve toplam yatırımları arttıran yabancı sermaye akımları önemli rol oynamaktadır⁶⁵⁸. 1978-1998 döneminde %9,8 büyüyen Çin ekonomisi, aynı süreçte yapısal dönüşümlerle karşı karşıya kalmıştır. Tarımsal verimlilikteki önemli artışlara rağmen, ekonomide tarım sektörünün payı düşerken, sanayi ve hizmetler sektörleri hızlı şekilde büyümüştür. Yapısal dönüşümün işgücü piyasasındaki yansıması olarak, işgücü arzındaki fazlalığın önemli bir miktarı tarım dışı sektörlerde istihdam edilir hale gelmiştir⁶⁵⁹. Çin ekonomisinde sanayi sektöründeki verimlilik ve ücretlerin, tarım sektöründen daha fazla olması, istihdamın sanayi sektörüne kaymasına neden olmaktadır. Ekonomideki işgücü arzı fazlalığı, potansiyel ücret artışlarını baskı altına almakta ve işgücü akımları imalat sanayindeki düşük ücret seviyesini korumaktadır⁶⁶⁰. Çin'de 1978-1995 döneminde toplam büyümenin %17'sinin, kaynakların düşük verimli sektörlerden yüksek verimli

⁶⁵⁵ Kaplan ve Taşdemir (2008), s. 19.

⁶⁵⁶ Rada ve Arnim (2012), s. 265.

⁶⁵⁷ J. G. Montalvo ve M. Ravallion (2010). The pattern of growth and poverty reduction in China. *Journal of Comparative Economics*, 38, s. 13.

⁶⁵⁸ Yılmaz ve Koyuncu (2005), s. 35-36.

⁶⁵⁹ S. Fan vd. (2003). Structural change and economic growth in China. *Review of Development Economics*, 7 (3), s. 361.

⁶⁶⁰ Yılmaz ve Koyuncu (2005), s. 51.

sektörlere kaymasından hareketle yaşanan yapısal dönüşümden kaynaklandığı Fan, Zhang ve Robinson (2003) tarafından ortaya konulmuştur⁶⁶¹. Jiang (2011), Çin'in gelir düzeyi birbirinden farklı bazı bölgelerinde, 1990'lı yıllarda, düşük gelir düzeyindeki bölgelerin tarımdan sanayiye doğru yaşanan işgücü hareketliliği şeklindeki yapısal dönüşümü hızla tecrübe ettikleri ve bu sürecin, gelir düzeyi farklı bölgeler arasında bir yakınsama etkisi ortaya çıkardığı sonuçlarına ulaşmıştır⁶⁶².

Duménil ve Lévy (2009) kapitalizmin dönüşümünü analiz etmek amacıyla teknoloji ve gelir hareketlerini incelemiştir. Buna göre, ABD'de 1869-2000 döneminde, üretimde makineleşmeyi temsil eden sermaye-işgücü oranı hareketi izlendiğinde, kâr oranları düştüğünde, sermaye-işgücü oranının artışının hızlandığı, aksi takdirde de ters hareketin gözlemlendiği görülmüştür⁶⁶³. Rogerson (2007)'a göre, 1956 yılından sonraki 45 yılda Avrupa, ABD'yi kalkınma sürecinde fiilen (saat başına çıktı miktarı ile ölçüldüğünde) yakalamıştır. Rogerson, tüm bunlar sabit tutulduğunda, Avrupa'nın göreceli istihdam seviyelerinin ABD'ninkine yakınsamasının beklendiğini, ancak bunun tarım ve sanayi sektörlerinde meydana gelirken, hizmetler sektöründe dönem boyunca istihdam seviyesinin sabit kaldığını tespit etmiştir⁶⁶⁴. Sassi (2011) AB-12 ve AB-8 bölgelerinde, 1995-2006 döneminde, gelişmiş ülkelerin tipik bir özelliği olarak kabul edilen, verimlilikteki gelişmeler neticesinde tarım ve sanayi sektörlerinin hizmetler sektörü lehinde gerilemesi ile sonuçlandığı bulgusuna ulaşmıştır. Çalışmada, hizmetler sektöründe işgücü verimliliğinin sanayi sektöründeki işgücü verimliliğine göre, göreceli olarak düşük olmasının, ortalama işgücü verimliliği büyümesini olumsuz etkilediğine dikkat çekilmektedir⁶⁶⁵. Rowthorn ve Coutts (2004), 1970 ve 1994 yılları arasında gelişmiş ülkelerde imalat sektörünün istihdamdaki payının %8,7 düştüğünü ortaya koymuştur⁶⁶⁶.

⁶⁶¹ Fan vd. (2003), s. 374.

⁶⁶² Y. Jiang (2011). Structural change and growth in China under economic reforms: Patterns, causes and implications. *Review of Urban & Regional Development Studies*, 23 (1), s. 58.

⁶⁶³ Duménil ve Lévy (2009), s. 31.

⁶⁶⁴ Rogerson (2007), s. 9.

⁶⁶⁵ M. Sassi (2011). Convergence across the EU regions: Economic composition and structural transformation. *International Advances in Economic Research*, 17 (1), s. 112-113.

⁶⁶⁶ Rowthorn ve Coutts (2004), s. 5.

Duarte ve Restuccia (2010) ülkeler arasında büyük ve sistematik sektörel işgücü verimliliği farklılıkları gözlemiştir. Özellikle yüksek refah seviyesine sahip ülkeler ile düşük refah seviyesindeki ülkeler arasında, tarım ve hizmetler sektörlerinde sanayi sektörüne nazaran işgücü verimliliği farklılıkları daha büyüktür. Bu, ülkelerin farklı gelişmişlik seviyelerine rağmen, hepsinin yapısal dönüşüm yaşadıklarını göstermektedir. Gelişmişlik seviyesi, yapısal dönüşüm sürecinin başlangıcında ülkedeki sektörlerin istihdamdaki payını belirlemekte ve yapısal dönüşüm sürecine sonradan giren ülkeler, sürece önceden giren ülkelere daha hızlı şekilde işgücünün yeniden tahsisini gerçekleştirmeyi başarma eğilimindedir. Bir diğer sonuç, genel olarak hizmetler sektöründeki işgücü verimliliğinin diğer sektörler nazaran düşük olduğudur. Bunun nedeni, hizmetler sektörü çıktılarının, başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerin çıktıları gibi ülkeler arasında ticarete konu olabilecek mobilitelere sahip olmaması ve daha az rekabetçi baskıya imkân vermesidir⁶⁶⁷.

Andros vd. (2009), Ukrayna’da yerel ekonominin kalkınma rotasındaki değişikliğin, ulusal ürün yapısının dinamikleri ile karakterize edilebileceğini öne sürmektedir. Ekonomideki keskin eğilimlerin; sadece ekonominin pozisyonundan kaynaklanmadığı, aynı zamanda politik, kamusal, bilimsel ve eğitime dayalı pek çok boyutunun bulunduğu da çalışmanın bir diğer sonucudur. Ukrayna endüstrisinin yapısal görünümünden hareketle düşük teknolojili (madencilik, dökümcülük, kimya endüstrisi gibi düşük katma değerli ürünler üreten) bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Bu tür ürün çeşitliliğindeki yoğunlaşmanın işgücünün etkisiz kullanımına yol açtığı, bunun aynı zamanda yüksek ithal maliyetine neden olduğu ortaya konmuştur⁶⁶⁸.

Andersson, Gustafsson ve Lundberg (1998) son yıllarda, İsveç’te toplam istihdam yapısının, sanayiden hizmetlere doğru kaydığını, imalat sanayinin istihdamdaki payının 1960’larda %30 iken, 1990’larda %19’a düştüğünü vurgulamaktadır. Bu dönüşüm, her yıl geleneksel, doğal kaynaklara dayalı ve ihracat odaklı sektörlerdeki iş stokunun %2,7’sinin endüstriler arasında yeniden tahsise konu olmasına neden olmaktadır⁶⁶⁹.

⁶⁶⁷ Duarte ve Restuccia (2010), s. 135, 168.

⁶⁶⁸ S. V. Andros vd. (2009). Clusters in structural transformation of economy. *The International Conference on Administration and Business*. Bucharest: University of Bucharest, s. 338.

⁶⁶⁹ Andersson vd. (1998), s. 31.

Sudihartono ve Muhyiddin (2008) Endonezya’da 1990-2004 döneminde tarım sektörünün toplam istihdamın büyük kısmını sağlamasına karşın, bu sektörde hafifçe azalan istihdamın, toplam hâsılaya giderek artan katkı yapmaya başlayan sanayi sektöründe istihdam edilir hale gelmesi şeklinde yaşanan sürecin bir yapısal dönüşüm olduğunu belirtmektedir⁶⁷⁰. Geçiş ekonomileri de, yaşanan yapısal dönüşümler neticesinde, istihdamın sektörlere göre dağılımında kaymalara sahne olmaktadır. 1996-2004 döneminde geçiş ekonomilerinde genel olarak, istihdam oranları tarım ve sanayi sektörlerinden, hizmetler sektörüne doğru kaymıştır. Ancak ulaşılan oranlar, AB ülkelerindeki hizmetler sektörü rakamlarına ulaşmaktan uzak kalmıştır⁶⁷¹.

Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) ülkelerinin 20. yüzyılın sonlarında gösterdiği emsalsiz büyüme performansının önemli yapısal değişimler ve dış ticaret ile yatırımların etkisiyle artan derecede ekonomik entegrasyonun sağlanması ile ilişkili olduğunu öne süren Stahl (2001) ise bu gelişme sürecinin işgücü piyasaları üzerindeki baskıyı daha da arttırdığı kanaatinde⁶⁷².

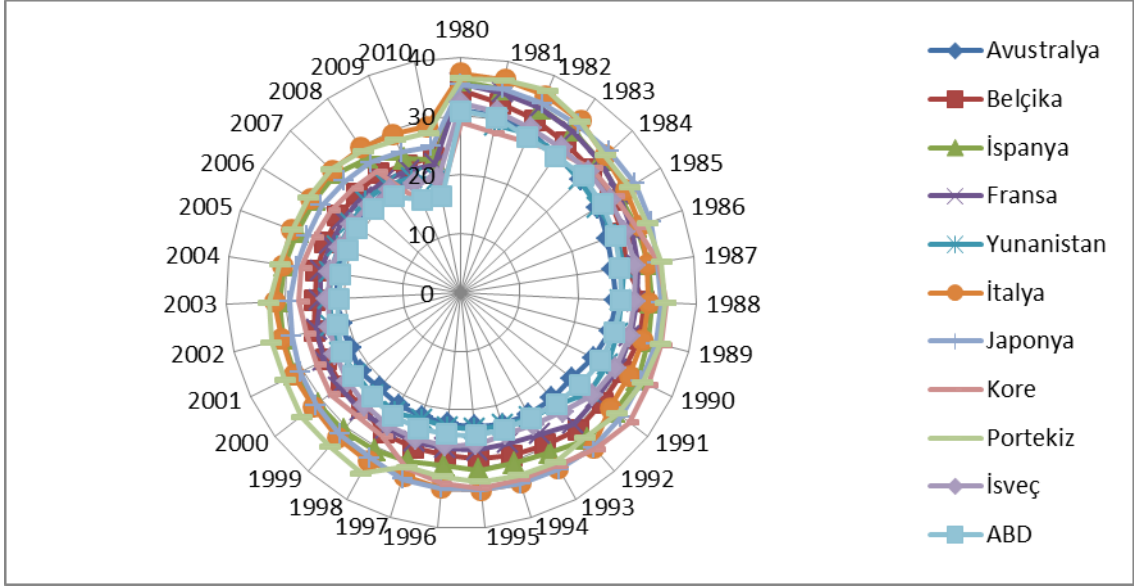
Ekonomideki yapısal dönüşümlerin en temel göstergesi olarak kabul edilen, sektörlerin istihdamdaki payına ilişkin veriler, dünya ülkelerindeki yapısal dönüşümleri temsilen veri mevcudiyetine bağlı olarak seçilen bazı ülkeler için değerlendirilmiştir.

⁶⁷⁰ Sudihartono ve Muhyiddin (2008), s. 12.

⁶⁷¹ Yüce Dural (2007), s. 101.

⁶⁷² C. Stahl (2001). The impacts of structural change on APEC labor markets and their implications for international labor migration. *Asian and Pacific Migration Journal*, 10 (3-4), s. 375.

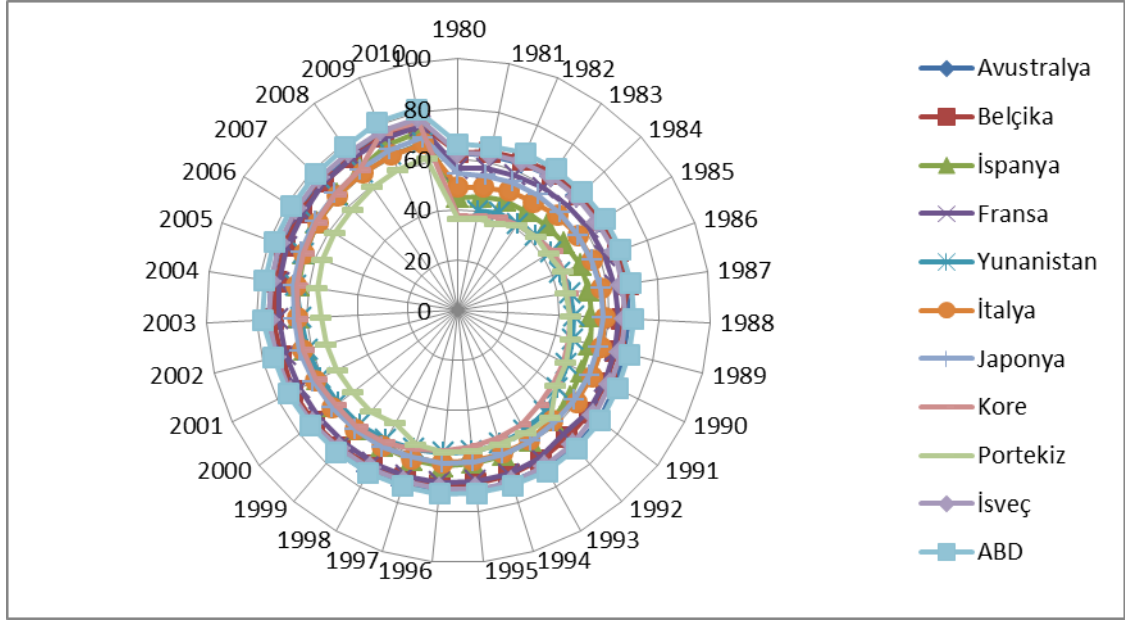




Şekil 17. Sanayi Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%) (1980-2010)

Kaynak: OECD, “Labour”, <http://stats.oecd.org/#> (Erişim tarihi: 26.04.2013)

Şekil 17’de 1980-2010 yıllarında seçilmiş ülkelerde sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı verilmiştir. Sanayi sektörüne ilişkin grafik, tarım sektörüne ait grafikten şekil yönünden önemli bir farklılık göstermektedir. Ülkelere ait eğrilerin gösterdiği hareket, genel olarak sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payının tarım sektörüne kıyasla daha yavaş azalan bir eğilim gösterdiğine işaret etmektedir. Yine ülkelere dair verilerin, ülkeler özelinde değerlendirilmesi, ilginç bulgulara ulaşılmasını sağlamaktadır. Zira dönem başında ülkelerin neredeyse tamamında %30 dolayında olan oran, dönemin sonunda %20’ler düzeyine gelmiştir. Ancak ülke ekonomilerinin yapısal farklılıkları, örneğin; Japonya’da sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payının dönem başından 2000’li yıllara kadar stabil (%35-33) kalmasına neden olurken, Kore’de sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı, yapısal dönüşüm literatürüne uygun şekilde ilgili dönemin ortalarına kadar artışını sürdürmüştü (%29-36) ve sonrasında azalışa (%36-17) geçmiştir. Yine ABD’de hızlı bir azalış gösteren sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı (%31-17), dönem sonunda bilgi ekonomisi haline gelme konusunda iyi bir performans gösteren Kore ile aynı düzeye (%17) ulaşmıştır.



Şekil 18. Hizmetler Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%) (1980-2010)

Kaynak: OECD, “Labour”, <http://stats.oecd.org/#> (Erişim tarihi: 26.04.2013)

Şekil 18’de 1980-2010 yıllarında seçilmiş ülkelerde hizmetler sektörünün toplam istihdamdaki payı verilmiştir. Hizmetler sektörüne ilişkin grafik, beklendiği üzere, diğer sektörlerinkinden farklı olarak, merkezden uzaklaşan eğrilere sahiptir. 1980’lerde gelişmiş ülke statüsünde bulunan ülkelerde, hizmetler sektörünün toplam istihdamdaki payı yaklaşık %60’lar düzeyinde iken, diğer ülkelerin oranları %30-40’lar düzeyindedir. Dönem sonuna kadar, ülkelerde hizmetler sektörünün toplam istihdamdaki payı süreklilik gösteren bir artışa konu olmuş ve yaklaşık %70’ler seviyesine yükselmiştir. Bu oran, gelişmiş ülkeler olan ABD, İsveç ve Kore’de diğer ülkelere nazaran oldukça yüksek seviyelere (%80’ler) ulaşmıştır.

4. Türkiye Ekonomisinde İşgücü Piyasaları

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti’nden geri kalmış bir tarım sektörü ve yetersiz bir sanayi sektörü devralmıştır. Batı’nın Sanayi Devrimini yaşaması, 19. yüzyılda Osmanlı’da sanayi ve ticaret sisteminin gerçek anlamda gerilemesi şeklinde tezahür

etmiştir⁶⁷³. Osmanlı sanayisinin, Sanayi Devrimi'ne bağlı dönüşümleri gerçekleştirememesi, aksine dışa açılmanın yıkıcı etkileri ve buna ek olarak, hizmet kesiminin görece kârlılığı, sanayinin gelişmesi önünde önemli bir engel teşkil etmiştir⁶⁷⁴. Bu bağlamda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ivedilikle sanayileşmenin sağlanması çabası güdülmüş ve İzmir İktisat Kongresi'nde (1923) özel sektör öncülüğündeki sanayi hamlesini kapsayan bir politika izlenmesi öngörülmüştür. Bu dönemde, nüfus miktarı oldukça az olmakla birlikte, milli hâsılanın önemli bir miktarı, tarım kesiminde üretilmekte olup, kişi başına düşen gelir 45 dolar dolaylarındadır⁶⁷⁵. 1923 yılını izleyen dönemde de, Türkiye ekonomisinin kalkınma sürecinde sanayileşmenin sağlanması gözetilmiştir. Bu süreçte, ekonomide önemli yer tutan tarımsal sektör ile sanayi sektörü arasındaki ara bağıllık da göz ardı edilmemiştir. Sanayileşme süreci, yapısal değişimlere yol açmış olsa da, istihdama yönelik sorunların çözümünde başarılı olamamıştır. Özellikle 1963 yılı sonrasında sanayi sektörü, kalkınmanın motoru haline getirilmeye çalışılmıştır⁶⁷⁶. Dolayısıyla Türkiye'de 1960'lı yılların, Fordizm dönemi olarak tanımlanması mümkündür. 1980 ve sonrası dönem ise Neo-Liberal dönem olarak ele alınmakta ve bu dönemi, 1990'lı yılların yeni birikim rejimi takip etmektedir⁶⁷⁷.

Türkiye ekonomisinde küreselleşmenin getirdiği bütün değişimlerden en olumsuz yönde etkilenen sektör, tarım sektörüdür. Sanayi ve hizmetler sektörleri ise görece olarak bu süreçten daha az olumsuz etkilenenler de, girişimci sınıfın (devletin bu sınıfı iş yapar halde tutabilmek için gösterdiği tüm çabalara rağmen) değişen kâr kaynaklarına bağlı ilgi kayması yaşaması, küreselleşmenin belki de yol açtığı en olumsuz etki olmuştur⁶⁷⁸. 1980'li yıllar sonrasında uluslararası arenada yaşanan önemli olay ve gelişmeleri göz önünde bulundurmaksızın, Türkiye ekonomisinde meydana gelen değişimleri doğru şekilde değerlendirmek mümkün değildir⁶⁷⁹. Bu dönemde, ekonomik istikrar önlemleriyle başlayan sanayileşme stratejisi ile daha çok imalat sanayi ürünlerinde yoğunlaşan önemli bir ihracat artışı sağlanmıştır. İhracata yönelik politikalar; paranın değerinin düşürülmesi, iç talep ve işgücü maliyetinin düşürülmesi ve doğrudan parasal

⁶⁷³ A. Tabakoğlu (1998). Türk iktisat tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 247.

⁶⁷⁴ Y. Kepenek ve N. Yentürk (2005). Türkiye ekonomisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 19.

⁶⁷⁵ Bulut (2006), s. 152-160.

⁶⁷⁶ Han (1978), s. 133-135.

⁶⁷⁷ Topak (2012), s. 168.

⁶⁷⁸ Kazgan (2004), s. 313.

⁶⁷⁹ Hiç (2010), s. 36.

destekler uygulamalarına dayandırılmıştır⁶⁸⁰. Türkiye'nin ekonomik kalkınması, 1980'lerden bu yana, dünya ekonomisine daha sıkı entegre olmak için Neo-Liberal politikalar ve Washington Konsensüsüne dayalı politikalara yönelmiştir⁶⁸¹. Türkiye'de finansal işlemlerde deregülasyon sürecinin tamamlanması ile finansal sektörün sanayi üzerinde mutlak hâkimiyeti söz konusu olmakta ve uluslararası sermaye, uzun dönem ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir büyüme üzerindeki baskın rolünü sürdürebilmektedir⁶⁸². Boratav, belirtilen dönemin; geleceğin iktisat tarihçileri tarafından, Türkiye ekonomisinin dış bağımlılığa sürüklendiği, kayıp bir çeyrek yüzyıl olarak nitelendirilme olasılığı bulunduğu söz etmektedir. Zira bu dönem, İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi altında sıfır büyüme görülen 1940-1948 dönemi haricinde, Cumhuriyet tarihinin en durgun dönemi olarak gerçekleşmiştir⁶⁸³.

Türkiye'de 1960'lı yıllarda hızlı gelişme gösteren sanayi sektörü, esasen uluslararası işbölümündeki değişimi yansıtmaktadır. Bu dönemde, ABD'nin Marshall Yardımları ve dış kredi/borçlar yoluyla teknolojik ömrünü doldurmuş Fordist sistemleri Türkiye gibi ülkelere kaydırması, aslında ABD sanayinin tamamlayıcısı olma rolünün bir parçasını oluşturmaktadır⁶⁸⁴. Türkiye imalat sanayinde, sanayileşmiş ülkelere göre oldukça yüksek düzeyde olan yoğunlaşma oranları, ücretlerin, düşük yoğunlaşmanın olduğu endüstrilere kıyasla belirgin şekilde yüksek olmasına yol açmaktadır. Ancak yeni ürün ve teknoloji yatırımlarının yetersizliği ile enerji ve makine imalatında yüksek dışa bağımlılık nedeniyle kârlılığın aynı karakteristiğe sahip olmadığı görülmektedir⁶⁸⁵. Özellikle 1980 sonrasında, ihracata dayalı büyüme politikasının getirisi olan rekabet

⁶⁸⁰ N. Yentürk (2003). *Körlerin yürüyüşü: Türkiye ekonomisi ve 1990 sonrası krizler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 59-60.

⁶⁸¹ Doğaner Gönel (2010), s. 300.

⁶⁸² E. Yeldan (2000). *The impact of financial liberalization and the rise of financial rents on income inequality: The case of Turkey*. Helsinki: United Nations University, s. 24.

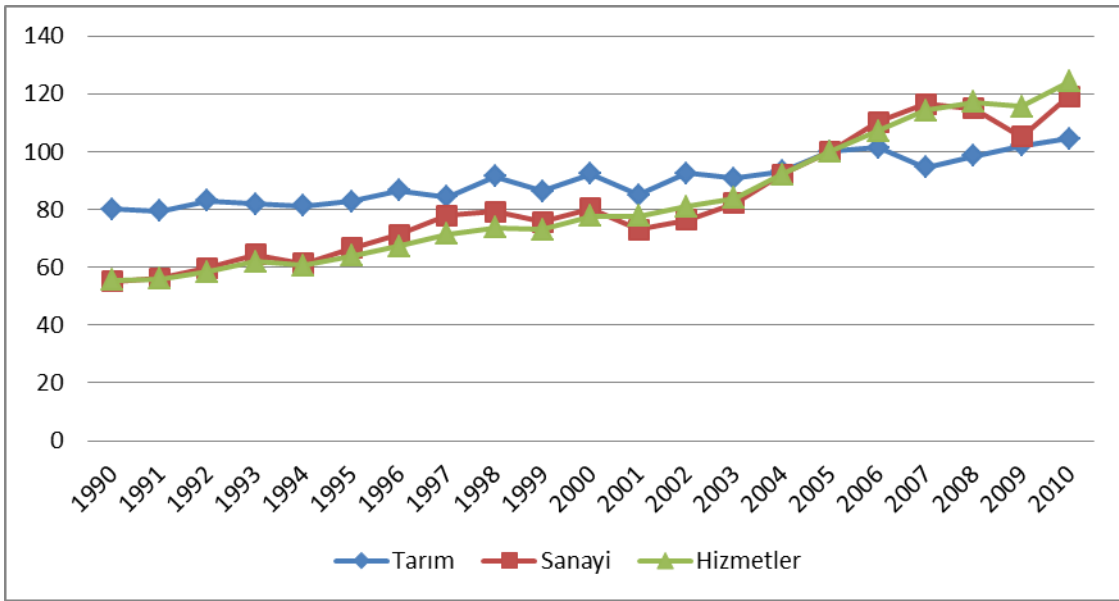
⁶⁸³ K. Boratav (2006). Ekonomik bağımlılığın göstergeleri ve analizi. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, s. 35.

⁶⁸⁴ Topak (2012), s. 188.

⁶⁸⁵ A. Güven ve O. Yeni (2011). Türk imalat sanayiinde yoğunlaşma, karlılık ve ücret ilişkisi: Yeniden. *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*'de sunulan bildiri, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

edebilirlik yarışının, kayıt dışı ekonominin önemli bir tetikleyicisi olduğu da vurgulanmaktadır⁶⁸⁶.

Türkiye’de üretimin sektörel bileşimine paralel biçimde, istihdamın sektörel bileşiminde de değişim yaşanmıştır. İstihdamın sektörel bileşiminin; tarımdan, sanayi ve hizmetler sektörlerine kayma süreci yaşanmakla birlikte, mevcut dağılımın gelişmiş ülke ekonomilerine kıyasla yetersizliği açıktır⁶⁸⁷. Nitekim Türkiye ekonomisi, Cumhuriyet’in ilanından bu yana, yürütülen kalkınma ve sanayileşme çabalarına sahne olmuştur. Ancak Türkiye ekonomisinin tam manasıyla bir sanayi toplumu olmadığı, yarı sanayileşmiş bir ülke olabildiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinin, diğer ülke ekonomilerinin yanında sanayi ve bilgi toplumlarının kurum ve yapılarını bir arada oluşturması gerekmektedir⁶⁸⁸.



Şekil 19. Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin GSYH’deki Payı, (2005=100 Endeks)

Kaynak: United Nations Economic Commission for Europe [UNECE], <http://w3.unece.org> (Erişim tarihi: 07.05.2013).

⁶⁸⁶ T. Dereli vd. (2006). Flexibilisation and the formal and informal labour markets. *Flexibilisation and modernisation of the Turkish labour market*. (Ed: R. Blanpain). New York, NY: Kluwer Law International, s. 20.

⁶⁸⁷ Doğan (2013), s. 19.

⁶⁸⁸ Erkan (1998), s. 202.

Türkiye ekonomisinde sektörlerin GSYH'deki payı, 2005 yılı 100 olarak kabul edilerek bir endeks halinde Şekil 19'da verilmiştir. Buna göre, istihdamdaki gelişmelere paralel olarak, sektörlerin ekonomide yarattıkları değerlerin değiştiği görülmektedir. 1990-2010 döneminde tarım sektörünün payı %5, sanayi sektörünün payı %20 ve hizmetler sektörünün payı %25 artmıştır.

1990'lı yıllara egemen olan politikalar, mali serbestleşme ve yabancı sermaye girişi ile ekonomiyi daha kırılğan ve uluslararası konjoktüre bağımlı hale getirerek, ana eksenleri; yüksek faiz, düşük kur ve ucuz işgücü olan, sürdürülebilirlik ve istihdam yaratmadan yoksun bir sürece itmiştir⁶⁸⁹. Yeldan (2006), Türkiye ekonomisinin son dönemde yüksek hızlı büyüme konjoktürü içerisinde olmasına karşın, istihdam yaratmadığını, kısacası istihdamsız büyüme sergilediğini belirtmektedir. Yeldan, yapısal reformlar ve esnek işgücü piyasaları uygulamalarının da; iki basamaklı işsizlik, düşük reel kazanç ve neredeyse %50'ler düzeyinde kayıt dışı istihdam rakamları olarak kendini gösterdiğini vurgulamaktadır⁶⁹⁰. Köksel ve Fisunoğlu (2013) büyüme ve istihdam arasındaki bağı kopmakta olduğunu ve ekonominin son yirmi yılı göz önünde bulundurulduğunda, istihdam yaratma kabiliyetinin giderek gerilemekte olduğunu öne sürmektedir⁶⁹¹.

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün gerileme süreci, 2000'li yıllarda çöküşe dönüşmüştür. Bu süreçte, AB'ye uyum söylemi, tarımdaki kapitalistleşmenin sağlanmasında rol oynamıştır⁶⁹². Çakmak (2004) Türkiye'nin zengin doğal ve beşeri kaynaklara sahip olmasına karşın, tarım sektörünün etkin olmayan politikalar yüzünden potansiyel büyüme kapasitesinin tümünü gerçekleştiremediğine dikkat çekmektedir⁶⁹³.

⁶⁸⁹ Aydın (2007), s. 305.

⁶⁹⁰ E. Yeldan (2006). 2001 krizi sonrasında Türkiye: Dış borçlanma ve spekülasyona dayalı büyüme çözülürken. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, s. 168.

⁶⁹¹ B. Köksel ve H. M. Fisunoğlu (2013). Türkiye'de işsizlik ve istihdam politikası önerileri. *Prof. Dr. Cihan Dura'ya armağan 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri* (Ed: H. Atik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s. 41.

⁶⁹² G. Günaydın (2005). Tarımsal yapıda dönüşüm. *AB Hazırlık ve Müzakere Dönemleri İle Üyelik Koşullarında Türkiye Tarım Sempozyumu*. Ankara: TEMA Vakfı, s. 94.

⁶⁹³ E. H. Çakmak (2004). *Structural change and market opening in agriculture: Turkey towards EU accession*. (ERC Working Papers in Economics 04/10). Ankara: Middle East Technical University, Economic Research Center, s. 39.

Ertuğrul (2005) ise tarım sektörüne yönelik sorunların, sadece tarım politikalarıyla çözülemeyeceğini, diğer alanlardaki gelişmelerin de çözüm arayışında önemli rolünün bulunduğunu ifade etmektedir⁶⁹⁴. Yeldan (2006) ekonomik büyüme ile birlikte tarım gibi verimliliği düşük sektörlerde istihdamın payının azalmasının beklenen bir durum olduğuna işaret etmektedir. Bu durumun, toplam faktör verimliliğindeki artışa yansımaları önemli bir durumdur. Belirtilen gözlemler, Türkiye ekonomisinin yapısal bir dönüşüm içerisinde olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ekonominin yüksek büyüme performansı altında, tarımın hâsıladaki payı düştükçe istihdamı azalmakta, böylece tarım sektöründeki istihdam fazlası, verimlilik açısından üstün diğer sektörlerle kaymaktadır. Bu tablo, “istihdamsız büyüme”den daha çok, “yapısal dönüşüm”ü temsil etmektedir⁶⁹⁵.

Türkiye’de imalat sanayi ihracatı, ekonomik büyümede lokomotif görevi yapmaktadır. 1980’lerden günümüze, imal edilen ürünlerin yapısı değişerek, artan derecede sofistike bir hal almıştır. Sektörün temel ayaklarını ise metal ürünleri, makine ve teçhizat, ulaştırma araçları ve profesyonel ölçüm/kontrol aygıtları oluşturmaktadır. Türkiye’de sanayi sektörünün gelişim düzeyi, benzer ülkelere kıyasla hammadde bazlı ve düşük teknoloji bir yapı arz etmektedir. Buna rağmen, orta ve yüksek seviyede teknolojik sektörlerin gerçekleştirdiği ihracat ve büyüme rakamları, imalat sanayinin zayıf yapısına karşılık önemli bir potansiyel konumundadır⁶⁹⁶. İmalat sanayinde maliyetlerin yaklaşık %70’inin girdi maliyetlerinden oluşması, girdilerdeki dışa bağımlılık nedeniyle döviz kurunu en önemli uluslararası rekabet gücü unsuru olarak ortaya çıkarmaktadır⁶⁹⁷. Buna karşın, sanayileşmede yeni teknolojilerin bir girdi olarak üretim faktörleri arasında bulunması ve esnek üretim teknolojilerinden yararlanılması, sanayide yapısal bir değişim yaratılmasında rol oynamaktadır⁶⁹⁸.

⁶⁹⁴ C. Ertuğrul (2005), Tarımda küreselleşme ve Türk tarımı. *Tartışma Tebliğleri Serisi – II: 2005/05*, Muğla: Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, s. 50.

⁶⁹⁵ Yeldan (2006), s. 169-170.

⁶⁹⁶ W. Y. Lee (2006). Technology development and innovation system. *A way forward to the Turkish economy: Lessons from Korean experiences*. (Ed: S. H. Jwa). Korea: Republic of Korea Ministry of Finance and Economy, s. 115, 121.

⁶⁹⁷ Yentürk (2003), s. 59.

⁶⁹⁸ L. Gökdemir vd. (2013). Türkiye’nin 1996-2010 dönemi imalat sanayi ihracatının Markov rejim modeliyle analizi. *Prof. Dr. Cihan Dura’ya armağan 2000’li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri*. (Ed: H. Atik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s. 382.

Gürlel ve Alkin (2010) Türkiye'nin büyüme performansına ve dinamiklerine ilişkin bazı tespitlerde bulunmuştur. Bunlar⁶⁹⁹;

- Büyümenin istikrarsız ve dalgalı olması,
- Belirlenmiş bir büyüme modelinin bulunmaması,
- Modelsiz büyümenin sürekliliği sağlamaması,
- Dünya ekonomisindeki gelişmelere bağımlılığın artması,
- Büyümede işgücü miktarı ile toplam faktör verimliliği artışının katkısının sınırlı olması,
- İşgücüne katılım oranının düşüklüğünün yanında, istihdam artışının yavaşlamasıdır.

Gürlel ve Alkin (2010)'in Türkiye ekonomisi için önerdiği arz yönlü büyüme modeli; yüksek teknoloji ve katma değerli sektörlerde yoğunlaşma, faktör verimliliği artışı ve yurtiçi tasarrufların artırılması bileşenlerinden oluşmaktadır. Ancak Türkiye ekonomisi için önerilen model, önemli bir yapısal dönüşümü gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, önerilen model bir bakıma, "Yapısal Dönüşüme Dayalı Büyüme Modeli"dir. Modelde, işgücü faktörüne yönelik, istihdamın artırılması ve işgücü piyasasının esnekleştirilmesi hedeflerine yer verilmektedir. Türkiye'de büyüme ile istihdam arasındaki ilişki giderek zayıflamakta ve ekonomik büyüme yeterince istihdam yaratmamaktadır⁷⁰⁰.

4.1. Türkiye İşgücü Piyasalarının Analizi

Nüfusun büyük bir bölümünün kırsal kesimde yer aldığı, pazara yönelik üretimin sınırlı olduğu tüm sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da tarım dışı faaliyetlerin önemli kısmı hanehalkının kendi geçimlik koşullarında gerçekleşmiştir⁷⁰¹. Osmanlı ekonomisinde Sanayi Devriminin yaşanmaması, bu dönemde bir işçi sınıfının ortaya çıkmaması ile sonuçlanmıştır. Hatta Osmanlı'da ücretlerin nispi olarak yüksek seyretmesi ve sermaye birikiminin gerektiğinde, müsadereye başvurularak düzenlenmesi, bu süreçte rol oynamıştır. Zaten bu dönemde,

⁶⁹⁹ Gürlel ve Alkin (2010), s. 97-99.

⁷⁰⁰ Gürlel ve Alkin (2010), s. 114, 134.

⁷⁰¹ Pamuk (2005), s. 159.

işgücünün; en yüce değer kaynağı ve temel üretim faktörü olarak görülmesi, işçi sınıfı gibi bir yapının kabul görmesi fikri ile bağdaşmamaktadır⁷⁰².

Osmanlı'daki nispi yüksek ücret düzeyine rağmen, 16. yüzyıl ve sonrasında tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinden, daha yüksek ücretin ödendiği sektörlerle doğru bir kayma gözlenmiştir. Hatta bu süreç, devlet ve vakıfların yüksek ücret düzeyini karşılamada güçlük yaşamasına da neden olmuştur⁷⁰³. 19. yüzyıla gelindiğinde, Sanayi Devrimi'nin etkileri neticesinde, Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarını istilası söz konusu olmuştur⁷⁰⁴. Sanayi Devrimi Türkiye'ye ancak 20. yüzyılda gelebilmiştir. Devrimin dışında kalınması, sonradan yakalansa bile, yerli yerine oturtmanın mümkün olmamasına neden olmuştur. Bu durum, Türkiye'yi geri kalmış ülkeler arasına itmiştir⁷⁰⁵. Türkiye'nin sanayileşme çabalarındaki en önemli çelişkilerden biri, ara ve yatırım malları üreten sanayilerin gelişmesinin engellenmiş olmasıdır. İthal ikame politikası ve aşırı değerlenmiş kurun ortaya çıkardığı bu çelişki, düzeltilmeye çalışılmış ve kısmen başarılı olunmuştur⁷⁰⁶. Türkiye ekonomisinin 1981 yılında, 45 milyon nüfus ile işgücü piyasasında yaklaşık 15 milyon kişilik istihdamın; 9 buçuk milyonu tarımda (gizli işsizler dâhil), 2 milyonu sanayide, 4 milyonu hizmetler sektöründe yer almaktadır⁷⁰⁷.

Türkiye'de işgücü boyutunda tarım sektörünün görece ağırlığı söz konusudur. Buna karşın, tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı zamanla azalmaktadır. İmalat sanayinin payındaki görece mütevazı artışın yanı sıra, hizmetler sektörünün payında ise görece çarpıcı bir artış göze çarpmaktadır⁷⁰⁸. Türkiye ekonomisinde tarım kesiminin 1945-1962 döneminde önemli bir değişim sürecine girdiği görülmektedir. Bu dönemde, sektördeki teknoloji kullanımının artışı ve işlenen alanların genişlemesi, işgücü fazlasının kentlere akması sonucunu doğurmuştur⁷⁰⁹. Tarım sektörünün, diğer sektörlerle

⁷⁰² Tabakoğlu (1998), s. 63, 292, 308.

⁷⁰³ Tabakoğlu (1998), s. 291.

⁷⁰⁴ Pamuk (2005), s. 99.

⁷⁰⁵ Eğilmez (2012), s. 154.

⁷⁰⁶ Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (1989). *İstikrarlı Kalkınma ve Yeniden Sanayileşme İçin Ekonomik Çözümler*. (Yayın No: TÜSİAD-T/89/7/129). İstanbul, s. 45.

⁷⁰⁷ Y. Hamurdan (1981). *1981 yılında Türkiye'nin nüfusu ve emek piyasasının durumu*. Ankara: Türkiye Tekstil, Örme ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası, s. 6.

⁷⁰⁸ Selamoğlu ve Lordoğlu (2006), s. 197.

⁷⁰⁹ Kepenek ve Yentürk (2005), s. 111.

kıyasla önem kaybetmesi, buna karşın, tarımın diğer sektörlerle artan bağlantısı ve üretimin daha fazla pazara yönelik yapılması, sektörde bazı dönüşümlerin yaşanmasına neden olmaktadır⁷¹⁰. Akyıldız (2006) tarım sektöründe; tarımın hâsıladaki payının istihdamı olumlu, verimlilik artışının ise olumsuz etkilediği ve sabit sermaye yatırımlarının verimliliği arttırdığını ifade etmektedir⁷¹¹.

Tarım sektöründen, diğer sektörlerle işgücü transferi yaşanması, aynı zamanda sermaye transferine neden olmaktadır. Zira tarımdan diğer sektörlerle geçen işçiler, kırsal kesime gelir transferi yapabilmektedir. Pek tabii, bunun aksi yönde, zamanla tarımdan tamamen kopan işgücünün birikimlerini kentlere transfer etmesi de söz konusu olabilmektedir⁷¹². Türkiye ekonomisinde son dönemde tarım sektörü istihdamındaki hızlı çözülmeye rağmen, tarım sektörünün istihdamdaki payı görece olarak, OECD ve AB ortalamalarının üzerindeki yerini korumaktadır. Türkiye’de sanayi sektörünün istihdamdaki payı, OECD ortalamasına yakın düzeydedir. Hizmetler sektörünün payı ise Türkiye’de görece olarak düşük seviyededir⁷¹³. Türkiye’de istihdamın sektörel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, hizmetler sektörünün büyük bir önem kazandığı açıktır. Özellikle ekonomik faaliyet alanlarındaki değişim ve sosyal yapı gelişimi, istihdamın önemli oranda bu sektörde yoğunlaşması ve yeni işlerin yaratılmasını sağlamak ve neticede, toplam istihdam artışına yol açan temel dinamik olmaktadır⁷¹⁴.

Türkiye’de istihdamın kurumsal yapısı; devlet, işçi ve işveren sendikaları ile memur sendikalarının oluşturduğu işgücü piyasası koşullarında şekillenmektedir. Burada devletin asgari ücret ve çalışma koşulları hakkında yasal mevzuat çalışmaları, işçi sendikalarının toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı, yine memur sendikalarının toplu görüşme hakkı ve işveren sendikalarının lokavt yoluyla piyasada yürüttükleri fonksiyonları bulunmaktadır. Akyıldız (2006) Türkiye’de asgari ücretin işgücü maliyetlerini ve yine sendikaların toplu sözleşme ve grev haklarıyla ücretleri arttırdığını ve istihdamın işgücünden daha yavaş artma eğiliminde olduğunu vurgulamaktadır⁷¹⁵.

⁷¹⁰ H. Şahin (2009). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, s. 292.

⁷¹¹ H. Akyıldız (2006), *Türkiye’de istihdamın analitik dinamiği*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, s. 144.

⁷¹² Şahin (2009), s. 309.

⁷¹³ Bilgin ve Arı (2010), s. 84.

⁷¹⁴ Selamoğlu ve Lordoğlu (2006), s. 61.

⁷¹⁵ Akyıldız (2006), s. 142.

Tablo 5. Türkiye’de Aktif ve Pasif İşgücü Piyasası Politikaları

<i>Aktif İşgücü Piyasası Programları</i>		
	Genel	Özelleştirme İle İlgili
İŞKUR	<ul style="list-style-type: none">• İşgücü yetiştirme kursları• İş ve meslek danışmanlığı• İsmarlama eğitim• Toplum yararına çalışma programı	<ul style="list-style-type: none">• İstihdam hizmetleri• Meslek eğitimi hizmetleri• Toplum yararına çalışma programı
KOSGEB	<ul style="list-style-type: none">• Küçük ve orta ölçekli işletmelere danışmanlık	<ul style="list-style-type: none">• İş geliştirme merkezi desteği• Küçük ölçekli işletmelere danışmanlık desteği
TOBB		<ul style="list-style-type: none">• Yerel gelişme programı
<i>Pasif İşgücü Piyasası Programları</i>		
	Genel	Özelleştirme İle İlgili
	<ul style="list-style-type: none">• Kıdem tazminatı• İhbar tazminatı• İşsizlik sigortası	<ul style="list-style-type: none">• İş kaybı tazminatı

Kaynak: Varçın (2004), s. 102.

Türkiye ekonomisinde son yıllarda, OECD ülkelerinde olduğu gibi güçlü olmasa da, aktif/pasif işgücü piyasası politikaları izlenmektedir. Aynı zamanda, bu politikaların işleyişi ve etkileri konusunda da önemli çalışmalar yapılmaktadır. Tablo 5’de Türkiye’de uygulanan aktif/pasif işgücü piyasası politikalarına yer verilmiştir⁷¹⁶.

1970’ler Türkiye ekonomisinde, Tütüncü (1977)’ye göre; imalat sanayinde düşük oranda işgücü kullanımı sorunu bulunmaktadır. Sorun Neo-Klasik iktisadın varsayımları çerçevesinde açıklanamamakta ve soruna esas olarak, veri dış dünya koşullarının yanı sıra yapısal koşullar gösterilmektedir. Bunlar; arz yetersizliği, nitelikli işgücü kıtlığı, gelir dağılımı yapısı, sermaye mallarındaki dış bağımlılık, dış yardım politikaları ve ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisidir⁷¹⁷. Ayaş ve Çeştepe (2010) Türkiye ekonomisinin son 30-40 yıllık döneminde, imalat sanayi istihdamında, tarım ve

⁷¹⁶ Varçın (2004), s. 100.

⁷¹⁷ Tütüncü (1977), s. 99.

hizmetlerden geride olsa da, hem katma değer hem de istihdam bakımından önem kazandığını öne sürmektedir. İstihdam artışının önemli bir bölümü, sektörün dış ticaret yapısında meydana gelen değişimden kaynaklanmaktadır. Diğer önemli bulgu, sektördeki istihdam etkisinin ithalat artışına bağlı olarak ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla imalat sanayinde üretim ve istihdamın ithal girdi bağımlılığı tezi desteklenmektedir⁷¹⁸. Eren (2006) ise Türkiye ekonomisinin sanayi sektörü lehine yapısal bir değişim süreci geçirmesine karşın, kamu kesiminin, imalat sanayi yatırımlarındaki gerilemenin, 1990'lı yıllarda yeterli bir sanayileşmenin yaşanmasının önüne geçtiğini vurgulamaktadır⁷¹⁹.

Ansal vd. (2000)'e göre; Türkiye'de 1988-1998 döneminde istihdamdaki yapısal değişimler, sektörel dağılım vasıtasıyla tespit edilebilmektedir. Buna göre; 1998'de tarımın payı %43'e düşmüş ve sanayinin payında da imalat sanayiinin payına bağlı bir artış yaşanmıştır. Aynı dönemde, hizmetler sektörünün payındaki artış ise toptan ve perakende ticaret, otel ve lokantalar ile sosyal ve bireysel hizmet alanlarındaki gelişmelere dayalıdır⁷²⁰. Yeldan (2006) istihdamın sektörel dağılımına dair, tarımdan ayrılan işgücünün sanayi sektöründen daha çok hizmetler sektörüne kaydığını vurgulamıştır⁷²¹. Türkiye'de istihdamın tarım, sanayi ve hizmetler ana sektörleri altında değerlendirilmesi halinde, istihdam artışına en fazla katkıyı hizmetler sektörünün yaptığı görülmektedir. Akyıldız (2006) hizmetler sektörünün esneklik katsayısını 0,429 hesaplarken, tarım sektörünün 0,423 ve sanayi sektörünün ise 0,164'dür⁷²².

Şıklar ve Tonus (2007) Türkiye ekonomisinde sanayileşmenin; ihracat, verimlilik ve ekonomik büyüme boyutunda önemli bir faktör olmasından ötürü olmazsa olmaz bir hedef olduğuna işaret etmektedir. Zira bu unsurlar; işsizliğin önlenmesi, yoksullukla mücadele, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve Avrupa Birliği üyeliği süreçlerine katkı sağlamaktadır⁷²³. Köksel ve Fisunoğlu (2013) ise ekonominin büyüme performansının işgücü piyasasına yansımamasının bir nedeninin, yüksek verimlilik artışı olduğunu öne

⁷¹⁸ N. Ayaş ve H. Çeştepe (2010). Dış ticaretin istihdam üzerindeki etkileri: Türk imalat sanayi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2), s. 275.

⁷¹⁹ A. Eren (2006). Türkiye ekonomisi. Bursa: Ekin Kitabevi, s. 315-318.

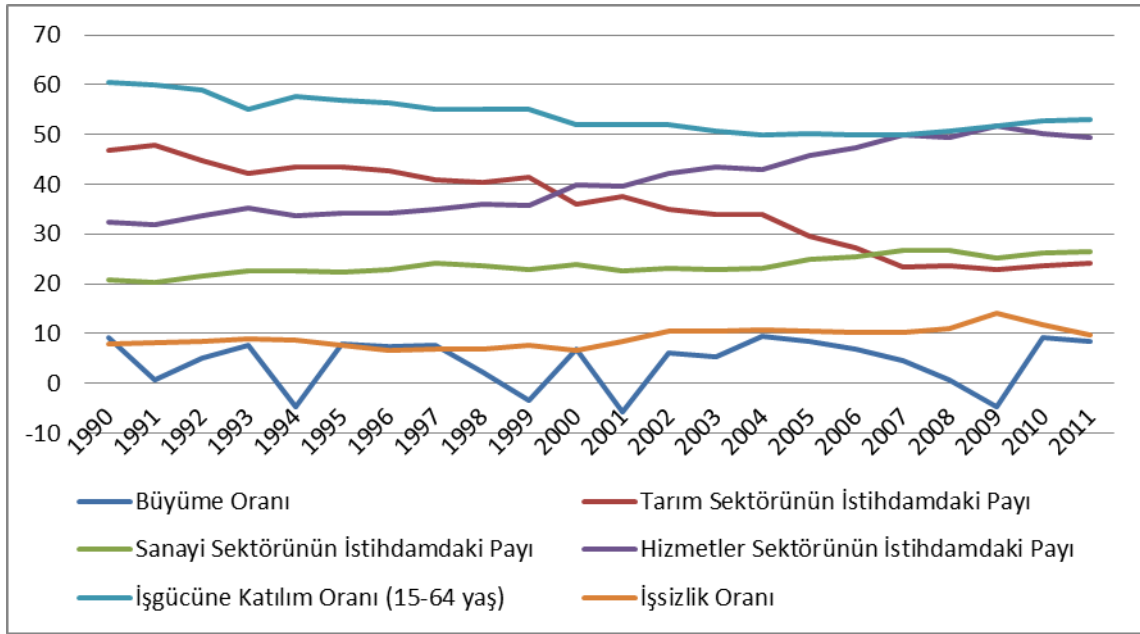
⁷²⁰ Ansal vd. (2000), s. 32.

⁷²¹ Yeldan (2006), s. 170.

⁷²² Akyıldız (2006), s. 57.

⁷²³ Şıklar ve Tonus (2007), s. 608.

sürmektedir⁷²⁴. Ergüneş (2009) Türkiye ekonomisinde ihracatın, tüketim mallarından görece kalifiye işgücü gerektiren teknoloji yoğun yatırım mallarına doğru kaydığını, bunun yanı sıra, ithalatın üretim sürecine yönelik ara mal ve yatırım mallarında yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Bu gelişmelerden hareketle ekonominin üretim yapısının, 2000-2001 krizi sonrası yapısal bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Bu dönüşümü; Gümrük Birliği süreci, tarımsal desteklerin kaldırılması, finansal sistemin yeniden yapılandırılması ve kırdan kente göçün artması etkilemiştir⁷²⁵.



Şekil 20. Sektörel İstihdam ve Demografik Eğilimler, 1990-2011 (%)

Kaynak: World Bank, Indicators, <http://data.worldbank.org/indicator> (Erişim tarihi: 29.04.2013)

Türkiye ekonomisinde 1990-2011'de Şekil 20'deki sektörel istihdam ve demografik eğilim verileri incelendiğinde, ekonomik büyümenin negatif yönlü hareketlerde işsizliği artırıcı etkisi açık şekilde görülmekle birlikte, pozitif yönlü hareketlerin işsizliği azaltıcı etkisinin kayda değer düzeyde olmadığı göze çarpmaktadır. Aynı dönemde, işgücüne katılım oranındaki azalmaya karşın, işsizliğin kalıcılığını koruması,

⁷²⁴ Köksel ve Fisunoğlu (2013), s. 43.

⁷²⁵ N. Ergüneş (2009). Finansallaşma döneminde Türkiye ekonomisinin küresel bütünleşmesi. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (Ed: C. Lapavitsas) (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, s. 310-312.

istihdamsız büyüme sürecine yönelik çıkarsamalar yapılmasına yol açmaktadır. Ayrıca tarım sektörünün istihdamdaki payında yaşanan keskin düşüşe rağmen, diğer sektörlerin paylarının görece olarak yavaş artışı, ekonomide bir risk faktörü olmaktadır.

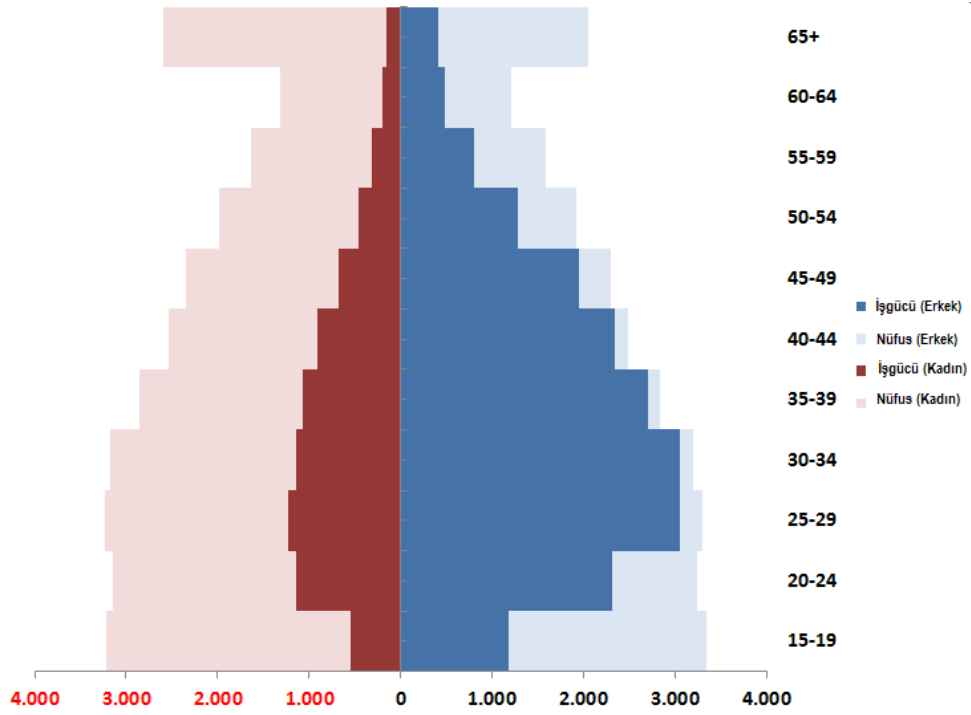
Tablo 6. Türkiye Ekonomisinde İstihdam Göstergeleri (1980-2010) (Bin kişi)

	15 ve Yukarı Yaştaki Nüfus	İşgücü	İşgücüne Katılım Oranı (%)	İstihdam	İşsiz	İşsizlik Oranı (%)
1980	25.612	15.609	60,9	14.267	1.342	8,6
1981	26.163	15.581	59,6	14.391	1.189	7,6
1982	26.948	15.726	58,4	14.543	1.183	7,5
1983	27.757	16.007	57,7	14.691	1.315	8,2
1984	28.589	16.235	56,8	14.919	1.316	8,1
1985	29.694	16.427	55,3	15.173	1.254	7,6
1986	30.359	16.874	55,6	15.455	1.419	8,4
1987	31.025	17.342	55,9	15.811	1.531	8,8
1988	31.706	17.530	55,3	16.053	1.477	8,4
1989	32.599	18.216	55,9	16.556	1.660	9,1
1990	33.821	18.417	54,5	16.845	1.573	8,5
1991	35.026	19.203	54,8	17.525	1.678	8,7
1992	36.085	19.435	53,9	17.680	1.755	9,0
1993	37.009	18.547	50,1	16.808	1.739	9,4
1994	38.036	19.995	52,6	18.177	1.817	9,1
1995	39.116	20.347	52,0	18.704	1.643	8,1
1996	40.131	20.722	51,6	19.257	1.466	7,1
1997	41.134	20.775	50,5	19.266	1.509	7,3
1998	42.080	21.374	50,8	19.787	1.586	7,4
1999	43.045	21.824	50,7	20.033	1.792	8,2
2000	43.900	21.093	48,0	19.608	1.485	7,0
2001	44.800	21.471	47,9	19.557	1.914	8,9
2002	45.639	21.746	47,6	19.402	2.344	10,8
2003	46.466	21.583	46,4	19.214	2.369	11,0
2004	47.544	22.016	46,3	19.632	2.385	10,8
2005	48.359	22.455	46,4	20.067	2.388	10,6
2006	49.174	22.751	46,3	20.423	2.328	10,2
2007	49.994	23.114	46,2	20.738	2.376	10,3
2008	50.772	23.805	46,9	21.194	2.611	11,0
2009	51.686	24.748	47,9	21.277	3.471	14,0
2010	52.541	25.641	48,8	22.594	3.046	11,9

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010),

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim tarihi: 25.04.2013).

1980-2010 döneminde Türkiye ekonomisinde istihdama ilişkin bazı göstergeler Tablo 6'da verilmiştir. İlgili dönemde, nüfus ve işgücü miktarı iki katına çıkarken, işgücüne katılım oranı azalma eğilimi göstermiştir. Aynı dönemde, istihdam ve işsiz miktarı da artmıştır. Türkiye ekonomisinde son yıllarda, işsizlik oranının iki basamaklı seviyelere çıkmış olması, makroekonomik göstergeler arasında en olumsuz gelişmelerden biri olmuştur.



Şekil 21. Türkiye'de Toplam Aktif Nüfus ve İşgücünün Yaş ve Cinsiyet Dağılımı, (2012)

Kaynak: ILO LABORSTA, <http://laborsta.ilo.org/> (Erişim tarihi: 07.05.2013).

Şekil 21'de Türkiye'de 2012 yılında toplam aktif nüfus ve işgücünün yaş ve cinsiyete göre dağılımları verilmiştir. Buna göre, işgücünün genç yaş gruplarında yoğunlaştığı ve yine nüfusun önemli miktarının genç yaş gruplarında yer aldığı görülmektedir. Bu durum, işgücü piyasası boyutunda hem bir avantaj hem de bir dezavantaj olarak değerlendirilebilir.

İşsizliğin yanı sıra, kayıt dışı istihdam da ekonomideki en önemli problemlerden biridir. Avrupa Komisyonu'nun raporlarına da sıklıkla konu olan kayıt dışı istihdam, Türkiye ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Hatta yapılan araştırmalar, 2003 yılı Türkiye GSYH'sinin %52'sinin kayıt dışı sektörün ürünü olduğunu ortaya koymaktadır⁷²⁶. Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminde görülen yetersizlikler ve kayıt dışı istihdam, tipik bir gelişmekte olan ekonomi özelliğidir⁷²⁷.

Türkiye'de istihdamın, kayıt dışı faaliyetlere söz konusu olan önemli alanlardan biri olması nedeniyle birçok insan; düşük ücret, sosyal güvenlik sistemine dâhil olmama, geçici çalışma ve kötü çalışma koşulları ortamında çalışma hayatına dâhil olmaktadır⁷²⁸. Türkiye'de kayıt dışı istihdamın en yüksek olduğu kesim, ücretsiz çalışanlardan sonra yevmiyeli çalışanlardır⁷²⁹. Özellikle tarım sektöründe yüksek seviyelerde görülen kayıt dışılık, sektördeki modern işgücü piyasası koşullarının gerçekleşmediği geleneksel yapının korunmasına bağlıdır. Ekonomideki yapısal dönüşümler neticesinde sektörel dağılımdaki değişimler, kayıt dışı istihdamın da sektörler arasında geçiş yapması sonucunu doğurmaktadır.

Özlale (2008) Türkiye'de işsizlik oranındaki bir birimlik artışın, kayıt dışı ekonomide 1,70 birimlik artışa yol açtığını belirtmektedir. Üretim açığındaki bir birimlik artış, kayıt dışı ekonomiyi 0,53 birim arttırmakta, dolayısıyla ekonomik durgunluk hem işsizlik hem de toplam talep kanalıyla kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne etki etmektedir⁷³⁰.

⁷²⁶ Dereli vd. (2006), s. 20.

⁷²⁷ Ghose vd. (2010), s. 58.

⁷²⁸ N. Sugur ve T. Nichols (2005). Turkey: The development of white goods in the 'EU periphery'. *Labour in a global world: Case studies from the white goods industry in Africa, South America, East Asia and Europe*. (Ed: T. Nichols ve S. Cam). New York, NY: Palgrave Macmillan, s. 154.

⁷²⁹ Akyıldız (2006), s. 143.

⁷³⁰ Ü. Özlale (2008). Türkiye'deki kayıt dışı ekonominin dinamikleri. *Bütçe Dünyası*, 3 (30), s. 6.

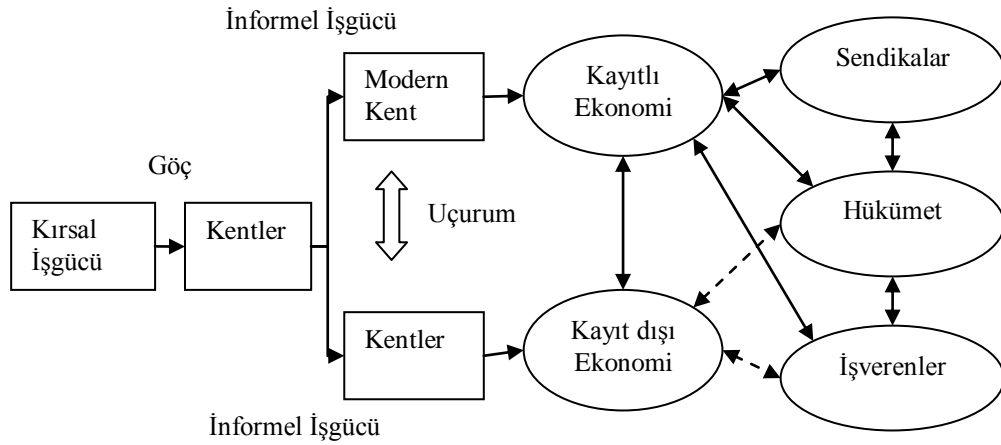
Tablo 7. Tarım ve Tarım Dışı Sektörde Kayıt Dışı İstihdam ve Oranları

Yıllar	Kayıt Dışı İstihdam	Tarım (Bin Kişi)	Tarım (%)	Tarım Dışı (Bin Kişi)	Tarım Dışı (%)
2004	9.843	5.136	52,2	4.708	47,8
2005	9.666	4.547	47,0	5.119	53,0
2006	9.593	4.307	44,9	5.285	55,1
2007	9.423	4.290	45,5	5.132	54,5
2008	9.220	4.406	47,8	4.814	52,2
2009	9.328	4.503	48,3	4.825	51,7
2010	9.772	4.857	49,7	4.915	50,3
2011	10.139	5.151	50,8	4.988	49,2

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. [TÜİK]

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1188 (Erişim tarihi: 14.01.2013).

Tablo 7’de Türkiye ekonomisinde tarım ve tarım dışı sektörlerde kayıt dışı istihdam miktar ve oranları verilmiştir. Buna göre, her iki kesimde de kayıt dışı istihdamın yıllara göre artma ve azalmalar gösterdiği, ancak genel olarak, son dönemde tarım dışı sektörde kayıt dışı istihdam oranının görece olarak daha yüksek olduğu görülmektedir.



Şekil 22. Türkiye’de İşgücü Göçü ve Kurumlar Arası İlişkiler

Kaynak: Çolak ve Bekmez (2007), s. 80.

Şekil 22’de Türkiye’de kırsal kesimden kente göçün evrelerine yer verilmektedir. Burada kesikli oklarla, doğrudan/resmi olmayan ilişkiler ifade edilmektedir. Buna göre, işgücü maliyetinin işverenleri kayıtdışı alana yönlendirmesinin, teorik ve anlaşmalı oyun stratejileri bağlamındaki sonuçları açıkça görülmektedir. Analizlerin ortaya koyduğu bir başka sonuç, varsayılan ve tarafların pareto optimumu noktasını değil de, kişisel optimum noktalarını seçmeleri nedeniyle oluşturulan senaryonun genel denge teorisi çerçevesine sokulmasının anlamlı olmadığıdır⁷³¹. Aynı zamanda kayıtdışılığın, işgücü piyasasının aşırı düzenlenmesinden veya gelişmiş ülkelere uygun düzenlemelerin gelişmekte olan ülkelere aşırı gelmesinden kaynaklandığına dair görüşlere de rastlanmaktadır⁷³².

Türkiye ekonomisinde arz yönlü büyüme kaynaklarından sermaye, işgücü ve üretim faktörlerinin verimliliğindeki gelişmeler incelendiğinde, büyümenin temel kaynağı olarak sermaye faktörü görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisindeki büyüme süreci, büyük ölçüde, ithal teknolojiye yabancı makine ve teçhizat yatırımlarının belirleyici olduğu, sabit sermaye yatırımlarındaki büyümeye bağımlıdır. Bu bağlamda, işgücünün büyüme sürecine katkısı sınırlıdır⁷³³. OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye ekonomisinde işgücü verimliliği ile birlikte çalışma çağı nüfusunun ortalama eğitim seviyesi düşük seviyededir. Bu bağlamda, Türkiye’de işgücü profilini doğrudan etkileyen en parlak gençlerin, yöneldikleri eğitim ve bunda neyin etkili olduğunun incelenmesi önem taşımaktadır. Bu yönelimi, büyük ölçüde ekonomik eğilimler belirlemektedir. 1950-60’larda devlet çatısı altında teknik bir personel olabilmek mühendisliği ön plana çıkarmışken, 1970-80’lerde iyi bir gelir düzeyi ile prestij nedeniyle doktorluk tercih edilir olmuştur. 1990-2000 döneminde ise elektronik ön plana çıkmış ve bu alandaki ileri matematik bilgisi, işgücünün, finans gibi bu tip nitelikleri talep eden alanlara yayılmasına neden olacağı düşünülmektedir. Türkiye’de işgücü profilini gelir düzeyinin belirlediği, bir başka deyişle piyasa talebinin bunda etkili olduğu ifade edilebilir⁷³⁴.

⁷³¹ Çolak ve Bekmez (2007), s. 81.

⁷³² Pérez (2011), s. 210.

⁷³³ Gürlehel ve Alkin (2010), s. 68.

⁷³⁴ Eğilmez (2012), s. 156.

4.2. Yapısal Dönüşümlerin Türkiye İşgücü Piyasalarındaki Etkileri

Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümün temelleri, 1980'li yılların başındaki liberalleşmeye dönük adımlarla atılmıştır⁷³⁵. Ekonomideki hızlı yapısal dönüşüm süreci, üretim sürecinin, verimlilik artışlarıyla desteklenmesi ve dış rekabete uyumlaştırılmasına karşın, reel sektör dinamiklerini, makroekonomik ve sektörel bazda pek çok sorunla karşı karşıya bırakmıştır⁷³⁶. 1980 tarihli Dünya Bankası Türkiye raporu, ülkedeki iç kaynak maliyeti en düşük üretim kesimlerini; tarım, gıda maddeleri sanayi, dokuma-giyim, kimya, elektrikli-elektriksiz makineler, ulaştırma araçları üretim dalları olarak göstermiştir. 24 Ocak kararları ile tarım ve turizmin ön plana çıkarılması, 1982 tarihli raporda vurgulanmıştır⁷³⁷.

Ekonomideki sektörel eğilimler, yapısal dönüşüm sürecinin gelişmiş ülkelerde daha önceden gözlenen gelişmelerin yaşanmakta olduğunu göstermektedir. Buna göre, tarım sektörünün hem hâsıla yönünden hem de istihdam yönünden görece önemi azalırken, tarım dışı sektörler ön plana çıkmıştır. Sektörler arasında yaşanan kaynak transferi, ekonomi genelindeki verimlilik artışını desteklemektedir⁷³⁸. Türkiye ekonomisinde dış ticaretin son dönemde uğradığı değişim, ticarete konu olan mal ve hizmetler açısından işgücü yoğun ve katma değeri düşük mallardan, sanayi ürünlerine yönelmesine neden olmuştur⁷³⁹. Türkiye ekonomisinde kaynakların daha az verimli sektörlerden, verimli alanlara kaymasının, son dönemdeki ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi söz konusudur. Sürdürülebilir ekonomik büyüme ve yüksek refah seviyelerine erişim için, yapısal dönüşümün optimal kaynak dağılımının sağlanacağı noktaya dek sürmesi gerekmektedir. Ekonomideki cari açık ve işsizlik problemlerinin, büyük ölçüde yapısal dönüşüm süreci ile ilişkilendirilmesi mümkündür⁷⁴⁰.

⁷³⁵ O. Acar (2008). Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümün dinamikleri. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, (31), s. 30.

⁷³⁶ Özlale (2008), s. 4.

⁷³⁷ Kazgan (1988), s. 401.

⁷³⁸ Acar (2008), s. 30.

⁷³⁹ A. Karakaş (2012), Türkiye ekonomisi'nde yapısal değişim: Dış ticarete fasıl bazlı yapısal dönüşüm analizi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4 (1), s. 8.

⁷⁴⁰ Acar (2008), s. 38-39.

Türkiye ekonomisinin geçirdiği yapısal dönüşümün sonucu olarak, kentlerde toptan ve perakende ticaret sektöründe yaşanan gelişmeler göze çarpmaktadır. Bu bağlamda, geleneksel yapılardan, modern ya da organize yapılara geçiş ile sonuçlanan yapısal dönüşüm, verimlilik kriterine bağlı olarak, piyasa mekanizması çerçevesinde piyasanın yeniden şekillenmesine neden olmaktadır⁷⁴¹. Zira rekabetin, iktisadi kalkınma ve büyüme üzerinde güçlü bir etkisi söz konusudur. Bu etki, yeniden tahsis (reallocation) ve seçme (selection) etkileri ile ortaya çıkmaktadır. Yeniden tahsis etkisi, etkin firmaların etkin olmayan firmaların aleyhine olacak şekilde piyasa paylarını artırmaları olarak ekonomiye yansırken, seçme etkisi ise meydana gelen bu mücadele sonucunda piyasada kalacak aktörlerin belirlenmesini kapsamaktadır⁷⁴². Modern perakende sektörü, tedarik zincirinin kalite standartlarına dayalı olması nedeniyle tarım sektörünün modernize edilmesinde etkili olmakta, kayıt dışı ekonomiye engel olmakta ve sektörler arasındaki bağımlılıktan hareketle istihdam üzerinde ciddi etkiler yaratmaktadır. Sonuç itibarıyla ekonomideki yapısal dönüşüm; üretim modelleri, dağıtım kanalları ve istihdam üzerindeki etkileri ile toplumun genelini ve tüm ekonomiyi etkilemektedir⁷⁴³.

Literatürde Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümleri konu alan çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan; Arısoy (2008) sanayi sektörünün ekonomik büyümenin lokomotifini olduğunu ileri süren Kaldor Yasası'nı Türkiye için test etmiş ve bu ilişkinin ters yönlü gerçekleşerek büyümenin sanayi sektörünü arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Buna karşın, sanayi sektöründeki büyüme, uzun dönemde çalışan işgücü başına düşen reel sınırlı çıktı değeri olarak ölçülen verimliliği arttırmaktadır. Bu tespit, sanayi sektöründe işgücü verimliliği ile üretim miktarı arasında pozitif ilişki öngören Kaldor-Verdoorn Yasası'nı desteklemektedir⁷⁴⁴. Eşiyok (2002), imalat sanayinde 1980-1988 döneminde gerçekleşen ihracat artışları; reel kurdaki değişimler, ücretler, atıl kapasite ve yurtiçi talebin kısılması politikaları neticesinde şekillenirken, yatırımlar ve ilişkili olarak birikim ve hızlı verimlilik artışları gibi unsurların bu gelişmede bir rolü

⁷⁴¹ Ö. Dağdemir (2006), Eskişehir toptan ve perakende ticaret sektörü'nün geleceği üzerine bir değerlendirme. *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, 23 (101), s. 39.

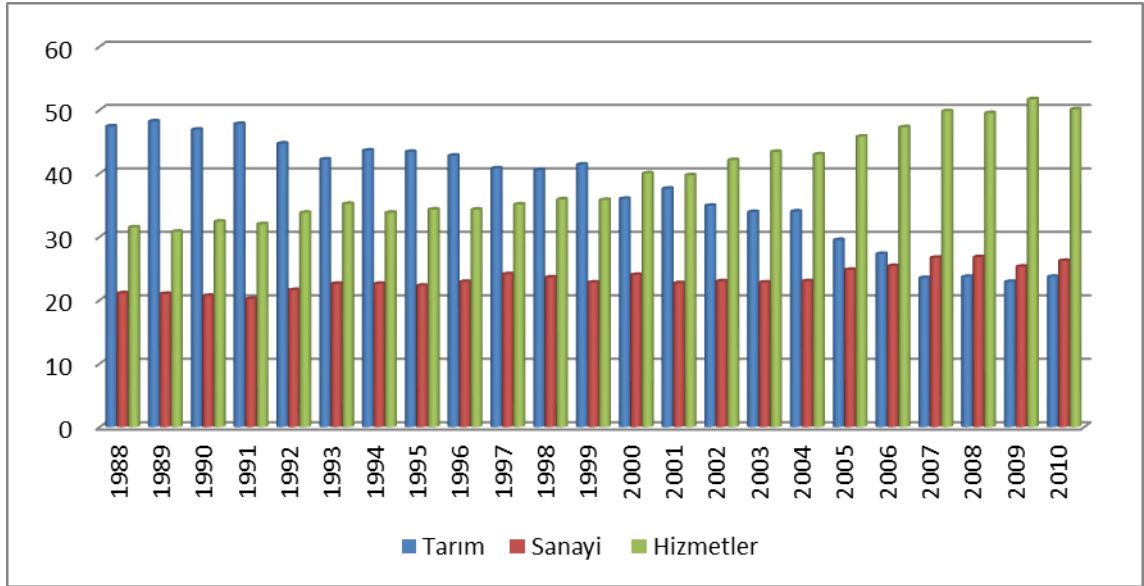
⁷⁴² Aktan ve Vural (2004), s. 118.

⁷⁴³ İ. Şıklar (2007), Eskişehir'in değişen yüzü. *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, 24 (104), s. 41.

⁷⁴⁴ Arısoy (2008), s. 24.

bulunmamaktadır⁷⁴⁵. Ünsal (2007) Türkiye’de, 1968-2002 döneminde reel hâsılanın 3,8 kat artmasının nedeni olarak, reel hâsılanın çalışan işçi sayısına (çalışılan işgücü saatine) oranına eşit olan ve işçi başına hâsılayı gösteren ortalama işgücü verimliliğinin artmış olmasına işaret etmektedir⁷⁴⁶.

Türkiye ekonomisinde istihdamın sektörel dağılımı 1962 yılında; tarımda %77, sanayide %8 ve hizmetler sektöründe %14 olarak gerçekleşmiştir. Kalkınma sürecinde, tarım sektöründe yaşanan gelişme önemlidir, ancak yeterli boyutta değildir. Ayrıca bu süreçte, Türkiye’de sanayileşmeden ziyade hizmetleşme söz konusu olmuştur⁷⁴⁷.



Şekil 23. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2010) (%)

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010), <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim tarihi: 25.04.2013).

⁷⁴⁵ B. A. Eşiyok (2002). Türkiye imalat sanayiinde ve ülke rekabet gücündeki gelişmeler. *İktisat İşletme ve Finans*, 176, s. 67.

⁷⁴⁶ Ünsal (2007b), s. 15.

⁷⁴⁷ Eren (2006), s. 45.

Şekil 23’de Türkiye ekonomisinde 1988-2010 dönemi için istihdamın sektörel dağılımına yer verilmiştir. Buna göre, grafik üzerindeki hareketten bahisle tarım sektöründen önemli miktarda hizmetler sektörüne olmak üzere, sanayi sektörüne de geçiş yaşanmaktadır. Bu durum, ekonomideki yapısal dönüşümün bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak Türkiye ekonomisinde sanayileşme evresi tamamlanmaksızın, hizmetler sektörüne yönelik geçişin yaşandığı yönündeki iddialar, mevcut durum dikkate alındığında güçlenmektedir. Yapısal dönüşümlerin karakteristik özelliği, tarım sektöründeki gerilemenin yanı sıra sanayi sektöründe önce artan, sonra azalan bir hareketin varlığını gerektirmektedir. Oysaki Türkiye ekonomisinde sanayi sektörünün istihdamdaki payı, uzun bir dönem neredeyse stabil bir durum sergilemiştir. Buna ilave olarak, hizmetler sektörünün istihdamdaki payı birçok gelişmiş ülkeye göre düşük seviyede iken, tarım sektörünün istihdamdaki payı ise halen oldukça yüksek düzeydedir. Bu durum, tarım sektörünün işgücü deposu olma özelliğini sürdürdüğünün bir kanıtıdır.

Türkiye Hanehalkı İşgücü Anketi verileri, 2006 yılında çıkarılan 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu kapsamında oluşturulmuş olan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS)’ndeki yeni nüfus projeksiyonlarına göre revize edilmiştir. Yeni projeksiyonlara göre, revize edilmiş olan dönemler ile diğer dönemlerin zaman serisi analizlerinde ya da karşılaştırma yapmada kullanılması yanıltıcı olacağından, yıllık verilerde 2004 öncesi ile sonrası verilerin karşılaştırılması olanak dâhilinde değildir⁷⁴⁸.

⁷⁴⁸ TÜİK. http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm (Erişim tarihi: 11.01.2013).



Tablo 8. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi, 15+ yaş) (1988-2003)

Yıllar	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1988	17.754	8.249	2.806	6.699
1989	18.222	8.639	2.847	6.735
1990	17.988	8.444	2.845	6.847
1991	19.307	9.212	2.952	4.143
1992	19.440	8.718	3.135	7.587
1993	18.427	7.862	2.868	7.697
1994	20.009	8.813	3.295	7.901
1995	20.587	9.080	3.295	8.212
1996	21.197	9.259	3.487	8.451
1997	21.205	8.837	3.715	8.653
1998	21.780	9.039	3.723	8.992
1999	22.048	8.856	3.783	9.409
2000	21.580	7.769	3.810	10.001
2001	21.524	8.089	3.774	9.661
2002	21.354	7.458	3.954	9.942
2003	21.147	7.165	3.846	10.135

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010), <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim tarihi: 25.04.2013).

Tablo 8’de 1988-2003 dönemine ilişkin, Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı verileri yer almaktadır. Tablodaki veriler, istihdamın tarım sektöründeki azalması ve sanayi ile hizmetler sektöründeki artışını rakamsal olarak ortaya koymaktadır.

Tablo 9. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi, 15+ yaş) (2004-2011)

Yıllar	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2004	19.631	5.713	3.919	9.999
2005	20.067	5.154	4.178	10.735
2006	20.423	4.907	4.269	11.247
2007	20.739	4.867	4.314	11.558
2008	21.193	5.016	4.441	11.736
2009	21.277	5.254	4.130	11.893
2010	22.594	5.683	4.496	12.417
2011	24.110	6.143	4.704	13.262

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010), <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim tarihi: 25.04.2013).

Tablo 9’da yer alan 2004-2011 döneminde Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı incelendiğinde, tarım sektöründe istihdam artışının aksayarak da olsa artışını sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca tarım sektörü istihdamı halen sanayi sektörü istihdamının üzerinde yer almaktadır. Sanayi sektörü istihdamı istikrarlı bir artış göstermekte, genel olarak hizmetler sektörü ve inşaat sektörü istihdamı da bu sürece eşlik etmektedir. Ancak sanayi sektörü kayıtdışılık ile düşük verimlilik gibi sorunları barındırdığından, Türkiye sanayi sektörünün gelişmiş ülkelere benzer bir yapı arz etmediği ifade edilebilir.

Tablo 10. Tarım Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1998	-5,7	0,5	-2,4	0,3	-0,2	0,3	1,3	1,3	0,4	0,7	1,0	1,1
1999		7,1	-0,7	2,4	1,3	1,6	2,5	2,3	1,1	1,5	1,7	1,7
2000			-7,9	0,1	-0,6	0,2	1,6	1,6	0,3	0,8	1,1	1,2
2001				8,8	3,2	3,1	4,1	3,6	1,8	2,1	2,3	2,2
2002					-2,0	0,4	2,6	2,3	0,4	1,0	1,4	1,4
2003						2,8	5,0	3,8	1,0	1,7	2,0	1,9
2004							7,2	4,2	0,4	1,4	1,8	1,8
2005								1,4	-2,8	-0,5	0,5	0,7
2006									-6,7	-1,4	0,2	0,6
2007										4,3	3,9	3,1
2008											3,6	2,6
2009												1,6

Kaynak: DPT,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC A8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim tarihi: 25.04.2013)

Tarım sektörü katma değeri verileri 1998-2010 yılları için Tablo 10'da verilmiştir. Buna göre, tarım sektörü katma değerindeki yüzde değişme, 1998 yılından 2010 yılına %1,1 düzeyindedir. Bu oranın, yıllara göre pozitif ve negatif değerler aldığı görülmektedir. Ancak genel olarak, tarım sektöründe yaratılan katma değer diğer sektörlerle kıyasla düşük seviyede olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 11. Sanayi Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1998	-4,9	0,7	-2,1	-0,9	0,8	2,5	3,3	3,9	4,1	3,8	2,7	3,5
1999		6,6	-0,6	0,5	2,3	4,0	4,8	5,3	5,3	4,8	3,5	4,3
2000			-7,3	-2,4	0,9	3,4	4,4	5,1	5,2	4,5	3,2	4,1
2001				2,7	5,2	7,2	7,6	7,7	7,4	6,3	4,6	5,5
2002					7,8	9,5	9,2	9,0	8,3	7,0	4,9	5,8
2003						11,3	9,9	9,4	8,5	6,8	4,4	5,6
2004							8,6	8,5	7,6	5,7	3,0	4,6
2005								8,3	7,0	4,7	1,7	3,8
2006									5,8	3,0	-0,4	2,8
2007										0,3	-3,4	1,8
2008											-6,9	2,5
2009												12,9

Kaynak: DPT,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC A8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim tarihi: 25.04.2013)

Sanayi sektörü katma değeri verileri 1998-2010 yılları için Tablo 11’de verilmiştir. Buna göre, sanayi sektörü katma değerindeki yüzde değişme, 1998 yılından 2010 yılına %3,5 düzeyindedir. Bu oranın, yıllara göre daha yüksek değerler aldığı da görülmektedir.

Tablo 12. Hizmetler Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1998	-2,2	2,2	-0,1	1,6	2,4	3,6	4,3	4,7	4,8	4,4	3,5	3,9
1999		6,8	1,0	3,0	3,6	4,8	5,4	5,7	5,7	5,1	4,0	4,4
2000			-4,6	1,1	2,6	4,3	5,2	5,5	5,6	4,9	3,7	4,2
2001				7,1	6,4	7,5	7,7	7,6	7,4	6,3	4,8	5,2
2002					5,7	7,7	8,0	7,8	7,4	6,2	4,5	5,0
2003						9,8	9,1	8,5	7,9	6,3	4,3	4,9
2004							8,5	7,9	7,2	5,5	3,3	4,1
2005								7,2	6,6	4,5	2,0	3,2
2006									6,0	3,1	0,3	2,3
2007										0,3	-2,5	1,1
2008											-5,2	1,4
2009												8,5

Kaynak: DPT,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCA8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim tarihi: 25.04.2013)

Hizmetler sektörü katma değeri verileri, 1998-2010 yılları için Tablo 12’de verilmiştir. Buna göre, hizmetler sektörü katma değerindeki yüzde değişme, 1998 yılından 2010 yılına %3,9 düzeyindedir. Bu oran, sektörde üretilen katma değerini ilgili dönemde diğer sektörlerle kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Üçüncü Bölüm

Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkilerinin Analizi

1. Literatür Özeti

Ekonomideki yapısal dönüşümler, ülkelerin kalkınma sürecinin bir boyutunu oluşturmakta ve işgücü piyasaları da bu etkiler çerçevesinde şekillenmektedir. Ancak işgücü piyasalarını şekillendiren unsurların tam olarak hangi gelişmelerden kaynaklandığını belirleyebilmek güçtür. Çünkü son dönemde gözlenen yapısal dönüşümlere, yeniden yapılanma süreci, bütünleşmeler ve başlı başına küreselleşme süreci de eşlik etmektedir. Her ne kadar, literatürde yapısal dönüşümlerin yoğun bir şekilde, hızlanan teknolojik ve organizasyonel süreçler, hızlı ekonomik büyüme, ekonominin modernizasyonu ve bunların neticesinde gelişen dış ticaret bağlamında gerçekleştiği öne sürülse de⁷⁴⁹, gerçekleştirilen çalışmaların tek bir paydada değerlendirilmesi mümkün değildir.

Yapısal dönüşümlerin işgücü piyasalarına etkilerini inceleyen Perry (1970), enflasyon ve işsizlik arasında meydana gelen mübadelenin, veri işsizlik oranına karşın işgücü piyasasındaki sıkılaşma nedeniyle farklı bir tablonun oluşmasına yol açtığını vurgulamıştır. İşgücü piyasalarında meydana gelen değişme bu kapsamda iki parçaya ayrıştırılabilmektedir. Bunlar; işgücünün yaş ve cinsiyet gruplarına göre oransal değişimi ve bu gruplardaki görece işsizlik oranlarındaki değişimdir⁷⁵⁰. Robinson (1971) faktör piyasalarında büyük yapısal dengesizlikler olan ve sektörler arasında verimliliğin geniş yayılım gösterdiği, görece olarak az gelişmiş ülkelerde tarım dışı sektöre faktör transferinin anlamlı ve önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır⁷⁵¹.

Medoff (1983) ABD işgücü piyasalarında 1970'lerde başlayan dengesizliklerin, ilerleyen süreçte artarak sürdüğünü ve işsizlik oranı sabit kalmak kaydıyla iş arayanların

⁷⁴⁹ M. Gawrycka vd. (2012). The impact of technological and structural changes in the national economy on the labour-capital relations. *Contemporary Economics*, 6 (1), s. 5.

⁷⁵⁰ G. L. Perry (1970). Changing labor markets and inflation. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1 (3), s. 433.

⁷⁵¹ S. Robinson (1971). Sources of growth in less developed countries: A cross-section study. *The Quarterly Journal of Economics*, 85 (3), s. 408.



önceki döneme göre arttığını ifade etmektedir. Bu durum, eğer işsizlik oranı sabit tutulsa bile, özellikle sanayi sektöründe çalışanlar için işten atılma olasılığını yükseltmektedir. Dengesizliklerde meydana gelen artışın nedenleri, birçok analizde arz yönlü yapısal değişmelerin irdelenmesi ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna getirilen yaklaşım Phillips eğrisine dayanmakta ve toplam faktör verimliliğine bağlı işsizlik artışının söz konusu olduğu vurgulanmaktadır⁷⁵². Bowlus (1993) reel haftalık bireysel başlangıç ücretinin logaritmasını, yerel ve genel düzeydeki işsizlik oranları ile açıklayarak, konjonktürel dalgalanmaların başlangıç ücret düzeyi üzerindeki etkisini tahmin etmiştir⁷⁵³. Echevarria (1997) ise homotetik olmayan tercihlere dayalı çalışmada, zengin ve fakir ülkeler arasında; mallar arasında göreceli fiyat farklılıkları, üretim ve tüketimin sektörel kompozisyonunda farklılıklar, işgücünün sektörler arasında farklı bir dağılım sergilemesi ve milli hâsılanın faktörlere göre dağılımının farklılık göstermesi gibi olgulara yol açtığını ortaya koymuştur⁷⁵⁴.

Rowthorn ve Ramaswamy (1999) 18 sanayileşmiş ülke için 1963-1994 döneminde yaşanan gelişmeleri ele alarak, sanayi sektörünün istihdamdaki payı ile kişi başına düşen gelir arasında güçlü ve ekonomik kalkınmanın ilk safhalarında, önce artan ve sonra ise tekrar azalan bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir⁷⁵⁵. Fan, Zhang ve Robinson (2003) yapısal dönüşümlerin ekonomik büyümeye katkısını değerlendirerek, ekonomik etkinliğin getirisinin esasen sektörler arası işgücü hareketliliğine dayandığını ileri sürmektedir. Sermaye hareketliliği ve sermayenin yeniden tahsisindeki sınırlılıklar ekonomik etkinliğin önünde bir engel olarak görülmektedir⁷⁵⁶. Imbs ve Wacziarg (2003) kaynakların üç sektöre yeniden tahsisinin, bilinen teorik işleyişin dışında, ekonomik büyüme ve ticarete açıklığın etkileşimi neticesindeki mevcut teorilerin bir bileşimi tarafından belirlendiğini tespit etmiştir. Çalışmanın bulguları, sektörel yoğunlaşmanın

⁷⁵² J. L. Medoff (1983). U.S. labor markets: Imbalance, wage growth, and productivity in the 1970s. *Brookings Papers on Economic Activity*, 14 (1), s. 117.

⁷⁵³ A. Bowlus (1993). Job match quality over the business cycle. *Panel data and labour market dynamics*. (Ed: H. Bunzel, P. Jensen ve N. Westergard-Nielsen). Amsterdam: Elsevier Science Publishers, s. 31.

⁷⁵⁴ C. Echevarria (1997). Changes in sectoral composition associated with economic growth. *International Economic Review*, 38 (2), s. 449.

⁷⁵⁵ Rowthorn ve Ramaswamy (1999), s. 28.

⁷⁵⁶ Fan vd. (2003), s. 374.

kişi başına gelire göre grafiklendirilmesi halinde, U şeklinde bir eğri elde edildiğini göstermektedir⁷⁵⁷.

Rowthorn ve Coutts (2004) 23 ülke için 1962-2002 döneminde yaşanan yapısal değişme sürecine dair, sanayi sektörü istihdamı ve kişi başına düşen gelir arasında güçlü ve doğrusal olmayan bir ilişki tespit etmiştir. Ayrıca sabit sermaye oluşumu ve genel ticaret dengesinin sanayi sektörü istihdamı üzerinde pozitif bir etkisinin söz konusu olduğu görülmüştür⁷⁵⁸. Estevão ve Nargis (2005) işgücü piyasasında yapısal değişmelere yönelik, ücretler ve işsizlik arasında mikroekonomik bir denge ilişkisi (the wage-setting curve) analizi gerçekleştirmiş ve bu iki değişken arasında öngörülen negatif ilişkinin varlığını ortaya koymuştur⁷⁵⁹.

Dasgupta ve Singh (2006) 48 ülke için 1990-2000 döneminde Kaldoryen yaklaşım ile yapısal değişmeyi açıklamaya yönelik olarak, hizmetler sektöründeki genişlemenin verimlilikteki genel artış üzerinde pozitif bir etkisinin söz konusu olduğu sonucuna ulaşmıştır⁷⁶⁰. Lima ve Paredes (2007) Şili’de işgücü piyasasının dinamiklerini analiz ederek, ekonomik büyüme ve ücretlerin gösterdiği ilişkiyi ortaya koymuş ve işsizlikte bir yapısal değişimin söz konusu olduğuna işaret etmiştir. Bu süreçte, işgücü piyasasının esnekleşmesinin rol oynadığı vurgulanmaktadır⁷⁶¹. Rogerson (2007) ise ABD ve Avrupa işgücü piyasaları arasındaki farklılıkların, hizmetler sektörü piyasalarının gelişmişliğinden kaynaklandığını öne sürmektedir⁷⁶².

Şıklar ve Tonus (2007) Türkiye ekonomisinde sanayisizleşme sürecinde fazla değerlendirilmiş yerli paranın uluslararası rekabet gücü kaybına yol açması nedeniyle imalat sanayi sektörünün performansını, verimliliğini ve ekonominin toplam istihdam düzeyini olumsuz etkilediği yönünde bulgulara ulaşmıştır⁷⁶³. Kılıçaslan ve Taymaz (2008) ise işgücü piyasası kurumları ve endüstriyel yapının üretimin verimliliği üzerinde pozitif

⁷⁵⁷ J. Imbs ve Wacziarg (2003). Stages of diversification. *American Economic Review*, 93 (1), s. 84.

⁷⁵⁸ Rowthorn ve Coutts (2004), s. 6.

⁷⁵⁹ M. Estevão ve N. Nargis (2005). *Structural labor market changes in France* (Discussion Paper Series No. 1621). Bonn: Institute for the Study of Labor, s. 28.

⁷⁶⁰ Dasgupta ve Singh (2006), s. 7.

⁷⁶¹ V. O. Lima ve R. D. Paredes (2007). The dynamics of the labor markets in Chile. *Estudios de Economía*, 34 (2), s. 181.

⁷⁶² Rogerson (2007), s. 27.

⁷⁶³ Şıklar ve Tonus (2007), s. 608.



etkilerinin bulunduğunu ifade etmektedir⁷⁶⁴. Gül vd. (2009) Türkiye’de ortalama reel ücretlerin ve işgücü verimliliğinin istihdam üzerindeki etkisinin negatif, yatırım teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisinin ise olumlu yönde olduğunu tespit etmiştir. 35 ülke için yapılan analiz; büyümenin istihdama, tarım sektörü büyümesinin sektör istihdamına ve sanayi sektörü büyümesinin sektör istihdamına pozitif etki ettiğini ve hizmetler sektörü büyümesinin ise sektör istihdamını negatif etkilediğini göstermiştir. Hizmetler sektörü özelinde bu sonuç, sektördeki işgücü verimliliğinin artışına bağlanmaktadır⁷⁶⁵. Robson (2009) İngiltere’de bölgeler arasındaki sektörel yapılarda söz konusu olan yapısal dönüşümlerin işgücü piyasalarında eşitsizliklerin azalmasında sınırlı miktarda etkiye yol açtığını tespit etmiştir⁷⁶⁶.

Caroleo ve Pastore (2010) yapısal dönüşümlerin işgücünün yeniden tahsisindeki rolüne yönelik önemli bulgular ortaya koymuştur. Çalışmada, literatürdeki bazı pozitif ilişki tespitlerine karşın, ilişki tespit edilmemiş ya da negatif ilişki görülmüştür. Bu çarpıcı nitelikteki farklılıklar, kullanılan istatistiksel verilerin doğasından veya çalışmaların altında yatan süreçlerden kaynaklanmaktadır. Uygun veri eksikliği, zamana bağlı kıyaslamalar yapılmasını nadiren elverişli kılmaktadır⁷⁶⁷. Ricaurte (2010) sanayileşmiş ülkelerde hizmetler sektörünün neden baskın hale geldiğini, işgücü piyasası aksaklıklarına dayalı olarak modellemiştir. Hanehalklarının firmalarla ücret pazarlığı yaptığı iki sektörlü modelde, en verimli hanehalklarının ücret pazarlığını seçtiği, en az verimli olanların ise hizmetler sektöründe kaldığı görülmüştür. İki sektörde de, firmalar sadece işgücü girdisi zorunluluğunu gözetmekte, istihdam edilen çalışan sayısını dikkate almamakta ve böylece etkin olmayan hanehalkları, hizmetler sektöründe kalmakta ve istihdam seviyesini yukarı çekmektedir. Modelin bir diğer sonucu, ortalama seviyede beşeri sermayeye sahip, ancak aynı zamanda etkin hanehalklarının istihdam edildiği sanayi sektörünün sendikalaşmaya konu olmasıdır⁷⁶⁸. Eberhardt ve

⁷⁶⁴ Y. Kılıçaslan ve E. Taymaz (2008). Labor market institutions and industrial performance: An evolutionary study. *Journal of Evolutionary Economics*, (18), s. 490.

⁷⁶⁵ Gül vd. (2009), s. 232.

⁷⁶⁶ M. Robson (2009). Structural change, specialisation and regional labour market performance: Evidence for the UK. *Applied Economics*, 41 (3), s. 275.

⁷⁶⁷ F. E. Caroleo ve F. Pastore (2010). Structural change and labour reallocation across regions: A review of the literature. *The labour market impact of the EU enlargement: A new regional geography of Europe?*. (Ed: F. E. Caroleo ve F. Pastore). Berlin: Springer-Verlag, s. 17.

⁷⁶⁸ M. F. Ricaurte (2010). *The role of labor markets in structural change*. (Working Papers Central Bank of Chile 584). Santiago: Central Bank of Chile.



Teal (2010) ise ikili ekonomik yapı modellerinden hareketle faktör verimlilikleri ve teknolojik farklılıkların büyümenin potansiyel kaynağını oluşturduğunu tespit etmiştir⁷⁶⁹.

Jiang (2011) yapısal dönüşümün işgücü verimliliğindeki büyümeye katkısının zaman içerisinde azaldığını ve büyümeye esasen teknolojik ilerlemeler ve sermaye birikimi gibi spesifik faktörlerin yol açtığını ortaya koymuştur. Bu nedenle, dışa açıklığın ve beşeri sermaye birikiminin işgücü verimliliğindeki büyümeyi körüklemeye önemli bir fonksiyonunun olduğu açıktır⁷⁷⁰. Xie (2011) 123 ülke için, işgücünün payı ve ekonomik kalkınma seviyesi arasında güçlü ve doğrusal olmayan bir ilişki tespit etmiştir. Emtia ihracatçısı ülkelerin ekonomik yapısının farklı olabileceği yaklaşımından hareketle yapılan analizde, yine doğrusal olmayan bir ilişkinin söz konusu olduğu görülmüştür⁷⁷¹.

Gawrycka vd. (2012) Cobb-Douglas üretim fonksiyondan hareketle; sabit sermayenin net değerindeki değişmelerin, hâsıladaki büyümeyi istihdamdaki değişmelere kıyasla daha güçlü etkilediğini göstermiştir. Dinamik Cobb-Douglas fonksiyonu da, hâsıladaki büyümenin teknolojik gelişmelerin belirleyicisi konumunda olduğuna işaret etmektedir. Çalışma işgücü verimliliğindeki artışın istihdamda azalmaya yol açtığını da vurgulamaktadır⁷⁷². Gül ve Kamacı (2012) gelişmiş ülkelerde ithalattan işsizliğe doğru bir nedensellik ilişkisi bulunduğu, buna karşın işsizlikten ithalata doğru bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşırken, genel olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ithalat ve ihracattan, işsizliğe doğru bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu ortaya koymuştur⁷⁷³. Mallick (2012) Hindistan'da yapısal dönüşüm sürecinde; ekonomik faktör, işgücü faktörü, altyapı ve mali faktörün sanayi sektöründeki özel yatırımların ana belirleyicileri olduğunu tespit etmiştir⁷⁷⁴. Mehta (2012) ise Hindistan'da ekonomideki katma değerın açıklanmasında, istihdamın ele alınan tüm dönemlerde

⁷⁶⁹ M. Eberhardt ve F. Teal (2010). Growth and development in an empirical dual economy model. *CSAE Conference 2010 Economic Development in Africa*. Oxford: St Catherine's College.

⁷⁷⁰ Jiang (2011), s. 62.

⁷⁷¹ Xie (2011), s. 7.

⁷⁷² Gawrycka vd. (2012), s. 11-12.

⁷⁷³ E. Gül ve A. Kamacı (2012). Dış ticaretin istihdam üzerindeki etkileri: Bir panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (4), s. 30.

⁷⁷⁴ J. Mallick (2012). *Estimation of private investment in manufacturing sector and determinants in Indian states*. (Working Paper No: 06). New Delhi: Institute for Studies in Industrial Development, s. 22.

pozitif etkili ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu vurgulamaktadır⁷⁷⁵. Sandalcılar ve Noyan Yalman (2012), Türkiye ekonomisinin ihracat yapısındaki değişimin, işgücü yoğun mallardan sermaye yoğun mallara doğru kayma ile sonuçlandığını tespit etmiştir. Dolayısıyla işgücü piyasaları boyutunda beklenen etkiler, sermaye yoğun malların katma değeri yüksek mallara dönüşmesi ile sağlanabilecektir⁷⁷⁶.

2. Yöntem

Çalışmada OECD ülkelerinde ekonomideki yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda yapılan bir çalışma, hem zaman hem ülkeler boyutunda bir analizin gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla yatay kesiti oluşturan ülkelerin yanına, zaman boyutunun da eklenmesi ile panel veri analizine yönelik bir veri seti oluşmaktadır. Veri setinde yer alan yatay kesit ve zaman gözlemlerinin tümünün mevcut olduğu durumda dengeli panel (balanced panel) söz konusu olurken, genellikle ülkelere dair verilerin yer aldığı veri setlerinde gözlenen bir durum olan, bazı gözlemlerin eksik olduğu durumlarda ise dengesiz panel (unbalanced panel) veriye sahip olunmaktadır⁷⁷⁷.

Çalışmada 34 ülke için 1980-2012 dönemine ait, geniş ülke ve zaman gözlemlerine dayalı bir veri setinin kullanılması nedeniyle panel veri analizine başvurulmuştur. Böylece analizde hem bireysel etkilere hem de zaman etkilerine yer verilmektedir. Belirtilen veri setinde, veri yoksunluğuna bağlı eksik gözlemlerin bulunması, dengesiz panelin söz konusu olmasına yol açmaktadır.

2.1. Panel Veri Modelleri

Panel veri (karma veri, uzunlamasına ya da uzun kesit veri de denilmektedir), n farklı değişkenin T farklı zamanda gözlemlenen verisini ifade etmektedir. Bu nedenle, Y_{it} şeklinde gösterilen panel veri de, Y değişkeninin i'nci biriminin, t'inci zamandaki

⁷⁷⁵ S. Mehta (2012). Structural transformation and industrialization: A panel analysis of Indian manufacturing industries. *Journal of Comparative Asian Development*, 11 (1), 170.

⁷⁷⁶ Sandalcılar ve Yalman (2012), s. 62.

⁷⁷⁷ J. M. Wooldridge (2002). *Introductory econometrics: A modern approach* (2. baskı). Mason, OH: South-Western Cengage Learning, s. 448.

değeri gösterilmektedir⁷⁷⁸. Panel veri setinde, değişkenlerin her bir birim ve zaman aralığı için tüm gözlemlerinin bulunması durumu ile dengeli panel, değişkene ait en az bir birim ya da zamana ilişkin değer eksik olduğu duruma ise dengesiz panel adı verilmektedir⁷⁷⁹. Panel veri setlerinde eksik verilerin bulunması durumuyla sıklıkla karşılaşmaktadır⁷⁸⁰. Yine panel veride; kesit verinin zaman boyutundan daha büyük olduğu durum kısa panel, tersi durum ise uzun panel olarak adlandırılmaktadır⁷⁸¹.

Panel veri modeli, genel olarak;

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T$$

formunda yazılabilir. Burada, Y bağımlı değişkeni, X_k bağımsız değişkenleri, α sabit parametreyi, β eğim parametresini ve u hata terimini ifade etmektedir⁷⁸².

Panel veri ile sabit ve değişken katsayılı modeller kurulabileceği gibi, tek ve iki faktörlü sabit ve rassal etkili modeller de kurulabilmektedir. Her iki boyutun birlikte incelenmesi hem modellerin parametrelerinin tahminini hem de tahmin edilen parametrelerinin yorumlanmasını güçleştirmektedir⁷⁸³. Bu nedenle, bu tür verilerin analiz edilmesinde özel ekonometrik tekniklere ihtiyaç duyulmaktadır⁷⁸⁴.

Panel veri modelleri, teoride çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Pek çok çalışmada başvurulan bu modellerden, özellikle Ulusal İşgücü Piyasası Araştırması Boylamsal Araştırması (NLS) ve Michigan Gelir Dinamikleri Panel Çalışması (PSID) gibi iki çalışma önemli ölçüde ün sahibi olmuştur. Bu çalışmalardaki veri setlerinde çok büyük yatay kesitlerin, binlerce mikro birimin, zaman aralığı karşısındaki gözlemleri

⁷⁷⁸ U. Kohler ve F. Kreuter (2009). *Data analysis using Stata*, Texas: Stata Press, s. 238.

⁷⁷⁹ J. H. Stock ve M. W. Watson (2011). *Ekonometriye giriş*. (Ed: B. Saraçoğlu). Ankara: Efil Yayınevi, s. 353.

⁷⁸⁰ W. H. Greene (2003). *Econometric analysis*. New Jersey: Prentice Hall, s. 293.

⁷⁸¹ R. Tarı (2010). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, s. 475.

⁷⁸² F. Yerdelen Tatoğlu (2012b). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım, s. 4.

⁷⁸³ S. Güriş ve E. Çağlayan (2005). *Ekonometri: Temel kavramlar*. İstanbul: Der Yayınları, s. 12.

⁷⁸⁴ R. Ramanathan (2002). *Introductory econometrics with applications* (5. baskı). Ohio: South-Western, Thomson Learning, s. 11.

bulunmaktadır⁷⁸⁵. Panel veri modellerine çalışmada başvurulmuş olması, ilgili yöntemlere dair teorik bilgilere yer verilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, statik ve dinamik panel modellerine ilişkin özet niteliğinde bilgiler sunulmuştur.

2.1.1. Statik panel veri modelleri

Statik panel veri modelleri, sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri çerçevesinde açıklanmaktadır. Baltagi (2005), hangi tahmincinin seçilmesi gerektiğinin nasıl belirleneceği hususunda, uygulamalı araştırma yapanlara; Hausman testini gerçekleştiren standart paket programlara başvurmaları önerisini sunmaktadır⁷⁸⁶. Ancak uygulamada farklı yaklaşımların da benimsenmekte olduğu bilinmektedir.

2.1.1.1. Sabit etkiler modeli

Sabit etkiler modeline, panel veride dışlanan değişkenlerin birimler bazında değiştiği halde zamana göre değişmediği durumda, dışlanan değişkenlerin kontrolü için başvurulmaktadır. Bu modelin, her mevcut birim için bir adet olmak üzere n tane farklı kesme katsayısı bulunmaktadır. Bu katsayılar, bir ikili değişken setiyle temsil edilmektedir. Bu ikili değişkenler, bir birimden diğerine değişen, zaman içinde sabit olan, dışlanan bütün değişkenlerin etkilerini içine almaktadır⁷⁸⁷.

$$Y_{it} = \beta_1 X_{it} + \alpha_i + u_{it}$$

Denklemini bir sabit etkiler modeli olup, $\alpha_1, \dots, \alpha_n$ ile her birim için tahmin edilecek bilinmeyen kesme katsayıları gösterilmektedir. Bu terimler, birimsel sabit etkiler olarak da adlandırılmaktadır. Birimsel sabit etkilerdeki değişme, bir birimden diğerine değişen, fakat zaman içinde sabit kalan, dışlanan değişkenden kaynaklanmaktadır⁷⁸⁸.

⁷⁸⁵ Greene (2003), s. 283.

⁷⁸⁶ B. H. Baltagi (2005). *Econometric analysis of panel data* (3. baskı). West Sussex: John Wiley & Sons Ltd., s. 19.

⁷⁸⁷ Stock ve Watson (2011), s. 358.

⁷⁸⁸ Stock ve Watson (2011), s. 359.

Statik sabit etkiler modeli için bazı varsayımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Rassal örneklem $\{(y_{i1}, \dots, y_{iT}, x_{i1}, \dots, x_{iT}, \eta_i), i = 1, \dots, N\}$ ve

$$y_{it} = x'_{it}\beta + \eta_i + v_{it}$$

olduğu varsayılır. Buna ek olarak;

Varsayım 1: $E(v_i|x_i\eta_i) = 0(t = 1, \dots, T)$,

$v_i = (v_{i1}, \dots, v_{iT})'$ ve $x_i = (x'_{i1}, \dots, x'_{iT})'$ iken, y_{it} ve x_{it} açıklayıcı değişkenler vektörüdür.

Varsayım 2: $Var(v_i|x_i\eta_i) = \sigma^2 I_T$,

Bu varsayım altında, hatalar şartlı sabit varyansa sahiptir ve birbirleriyle ilişkili değildir.

Birinci varsayım altında;

$$E(y_i|x_i\eta_i) = X_i\beta + \eta_i t$$

$y_i = (y_{i1}, \dots, y_{iT})'$ ve t , $T \times 1$ 'in vektörlerinden biri iken, $X_i = (x_{i1}, \dots, x_{iT})'$ $T \times k$ matrisini ifade etmektedir. Verilen denklem, y_i 'nin beklenen değerleri için verilen x_i 'leri içerir:

$$E(y_i|x_i) = X_i\beta + E(\eta_i|x_i)t$$

Diğer taraftan, ikinci varsayım altında ise;

$$\begin{aligned} Var(y_i|x_i\eta_i) &= \sigma^2 I_T, \\ Var(y_i|x_i) &= \sigma^2 I_T + Var(\eta_i|x_i)t t' \end{aligned}$$

denklemini içermektedir.

Bu bağlamda, birinci varsayımın temel varsayım olduğu kabul edilmektedir. Bu varsayım, hata teriminin herhangi bir dönemde, x 'in geçmiş, mevcut ve gelecek değerleri ile ilişkisiz olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan, ikinci varsayım ise bir yardımcı varsayım altında klasik en küçük kareler (EKK) sonuçlarının optimalitesini sağlamaktadır⁷⁸⁹.

Sabit etkiler modelinde, kesit-zamanlar arası farklılığın sabit terimdeki değişmeden kaynaklandığı varsayımı için modelde zaman ve kesit ile ilgili kullanılan kukla değişkenler serbestlik derecesi kaybına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu değişkenler, çoklu bağıntı ya da kukla değişken tuzağı gibi sorunlara yol açabilmektedir. Bununla birlikte, modelin en önemli avantajı; tahmincilerin bireysel etkilerle korelasyona sahip olması durumunda bile tutarlı bir tahminci olma özelliğine sahip olmasıdır⁷⁹⁰.

Sabit etkiler modeli, yatay kesit birimlerinin rassal örneklem seçimi ile oluşturulmadığı durumlarda kullanılabilir. Buna örnek olarak, OECD ülkeleri ya da herhangi bir coğrafi yapının üyeleri tarafından oluşan gruplara ilişkin panel verilerin kullanıldığı durumlar gösterilebilir⁷⁹¹.

2.1.1.2. Rassal etkiler modeli

Rassal etkiler modeli, sabit etkiler modelinden farklı olarak, zamana göre değişmeyen faktörleri de dikkate almaktadır⁷⁹². Bu doğrultuda, rassal etkiler modeli, N tane birimin rassal olarak belirlendiği büyük bir topluluğun modellenmesi durumunda uygun bir model olacaktır. Bu örnek genellikle, hanehalkı panel çalışmalarında gözlenmektedir⁷⁹³.

Sabit etkiler ve birinci farklar tahmin yöntemlerine göre, rassal etkiler tahmin yönteminin avantajı, zamana bağlı değişmeyen değişkenleri modele ilave edebilmektir. Bu avantajın maliyeti ise tüm açıklayıcı değişkenlerin bireysel etki ile korelasyonsuz

⁷⁸⁹ M. Arellano (2003). *Panel data econometrics: Advanced texts in econometrics*. New York: Oxford University Press Inc., s. 12.

⁷⁹⁰ Tarı (2010), s. 488.

⁷⁹¹ H. Erlat (2006). Panel data: A selective survey. (Unpublished, First Revision). Ankara: METU, s. 11.

⁷⁹² Tarı (2010), s. 475.

⁷⁹³ Baltagi (2005), s. 14.

olması ek varsayımının yapılmasının gerekmesidir. İlâveten, farklı yatay kesit birimlerinin kalıntılarının birbirinden bağımsız olmasına karşın, birim etkilerinin varlığı nedeniyle aynı yatay kesit birimlerin kalıntıları arasında korelasyon görülebilme olasılığı doğmaktadır⁷⁹⁴.

Rassal etkiler modelinde, bireysel etkilerin rassal değişkenler olarak hata teriminin bileşeni olduğu varsayılmaktadır. Böylece bu türden modeller, aynı zamanda hata bileşenleri modeli adını almaktadır. Bu bağlamda, μ_i hakkında şu varsayımlar yapılmaktadır:

$$E(\mu_i) = 0 \quad (\text{tüm } i\text{'ler için})$$

$$E(\mu_i^2) = \sigma_\mu^2 \quad (\text{tüm } i\text{'ler için})$$

$$E(\mu_i \mu_j) = 0 \quad (\text{tüm } i \neq j\text{'ler için})$$

$$E(\mu_i \varepsilon_{jt}) = 0 \quad (\text{tüm } i, j \text{ ve } t\text{'ler için})$$

$$E(\mu_i | X) = 0 \quad (\text{tüm } i\text{'ler için})$$

Böylece bileşik bozukluk terimi $u_{it} = \mu_i + \varepsilon_{it}$ şeklinde ifade edilir ve ardından özellikleri şu şekilde belirlenebilir:

$$E(u_{it}) = 0 \quad (\text{tüm } i, t\text{'ler için})$$

$$E(u_{it}^2) = \sigma_\mu^2 + \sigma_\varepsilon^2 \quad (\text{tüm } i, t\text{'ler için})$$

$$E(u_{it} u_{js}) = \sigma_\mu^2 \quad (\text{tüm } i = j \text{ ve } t \neq s\text{'ler için})$$

$$E(u_{it} | X) = 0 \quad (\text{tüm } i, t\text{'ler için})$$

Bu şekilde bozucu terimin, otokorelasyona sahip ancak değişen varyanslı olmadığı doğrusal bir modele ulaşılmaktadır. Otokorelasyonun doğal özellikleri gereği; her kesit birim için zaman sabittir, her bir kesit birim için aynıdır ve birimler karşısında sıfırdır.

⁷⁹⁴ Yerdelen Tatoğlu (2012b), s. 103.



Modelin, matris formunda ifade edilmesi halinde;

$$y = X^* \beta^* + u$$

$u = D_\mu \mu + \varepsilon$ iken, verilen özellikler $E(u) = 0$ olarak ifade edilirse ve

$$\begin{aligned} Cov(u) = \Omega &= D_\mu E(\mu \mu') D_\mu' + E(\varepsilon \varepsilon') + D_\mu E(\mu \varepsilon') + E(\varepsilon \mu') D_\mu' \\ &= \sigma_\mu^2 (I_N \otimes e_T e_T') + \sigma_\varepsilon^2 (I_N \otimes I_T) \end{aligned}$$

Fakat eğer, Ω daha kullanışlı bir formda verilirse, önce $\sigma_\mu^2 (I_N \otimes e_T e_T') = T \sigma_\mu^2 M_\mu$ şeklinde yazılır ve sonra $\sigma_I^2 = T \sigma_\mu^2 + \sigma_\varepsilon^2$ iken, $\sigma_\varepsilon^2 M_\mu$ eklenir ve çıkarılırsa;

$$\Omega = (T \sigma_\mu^2 + \sigma_\varepsilon^2) \mu \mu' M_\mu + \sigma_\varepsilon^2 (I_N \otimes I_T - M_\mu) = \sigma_I^2 M_\mu + \sigma_\varepsilon^2 N_\mu$$

olur⁷⁹⁵.

Rassal etkiler modelinde, EKK tahmincisinin bilinen bir sonucu olarak katsayıların yansız ve tutarlı, ancak etkin olmaması durumu ile karşılaşılmaktadır. Yine kabul edildiği üzere, GEKK tahmincisi bu bağlamda daha iyi özelliklere sahiptir. Sonraki aşamada, modelin matris formunda dönüşümü ve genelleştirilmiş en küçük kareler (GEKK) tahmincisinin elde edilmesi amacıyla standart EKK uygulanması söz konusu olmaktadır. Böylece elde edilen Ω kullanılarak;

$$\Omega^{-1/2} y = \Omega^{-1/2} X \beta + \Omega^{-1/2} u$$

elde edilir ve buradan uygulanabilir GEKK (Feasible-GLS) tahmincisi;

$$\begin{aligned} \hat{\beta}_{GEKK} &= (X' \hat{\Omega}^{-1} X)^{-1} X' \hat{\Omega}^{-1} y \\ &= (X' W_N X)^{-1} X' W_N y \end{aligned}$$

⁷⁹⁵ Erhat (2006), s. 14-15.

$$\hat{\theta} = \frac{\hat{\sigma}_\varepsilon^2}{\hat{\sigma}_\varepsilon^2 + T\hat{\sigma}_\alpha^2}$$

şeklinde elde edilmektedir⁷⁹⁶. $\hat{\theta}$ 'nin tahmininde; Wallace ve Huseyin (1969), Amemiya (1971) ve Swamy ve Arora (1972) yöntemlerine başvurulmaktadır⁷⁹⁷.

2.1.2. Dinamik panel veri modelleri

Ekonomik ilişkilerin birçoğu doğasında dinamiktir ve panel verinin önemli bir avantajı da araştırmacıya uyum dinamiklerini anlama imkânı sunmasıdır. Bu model tipine örnek olarak; dinamik doğalgaz talebi ile ilgili Balestra ve Nerlove (1966), bağımlılık yapıcı ürünlerin (sigara vb.) dinamik talebi ile ilgili Baltagi ve Levin (1986), dinamik ücret denklemi üzerine Holtz-Eakin (1988), dinamik istihdam modeli üzerine Arellano ve Bond (1991), şirket yatırımlarının dinamik modeline ilişkin Blundell vd. (1992), büyüme yakınsamalarına yönelik dinamik model hakkındaki Islam (1995) ve son olarak dinamik yaşam döngüsü işgücü arzı modelinin yer aldığı Ziliak (1997) gösterilebilir⁷⁹⁸.

Ekonomik davranışların ampirik analizi, sıklıkla dinamik ekonometrik modellerin kullanılmasını gerektirmektedir. Zaman serisi boyutunda model dinamik olduğunda EKK yöntemine dayalı standart tahmin metodları, tahmincilerin tutarlı olmaması gibi özelliklere sahip olmasına yol açmaktadır. Bundan ötürü, alternatif bir metod olan Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)'na başvurulmaktadır⁷⁹⁹. Literatürde GMM'in yanı sıra, Simüle Edilmiş Momentler Metodu (SMM) ve Dolaylı Çıkarım Metodu (II), moment eşleştirme prosedürleri olarak en azından Pearson (1894)'den bugüne kadar, geniş bir perspektifteki alternatifleri ile kullanımını sürdürmektedir⁸⁰⁰.

⁷⁹⁶ B. H. Baltagi vd. (2008). Error components models. *The econometrics of panel data: Fundamentals and recent developments in theory and practice* (3. baskı). (Ed: L. Mátyás ve P. Sevestre), s. 53-55.

⁷⁹⁷ Erilat (2006), s. 16-17.

⁷⁹⁸ Baltagi (2005), s. 135.

⁷⁹⁹ M. N. Harris vd. (2008). Dynamic models for short panels. *The econometrics of panel data: Fundamentals and recent developments in theory and practice* (3. baskı). (Ed: L. Mátyás ve P. Sevestre), s. 249.

⁸⁰⁰ D. N. DeJong ve C. Dave (2007). *Structural macroeconometrics*. New Jersey: Princeton University Press, s. 152.

İktisatta bir bağımlı değişkenin, açıklayıcı değişkenlere olan bağımlılığı ender olarak eşanlıdır. Sıklıkla bağımlı değişken, açıklayıcı değişkene bir süre sonra tepki göstermektedir. Bu süre, gecikme olarak adlandırılmaktadır⁸⁰¹. Dinamik panel veri modelleri iki grup altında incelenmektedir. Bunlar; dağıtılmış gecikmeli panel veri modelleri ve otoregresif panel veri modelleridir. Otoregresif panel veri modellerinde, bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak yer alır. Dağıtılmış gecikmeli panel veri modellerinde ise bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak bulunmaktadır⁸⁰².

Dinamik panel veri modellerinde; dinamik ilişkiler, açıklayıcı değişkenler arasında yer alan bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin modele dâhil edilmesiyle karakterize edilmektedir. Basit bir dinamik model;

$$y_{it} = \delta y_{it} + x'_{it}\beta + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T$$

şeklinde ve u_{it} tek taraflı hata modelindeki gibi,

$$u_{it} = \mu_i + v_{it}$$

formunda yer alırken, $\mu_i \sim \text{IID}(0, \sigma_\mu^2)$ ve $v_{it} \sim \text{IID}(0, \sigma_v^2)$ birbirlerinden ve kendi aralarında bağımsızdır⁸⁰³.

Genel olarak dinamik modellerde, geçmiş şokların etkisi y_{it-1} 'in u_{it-1} ile korelasyonlu olmasına yol açmaktadır. Buna ek olarak, y_{it} , μ_i 'nin bir fonksiyonu olduğundan, y_{it-1} de μ_i 'nin fonksiyonudur. Dolayısıyla y_{it-1} , μ_i 'yi de içeren hata terimi ile korelasyonludur⁸⁰⁴.

⁸⁰¹ D. N. Gujarati (2005). *Temel ekonometri*. (Çev: Ü. Şenesen ve G. Günlük Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık, s. 585.

⁸⁰² Yerdelen Tatoğlu (2012a). *İleri panel veri analizi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım, s. 65.

⁸⁰³ Baltagi (2005), s. 135.

⁸⁰⁴ Yerdelen Tatoğlu (2012a), s. 65-66.

Dinamik panel veri modelleri için geliştirilen çok sayıda tahminci bulunmaktadır. Bunlardan; Arellano ve Bond (1991), GMM prosedürünün Anderson ve Hsiao (1982) tahmincisine göre daha etkin olduğunu belirtirken, Ahn ve Schmidt (1995) ise türetilmiş ek doğrusal olmayan moment kısıtlamalarının Arellano ve Bond (1991) GMM tahmincisince kullanılmadığını ifade etmiştir. Literatür, Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) tarafından belirli miktarda genelleştirilmiş ve genişletilmiştir. Bunlara ek olarak, Keane ve Runkle (1992) tarafından alternatif bir dinamik panel veri modeli tahmin metodu daha geliştirilmiştir⁸⁰⁵. Arellano ve Bond (1991) araç değişken kullanımına bağlı sorunları aşmak amacıyla daha fazla ve dinamik araç değişkenler kullanan bir tahminci geliştirmiştir⁸⁰⁶. Arellano-Bond tahmincisinin, tahmini daha etkin kılan ve uygun model spesifikasyon testleri sağlayan özel şekillerde kullanılması mümkündür⁸⁰⁷.

2.2. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Kısıtlamaları

Panel veri analizinin, yatay kesit ve zaman serisi analizlerine kıyasla Hsiao (2003) ve Klevermarken (1989) tarafından özetlenen avantaj ve kısıtlamaları şu şekildedir⁸⁰⁸:

- Veri setinde heterojenitenin kontrolde tutulması (heterojenitenin dikkate alınmaması, ilgilenilen parametrelerin tutarsız tahmin edilmesine yol açmaktadır).
- Panel veri, daha aydınlatıcı ve değişken olmasının yanında, değişkenler arasında daha az doğrusal bağlılığa yol açmakta ve serbestlik derecesi ile etkinliği arttırıcı olmaktadır.
- Panel veri, değişimlere uyum dinamiklerinin daha iyi çalışmasına imkân tanımaktadır.
- Panel veri, yatay kesit ve zaman serisinin tek başına tespit edemediği tanımlama ve ölçme etkilerine, daha iyi şekilde ulaşabilir.

⁸⁰⁵ Baltagi (2005), s. 136.

⁸⁰⁶ M. Arellano ve S. Bond (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *Review of Economic Studies*, 58 (2), s. 277.

⁸⁰⁷ A. C. Cameron ve P. K. Trivedi (2010). *Microeconometrics using Stata*. Texas: Stata Press, s. 293.

⁸⁰⁸ Baltagi (2005), s. 4-9.

- Panel veri modelleri, özellikle davranışsal modellerin yatay kesit ve zaman serisi modellerine kıyasla daha karmaşık olarak kurulması ve test edilmesine olanak sağlamaktadır.
- Mikro panel verilerin, makro seviyedeki benzer değişkenlere göre daha kesin derecede ölçülebilir olması, birimlerin toplulaştırılması durumunda oluşabilecek yanlılığın sonuçlarını azaltmakta ya da bertaraf etmektedir.
- Panel verinin dezavantajları ise yatay kesit ve zaman serisi verilerinden çok farklı değildir. Bunlar; veri toplama ve tasarlama problemleri, ölçme hatalarının yol açtığı sapmalar, seçme problemleri, kısa boyutlu zaman serisi, yatay kesit bağımlılığı olarak sıralanabilir.

Panel verinin, zaman serisi verileri veya yatay kesit verilerinin kullanılması ile mümkün olmayan zenginlikte ampirik analiz yapabilme imkânı sunması, panel veri modellerinin literatürde büyük ve önemli bir yer kazanmasında rol oynamıştır⁸⁰⁹.

3. Ekonometrik Analiz

Yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerindeki etkileri bu bölümde ekonometrik yöntemlerle analiz edilmiştir. Ekonometrik analiz yöntemlerinin sağladığı kazanımlara karşın, Mayer (1980)'in “ekonometrik tekniklerin zayıflıkları göz önünde bulundurulduğunda, gerçeklerin her zaman bir denklem şeklini almayacağını kabul edecek kadar açık fikirli olunması ve niteliksel değerlendirme sağlayan iktisat tarihi gibi yöntemlerin göz ardı edilmemesi gerektiği” yönündeki görüşü vurgulanmalıdır⁸¹⁰. Nitekim bu görüşü, Toffler (2008) desteklemekte ve modeller dâhil olmak üzere ekonomi biliminin en gelişmiş araçlarının, ekonomideki gerçek işleyişi açıklama konusunda yetersiz olduğunu kabul etmektedir⁸¹¹. Blaug (2009), Mayer'in öngörülerinin geçerliliğini koruduğunu belirtmekte ve ekonometrinin kusurlarının tek çaresinin tıpkı Peseran (1987)'in öne sürdüğü gibi “daha fazla ve daha iyi ekonometri”

⁸⁰⁹ Tarı (2010), s. 476.

⁸¹⁰ T. Mayer (1980). Economics as a hard science: Realistic goal or wishful thinking?. *Economic Inquiry*, XVIII, s. 176.

⁸¹¹ Toffler (2008), s. 354.

olduğunu vurgulamaktadır⁸¹². Bu bağlamda, iktisat teorisinde kurulan modellerin varsayımları üzerinde detaylı şekilde durulmasının ve her varsayımın anlamı, gerçeklik derecesi ve diğer varsayımlarla tutarlılığının özenle irdelenmesinin temel sebebinin, iktisat teorisine gerçekçi ve eleştirel bir yaklaşım geliştirilmesi çabası olduğu açıktır⁸¹³. Ancak her ne kadar, analizlerde daha gelişmiş tekniklere başvurulsa da, en başta veri mevcudiyeti olmak üzere, pek çok kısıtlayıcı unsurun bulunması, uygulamada sorunlarla karşılaşılması ihtimaline yol açmaktadır.

3.1. Veri Seti

Ekonomideki yapısal dönüşümler, genellikle sektörlerin istihdam ve hâsıladaki payındaki değişimlerle incelenmektedir. İstihdamdaki gelişmeler, hâsılanın belirleyicisi konumundadır. Genel denge denkleminde yatırım miktarının yükselmesi, istihdam artışı ile yakın ilişki göstermektedir⁸¹⁴. Ekonomideki yapısal dönüşümün, en açık ve kolaylıkla ölçülebilen karakteristiğinin, işgücünün mesleki kompozisyonundaki değişim olduğu kabul edilmektedir. Ancak yapısal dönüşümlere yönelik çalışmalar genellikle sektörlerin hâsıladaki payı ile istihdamdaki payının birbirine uyum gösteren değişimler sergilediğini ortaya koymaktadır⁸¹⁵.

Yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerinde yol açtığı etkiler söz konusu olduğunda, sektörel bağlamda; istihdam, işgücü verimliliği, sabit sermaye stoku, katma değer, işgücüne katılım oranı, ihracat, ithalat, reel döviz kuru ve ücretler gündeme gelmektedir. Ekonomideki sektörlerin milli hâsıladaki paylarının belirleyicisi olan, sektörün yarattığı katma değere, ülkeler arası analizlerde gelir yapısının açıklanabilmesi için başvurulmaktadır⁸¹⁶. Ekonomide hâsılanın yaratılması sürecinde işgücünün yarattığı katma değer karşılığında ödenen bir bedel olan ücret ise aynı zamanda bir

⁸¹² M. Blaug (2009). *İktisatta yöntem veya iktisatçılar nasıl açıklıyor*. (Çev: L. Konyar). Ankara: Eflatun Yayınevi, s. 273.

⁸¹³ Akat (2009), s. 12.

⁸¹⁴ M. Eğilmez ve E. Kumcu (2005). *Ekonomi politikası: Teori ve Türkiye uygulaması*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 313.

⁸¹⁵ Stahl (2001), s. 360.

⁸¹⁶ P. Temin (1967). A time-series test of patterns of industrial growth. *Economic Development and Cultural Change*, 15 (2), s. 175.

maliyet unsuru olmasının yanında toplam talebin önemli bir bileşenidir⁸¹⁷. Özellikle işgücü piyasaları çok boyutlu bir alan olmakla birlikte, veri kısıtlılığı da bu alanda oldukça yaygındır.

Çalışmada kullanılan veri setinin oluşturulmasında; Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün Laborsta, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'nün OECDStat ve Dünya Bankası (WB)'nin World Development Indicators (WDI) veritabanlarından yararlanılmıştır. Bu veritabanlarının tercih edilme nedeni; veri tabanlarının belirli standartlara sahip olması ve oldukça geniş bir değişken çeşitliliğine sahip olmasıdır.

Çalışmada logaritmik formda kullanılan verilerin açıklamaları şu şekildedir:

Öncelikle sektörlerde (tarım, sanayi ve hizmetler) yaratılan katma değerlere ilişkin verilerin, yine sektörlerde gerçekleştirilen istihdam miktarına bölünmesi yoluyla sektörlere ilişkin işgücü verimliliği verileri (LP_AGR, LP_IND, LP_SER) elde edilmiştir. Sektörlerde yaratılan katma değerlerin, GSYH içerisindeki payının, toplam istihdam miktarına bölünmesi yoluyla sektörlerde kişi başına düşen gelir verileri (AGR_PCA, IND_PCA, SER_PCA) oluşturulmuştur.

Sanayisizleşme sürecine yönelik analizde Rowthorn ve Coutts (2004)⁸¹⁸, da kullanılan ve modellerde yer verilen genel ticaret dengesi verisine (OTB_VOL) ise ihracat hacmi endeksinden ithalat hacmi endeksinin çıkarılması yoluyla ulaşılmıştır.

Yapısal dönüşümlerin ekonomide sektörel istihdamın yeniden tahsisine yol açması sürecinde rol oynayan asıl faktörlerden biri olan uzmanlaşmanın bir göstergesi olarak kabul edilen Lilien İndeksi⁸¹⁹, Robson (2009)⁸²⁰, da modelin önemli bir açıklayıcı değişkeni olarak kullanılmıştır. Lilien İndeksi ekonomik araştırmaların birçoğunda yapısal değişimlerin önemli bir göstergesidir. Özellikle istihdamın kompozisyonunda

⁸¹⁷ Gül vd. (2009), s. 232.

⁸¹⁸ Rowthorn ve Coutts (2004), s. 5.

⁸¹⁹ Z. Goschin vd. (2008). Regional specialisation and geographic concentration of industries in Romania. *Association of Economic Universities of South and East Europe and Black Sea Region Conference*. Bucharest: Rostov State University of Economics, s. 254.

⁸²⁰ Robson (2009), s. 275.

meydana gelen yapısal değişimler için bir ölçü olarak kullanılan bu indeks, hâsılının oluşumunda sektörel değişim etkilerinin işgücü talebini etkileme derecesi için de dolaylı bir gösterge niteliğindedir⁸²¹. Bu bağlamda, literatürde yer alan çalışmalardan yararlanılarak Lilien İndeksi (LLN) verisi hesaplanmıştır.

Çalışma kapsamında oluşturulan verilere ek olarak; sanayi sektörü istihdam endeksi (EMP_IND_I), net sabit sermaye stoku (N_CAP), sanayi sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı (EMP_IND), toplam istihdam (EMP), doğrudan yabancı yatırım girişinin hâsılaya oranı (FDI_IN), gayri safi sabit sermaye hacmi (FIX_CAP), gayri safi sabit sermaye (sabit fiyatlarla) (F_CAP), kişi başına düşen milli gelir (GNI_PC), kişi başına düşen milli gelir büyüme oranı (GNI_P_G), işgücü verimliliği (LP), işgücü verimliliği endeksi (LP_I), işgücü maliyeti (L_COST), uzun dönem işsizlik oranı (LU_EMP), ekonomide yaratılan katma değer hacmi (VADD) ve ücret (WAGE) verilerine modellerde değişken olarak yer verilmiştir. Verilerin sabit değerler olması ve baz yıllarının tutarlılık göstermesi sağlanmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler, 1980-2012 dönemine ilişkin 34 OECD üyesi ülkeyi kapsamaktadır. Bu ülkeler şunlardır: ABD, Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Kore, Lüksemburg, Macaristan, Meksika, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili, Türkiye, Yeni Zelanda, Yunanistan. OECD üyesi ülkelerin büyük bir çoğunluğu (Meksika, Şili ve Türkiye dışında) benzer ekonomik gelişmişlik seviyesinde bulunmaktadır. Belirtilen her ülke için tüm gözlemlerin elde edilmesi mümkün olmadığından, dengesiz panel veri seti kullanılmıştır.

3.2. Model Yapıları

Çalışmada, ekonomideki yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkileri oluşturulan panel veri modelleri ile analiz edilmiştir. Ekonomik yapıda meydana gelen

⁸²¹ M. R. Ansari vd. (2013). *Note on Lilien and modified Lilien index*. (Discussion Paper Series No. 7198). Bonn: Institute for the Study of Labor, s. 1.

değişimlerin zaman içerisinde gösterdiği dönüşümü açıklayabilmek için açıklayıcı değişkenlerin potansiyel içselliğini gözeten dinamik panel veri analizine başvurulmuştur.

Literatür incelendiğinde, yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkilerinin çok çeşitli boyutlarda ele alınabileceği görülmüştür. Bu bağlamda, OECD ülkelerine dair veri mevcudiyeti kapsamında oluşturulan modellerle çeşitli ekonomik değişkenler arasındaki ilişkilerin açıklanması amaçlanmıştır. Model formlarının belirlenmesinde ampirik literatürün yanı sıra referans alınan teorik çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Modellerde ekonominin yapısal dönüşüm unsurları olarak kabul edilebilecek değişkenlerin, işgücü piyasalarına yönelik etkileri araştırılmıştır. İşgücü piyasalarının irdelenmesi gereken çok fazla boyutu bulunmakla birlikte, model çeşitliliğini en fazla kısıtlayan faktörün işgücü piyasalarına dair verilerin yetersizliği olduğu da önemli bir olgudur.

Açıklamaları daha önce yapılan verilerle oluşturulan modellerde; i ve t notasyonları ile sırasıyla ülke ve zaman aralığı, α ile sabit terim, Z_i ile değişkenlerin toplulaştırılmış şekli ve u_{it} ile hata terimi tanımlanmakta olup, temel model formları aşağıda açıklanmıştır.

Yapısal dönüşümlerin tarım sektöründe işgücü verimliliği üzerine etkilerini sorgulayan model formları şu şekildedir:

$$LP_AGR_{it} = \alpha + \beta_1 AGR_PCA_{it} + \Sigma\beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

$$LP_AGR_{it} = \alpha + \beta_1 LP_AGR_{i, t-1} + \beta_2 AGR_PCA_{it} + \Sigma\beta_3 Z_{it} + u_{it}$$

İlk model; tarım sektöründe kişi başına düşen gelir, doğrudan yabancı yatırım girişleri, işgücü maliyeti, net sermaye stoku, Lilien uzmanlaşma indeksi gibi değişkenlerin tarım sektörü işgücü verimliliği üzerine etkilerini araştırmaktadır. Modeldeki açıklayıcı değişkenlerin, sektördeki işgücü verimliliğini olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir.



Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması beklenmektedir.

Ekonomideki yapısal dönüşümlerin sanayi sektöründe işgücü verimliliği üzerine etkilerini sorgulayan model formları şu şekildedir:

$$LP_IND_{it} = \alpha + \beta_1 IND_PCA_{it} + \Sigma\beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

$$LP_IND_{it} = \alpha + \beta_1 LP_IND_{i,t-1} + \beta_2 IND_PCA_{it} + \Sigma\beta_3 Z_{it} + u_{it}$$

İlk model; sanayi sektöründe kişi başına düşen gelir, doğrudan yabancı yatırım girişleri, işgücü maliyeti, net sermaye stoku, Lilien uzmanlaşma indeksi gibi değişkenlerin sanayi sektörü işgücü verimliliği üzerine etkilerini araştırmaktadır. Modeldeki açıklayıcı değişkenlerin, sektördeki işgücü verimliliğini olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması beklenmektedir.

Yapısal dönüşümlerin hizmetler sektöründe işgücü verimliliği üzerine etkilerini sorgulayan model formları şu şekildedir:

$$LP_SER_{it} = \alpha + \beta_1 SER_PCA_{it} + \Sigma\beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

$$LP_SER_{it} = \alpha + \beta_1 LP_SER_{i,t-1} + \beta_2 SER_PCA_{it} + \Sigma\beta_3 Z_{it} + u_{it}$$

İlk model; hizmetler sektöründe kişi başına düşen gelir, doğrudan yabancı yatırım girişleri, net sermaye stoku, Lilien uzmanlaşma indeksi gibi değişkenlerin hizmetler sektörü işgücü verimliliği üzerine etkilerini araştırmaktadır. Modeldeki açıklayıcı değişkenlerin, sektördeki işgücü verimliliğini olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması beklenmektedir.

Ekonomideki yapısal dönüşümün bir temsilcisi olarak kabul edilen genel işgücü verimliliğindeki değişimin ve ekonomide genel olarak yaratılan katma değer, ekonominin istihdam seviyesi üzerindeki etkilerini araştıran model formları şu şekildedir:

$$EMP_{it} = \alpha + \beta_1 LP_{it} + \beta_2 VADD_{it} + u_{it}$$

$$EMP_{it} = \alpha + \beta_1 EMP_{i,t-1} + \beta_2 LP_{it} + \beta_3 VADD_{it} + u_{it}$$

İlk model; işgücü verimliliği ve katma değer değişkenlerinin istihdam üzerine etkilerini araştırmaktadır. Modeldeki bağımlı değişkeni, açıklayıcı değişkenlerden işgücü verimliliğinin negatif ve yaratılan katma değer pozitif yönlü etkilediği düşünülmektedir. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması beklenmektedir.

Ekonomideki yapısal nitelikteki faktörlerin, ekonomideki uzun dönem işsizlik oranı üzerindeki etkilerini inceleyen model formları şu şekildedir:

$$LU_EMP_{it} = \alpha + \Sigma \beta_1 Z_{it} + u_{it}$$

$$LU_EMP_{it} = \alpha + \beta_1 LU_EMP_{i,t-1} + \Sigma \beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

İlk model; Lilien uzmanlaşma indeksi, kişi başına düşen milli gelir, işgücü verimliliği ve ücretin ekonomideki uzun dönem işsizlik oranı üzerine etkilerini sorgulamaktadır. Modelde uzmanlaşma indeksi ve işgücü verimliliğinin bağımlı değişkeni pozitif yönde etkilemesi, kişi başına düşen milli gelir ve ücretin ise negatif yönlü etkilemesi beklenmektedir. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması gerekmektedir.

Ekonomideki sanayisizleşme sürecinde meydana gelen yapısal dönüşümlerin sanayi sektörünün istihdamdaki payı üzerindeki etkilerini inceleyen model formları şu şekildedir:

$$EMP_IND_{it} = \alpha + \beta_1 GNI_P_G_{it} + \Sigma \beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

$$EMP_IND_{it} = \alpha + \beta_1 EMP_IND_{i, t-1} + \beta_2 GNI_P_G_{it} + \Sigma \beta_3 Z_{it} + u_{it}$$

Bir ülkenin sanayi sektöründe istihdam edilen işgücünün yüzdesi olan sanayi sektörünün istihdamdaki payında meydana gelen azalma, artan sanayisizleşmenin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda, ilk model; ülkedeki kişi başına düşen hâsıladaki değişme, uzun dönem işsizlik oranı, ülkeye doğrudan yabancı yatırım girişi ve genel ticaret dengesinin sanayi sektörünün istihdamdaki payı üzerine etkilerini sorgulamaktadır. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması beklenmektedir.

Ekonomideki uzmanlaşma, sermaye, verimlilik ve yatırımlar eksenlerinde meydana gelen yapısal dönüşümlerin, sanayi sektörünün istihdamdaki payında yaşanan gerileme üzerindeki etkilerini inceleyen model formları şu şekildedir:

$$EMP_IND_I_{it} = \alpha + \Sigma \beta_1 Z_{it} + u_{it}$$

$$EMP_IND_I_{it} = \alpha + \beta_1 EMP_IND_I_{i, t-1} + \Sigma \beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

İlk model; Lilien uzmanlaşma indeksi, sabit sermaye miktarı ve işgücü verimliliği endeksi değişkenlerinin sanayi sektörü istihdamı üzerine etkilerini sorgulamaktadır. Modelde işgücü verimliliğinin bağımlı değişkeni negatif, diğer değişkenlerin ise pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması gerekmektedir.

Ekonominin dış ticaret performansının, sanayi sektörü istihdam yapısı üzerindeki etkilerini etkilerini inceleyen model formları şu şekildedir:

$$EMP_IND_{it} = \alpha + \beta_1 OTB_VOL_{it} + \Sigma \beta_2 Z_{it} + u_{it}$$

$$EMP_IND_{it} = \alpha + \beta_1 EMP_IND_{i, t-1} + \beta_2 OTB_VOL_{it} + \Sigma \beta_3 Z_{it} + u_{it}$$

Modellerde Rowthorn ve Coutts (2004)⁸²², da başvurulan ekonometrik modelden hareketle ekonominin dış ticaret performansının sanayi sektörünün istihdam yapısı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. İlk model; kişi başına düşen milli gelir, genel ticaret dengesi ve sabit sermaye miktarı değişkenlerinin sanayi sektörü istihdam yapısı üzerine etkilerini sorgulamaktadır. İkinci model ise bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik modeldir. Bu modelde, bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve anlamlı olması gerekmektedir.

Modeller oluşturulurken, değişkenler farklı matematiksel kalıplarda denenmiş ve en başarılı sonuçlara çalışmada yer verilmiştir. Modellerle açıklanması hedeflenen ilişkilere dair bilgiler, model bulguları ile birlikte verilmiştir. Temel formları verilen modellerin, hem statik hem de dinamik olarak ele alınması ile dinamik modellerin sağladığı, bağımlı değişkenin uyum hızını (catch-up olarak da adlandırılan faktörü) belirleme imkânından yararlanmak amaçlanmıştır. Bu değişkenlerin katsayılarının ise daha önce belirtildiği gibi pozitif olması beklenmektedir.

Arellano ve Bond (1991)⁸²³, dinamik panel modelinin tahmini için önerilen araç değişken tahmin yönteminin olasılıklı bütün moment koşullarının kullanımına imkân tanımaması ve hata teriminin fark yapısını dikkate almamasından dolayı tutarlı ancak etkin olmama problemini, olası tüm araç değişkenlerin kullanılmamasına bağlamaktadır. Bu bağlamda, Arellano ve Bond (1991)'un geliştirdiği Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM), tüm geçerli gecikmeli değişkenlerin dinamik panel veri modellerinde araç değişken olarak kullanılması önerisi ile geliştirilmiştir. Böylece ortogonalite kısıtlamalarının sağlanması için tüm araç değişkenlerin kullanılmasına izin

⁸²² Rowthorn ve Coutts (2004), s. 6.

⁸²³ Arellano ve Bond (1991), s. 277.

verilmekte ve kovaryans matrisinin parametrik olmayan bir tahmincisi kullanılmaktadır⁸²⁴. Birinci fark denklemleri alınmış modelden hareketle;

$$Y_{jt} - Y_{jt-1} = \vartheta(Y_{jt-1} - Y_{jt-2}) + \sum_k \beta_k (X_{kjt} - X_{kjt-1}) + (\varepsilon_{jt} - \varepsilon_{jt-1})$$

denkleminde gecikmeli bağımlı değişkenin parametre tahminleri (ϑ) için araç değişkenler kullanıldığında;

$$Y_{jt} - Y_{jt-1} = \vartheta(Y_{jt-1} - Y_{jt-2}) + \sum_k \beta_k (X_{kjt} - X_{kjt-1}) + \sum_s \phi_s (W_{sjt} - W_{sjt-1}) + (\varepsilon_{jt} - \varepsilon_{jt-1})$$

denklemini oluşturmaktadır. Bu durumda, katı dışsal ortak değişkenler (X_{kjt}) ve önceden belirlenmiş ve içsel ortak değişkenler (W_{sjt}) olmak üzere, GMM tipi araç değişkenler; önceden belirlenmiş ve içsel ortak değişkenlerin gecikmeli değerleri ve standart araçlar ise dışsal değişkenlerin ilk farklarıdır⁸²⁵. Bu yöntemde; ilk önce, birinci fark modeli araç değişken matrisi kullanılarak dönüştürülmekte ve daha sonra dönüştürülmüş model GEKK ile tahmin edilmektedir. Bu bağlamda, bu tahminci “İki Aşamalı Araç Değişkenler Tahmincisi” olarak da bilinmektedir⁸²⁶. Ayrıca ek moment koşullarına sahip Blundell-Bond’un Sistem GMM tahmincisi de, içsel araç değişken olarak birinci gecikmeli farkları ele almaktadır⁸²⁷. Sistem GMM tahmincisi, diğer yöntemlere nazaran tahmin gücü daha yüksek bir yöntem olarak kabul edilmektedir⁸²⁸.

3.3. Bulgular

Çalışmada belirlenen model formlarından hareketle gerçekleştirilen ekonometrik analiz bulguları bu bölümde aşamalar halinde özetlenmiştir. Tahmin edilen tüm modellerin

⁸²⁴ B. Özcan ve A. Arı (2012). Doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri üzerine bir analiz: OECD örneği. *Ekonometri ve İstatistik*, 12, 79.

⁸²⁵ Özcan ve Arı (2012), s. 80.

⁸²⁶ Yerdelen Tatoğlu (2012a), s. 80.

⁸²⁷ R. Blundell ve S. Bond (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, 87, s. 115.

⁸²⁸ D. Roodman (2006). *How to do xtabond2: An introduction to “Difference” and “System” GMM in Stata*. (Working Paper No. 103). Center for Global Development.



spesifikasyon kontrolleri ve tahminleme sonrası tanılayıcı kontrolleri standart olarak gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla klasik regresyon modellerinde görülmesi muhtemel değişen varyans ve otokorelasyon gibi problemlerin, kullanılan modellerde var olup olmadığı sınanarak, sapmalı ve etkin olmayan tahminlere yol açılmasından⁸²⁹ kaçınılmıştır. Ayrıca dinamik panel modellerinde, birinci farklar modelinin bozucu terimleri için ikinci dereceden otokorelasyon testi gerçekleştirilmiş⁸³⁰ ve araç değişkenlerin optimal araç değişkenler olduğunun test edilmesi için Sargan aşırı belirleme testine⁸³¹ başvurulmuştur. Bu bağlamda, modellerle ilgili tüm bulgulara sırayla yer verilmiş, ancak yöntemler arası basit geçişlerden aşama aşama bahsetmek yerine, elde edilmiş nihai sonuçlar sunulmuştur.

Tablo 13'te yer alan modeller, ekonomideki yapısal dönüşümlerin birer temsilcisi kabul edilen makroekonomik değişkenlerin tarım sektöründe işgücü verimliliği üzerine etkilerini açıklamaktadır. Tahmin bulgularının uygulanan ekonometrik yöntemlere bağlı bazı hassasiyetleri bulunmakla birlikte, bulgular genel olarak makul ve güçlüdür. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[5] = 492,34$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A'da verilen Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi modeli, F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Yine Model B'de de dirençli tahmincilerden yararlanılmıştır ve bu model de, genel olarak anlamlıdır. Model C ise Arellano ve Bond (1991)'un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi'nden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak tarım sektörü işgücü verimliliği değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (LP_AGR_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (LP_AGR_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, LLN yerine (ΔLLN_{it}) ve N_CAP yerine (ΔN_CAP_{it}) kullanılmıştır.

⁸²⁹ Baltagi vd. (2008), s. 70.

⁸³⁰ Baltagi (2005), s. 141.

⁸³¹ J. D. Sargan (1958). The estimation of economic relationships using instrumental variables. *Econometrica*, 26 (3), s. 401.

Tablo 13. Yapısal Dönüşümlerin Tarım Sektörü İşgücü Verimliliği Üzerine Etkileri

	Model A SE	Model B SE	Model C GMM
LP_AGR (lag)			0.8455827*** (0.0499288)
LLN	-0.0857346 (0.071639)		0.0336415* (0.0195039)
AGR_PCA	0.9223322*** (0.174128)	0.8008603*** (0.1918935)	
L_COST	0.9522533*** (0.2588897)	0.6962899*** (0.2043077)	
N_CAP	0.4918144 (0.5994005)	0.6949089 (0.5287447)	0.2183213*** (0.0795362)
FDI_IN	0.0359149*** (0.0090695)	0.0315488*** (0.0085037)	
Sabit	-10.87317 (9.942693)	-11.10664 (9.345065)	
N (gözlem)	298	316	283
N (ülke)	15	15	14
R ² (grup içi)	0.9058	0.8902	
F İstatistiği	72.84	58.18	
Sargan			251.72

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Modellerden elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir: Tarım sektöründe kişi başına düşen gelirin (AGR_PCA), sektördeki işgücü verimliliği üzerinde pozitif etkisi söz konusudur. Ayrıca tarım sektöründe işgücü verimliliğinin gecikmesinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, sektörel anlamda daha az verimli ülkelerin, daha verimli ülkelere hızlı bir verimlilik artışı sergilediğine işaret etmektedir. Tahmin edilen modellerde, işgücü maliyetinin (L_COST) ve doğrudan yabancı yatırım girişlerinin (FDI_IN) istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif katsayılar aldığı görülmektedir. Net sabit sermaye stoku (N_CAP) ise tüm modellerde pozitif katsayılı ancak sadece Model C’de istatistiksel olarak anlamlıdır. Model A’da yer alan Lilien indeksi (LLN) negatif işaretli ve fakat istatistiksel olarak anlamlı değilken, Model C’de ise istatistiksel olarak anlamlı, ancak pozitif bir katsayıya sahiptir. Model C’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-2.5947], 2. Derece [z=0.72005]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin

optimalliğı, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sılandığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla dinamik model bulgularının uygun olduğu ifade edilebilir.

Tablo 14'te verilen modeller, ekonomideki yapısal dönüşümlerin birer temsilcisi kabul edilen makroekonomik değişkenlerin sanayi sektöründe işgücü verimliliği üzerine etkilerini açıklamaktadır. Tahmin bulgularının genel olarak makul ve güçlü olduğu görülmektedir. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılmaları sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[5] = 53,89$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A'da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi modeli, F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B'de de dirençli tahmincilerden yararlanılmıştır ve model genel olarak anlamlıdır. Model C ise Arellano ve Bond (1991)'un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisinden yararlanan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak sanayi sektörü işgücü verimliliği değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (LP_IND_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (LP_IND_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, LLN yerine (ΔLLN_{it}) ve FDI_IN yerine (ΔFDI_IN_{it}) kullanılmıştır.

Tablo 14. Yapısal Dönüşümlerin Sanayi Sektörü İşgücü Verimliliği Üzerine Etkileri

	Model A SE	Model B SE	Model C GMM
LP_IND (lag)			0.9136286*** (0.0165901)
LLN	0.04986 (0.0447165)		0.0147384*** (0.0046827)
IND_PCA	0.9103546*** (0.2147645)	0.9408435*** (0.2103236)	
L_COST	0.2339829 (0.1490528)	0.2072954 (0.1374288)	
N_CAP	0.8097755 (0.4629259)	0.9613424* (0.4540836)	
FDI_IN	0.0134965*** (0.0038396)	0.0166916** (0.0064514)	0.0030026* (0.0017747)
Sabit	-2.018559 (9.24497)	-5.415168 (8.652251)	1.561849*** (0.2975137)
N (gözlem)	331	351	534
N (ülke)	16	16	24
R ² (grup içi)	0.8153	0.8304	
F İstatistiği	31.14	39.32	
Sargan			455.46

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Modellerden elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir: Sanayi sektöründe kişi başına düşen gelirin (IND_PCA), sektördeki işgücü verimliliği üzerinde pozitif etkisi söz konusudur. Ayrıca sanayi sektöründe işgücü verimliliğinin gecikmesinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, bu sektörde daha az verimli ülkelerin, daha verimli ülkelere hızlı bir verimlilik artışı sergilediğine işaret etmektedir. Net sabit sermaye stoku (N_CAP) ise Model A ve B’de pozitif katsayılı ancak sadece Model B’de istatistiksel olarak anlamlıdır. Modellerde yer alan Lilien indeksi (LLN) ise istatistiksel olarak sadece Model C’de anlamlıdır. İşgücü maliyeti (L_COST) değişkeninin, sanayi sektörü işgücü verimliliği üzerinde anlamlı bir etkisi görülmemiştir. Model C’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-3.4816], 2. Derece [z=-0.4314]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınandığında, aşırı

tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla dinamik model bulgularının uygun olduğu ifade edilebilir.

Tablo 15’te verilen modeller, ekonomideki yapısal dönüşümlerin birer temsilcisi kabul edilen makroekonomik değişkenlerin hizmetler sektöründe işgücü verimliliği üzerine etkilerini açıklamaktadır. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[5] = 221,95$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A’da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi modeli, F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B’de de dirençli tahmincilerden yararlanılmıştır ve model genel olarak anlamlıdır. Model C ise Arellano ve Bond (1991)’un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisinden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak hizmetler sektörü işgücü verimliliği değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (LP_SER_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (LP_SER_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, LLN yerine (ΔLLN_{it}) ve FDI_IN yerine (ΔFDI_IN_{it}) kullanılmıştır.

Tablo 15. Yapısal Dönüşümlerin Hizmetler Sektörü İşgücü Verimliliği Üzerine Etkileri

	Model A SE	Model B SE	Model C GMM
LP_SER (lag)			0.8643648*** (0.0167062)
LLN	-0.0688789 (0.0269924)		0.0154689*** (0.0029574)
SER_PCA	0.6664451*** (0.0996413)	0.3806395*** (0.1308021)	
L_COST	0.3528933*** (0.0688874)	0.1588159*** (0.044099)	
N_CAP	-0.156011 (0.2115155)		
FDI_IN	0.0050667 (0.0031414)	0.0070901 (0.0047726)	0.0009115 (0.0011992)
Sabit	18.52396*** (4.554127)	16.7549*** (1.026086)	2.404345*** (0.2933626)
N (gözlem)	297	483	498
N (ülke)	15	22	22
R ² (grup içi)	0.6629	0.4544	
F İstatistiği	34.00	9.99	
Sargan			440.72

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Modellerden elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir: Hizmetler sektöründe kişi başına düşen gelirin (SER_PCA), sektördeki işgücü verimliliği üzerinde pozitif etkisi söz konusudur. Ayrıca hizmetler sektöründe işgücü verimliliğinin gecikmesinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, hizmetler sektöründe işgücünün daha az verimli olduğu ülkelerin, daha verimli ülkelere hızlı bir verimlilik artışı sergilediğine işaret etmektedir. İşgücü maliyeti (L_COST) Model A ve B’de, Lilien indeksi (LLN) ise Model C’de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı katsayılar almaktadır. Model C’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-2.5822], 2. Derece [z=-0.15278]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınındığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla dinamik model bulgularının uygun olduğu ifade edilebilir.

Tablo 16'daki modeller, ekonomideki yapısal dönüşümün bir temsilcisi olarak kabul edilen genel işgücü verimliliğindeki değişimin ve genel olarak yaratılan katma değer, ekonominin istihdam seviyesi üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[2] = 174,56$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A'da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi modeli, F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B ise Arellano ve Bond (1991)'un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisinden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak istihdam değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (EMP_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (EMP_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, LP yerine (ΔLP_{it}) ve VADD yerine ($\Delta VADD_{it}$) kullanılmıştır.

Tablo 16. Yapısal Dönüşümlerin İstihdam Üzerindeki Etkileri

	Model A SE	Model B GMM
EMP (lag)		0.5789639*** (0.0317107)
LP	-0.7347587*** (0.1301179)	-0.3847973*** (0.0373849)
VADD	0.9172533*** (0.1123777)	0.4556815*** (0.0339205)
Sabit	-13.06458 (2.540278)	-7.066299*** (0.6451046)
N (gözlem)	609	551
N (ülke)	30	30
R ² (grup içi)	0.8432	
F İstatistiği	57.48	
Sargan		358.41

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Modellerden elde edilen bulgular; ekonomi genelindeki işgücü verimliliğinde meydana gelen değişmelerin (LP), istihdam üzerinde negatif etkisinin söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Model B'de istihdam değişkeninin gecikmesinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, mevcut istihdam seviyesinin istihdam

artışını pozitif yönde etkilediğine işaret etmektedir. Ekonomide genel olarak yaratılan katma değer in ise istihdam üzerinde pozitif etkiye sahip ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Model B’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [$z=-2.9254$], 2. Derece [$z=0.29083$]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınındığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla dinamik model bulgularının uygun olduğu ifade edilebilir.

Tablo 17’deki modeller, ekonomideki yapısal nitelikteki faktörlerin, ekonomideki uzun dönem işsizlik oranı üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[4] = 69,84$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A’da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B ise Arellano ve Bond (1991)’un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisinden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak uzun dönem işsizlik oranı değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (LU_EMP_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (LU_EMP_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, LLN yerine (ΔLLN_{it}), WAGE yerine ($\Delta WAGE_{it}$), LP yerine (ΔLP_{it}) ve GNI_PC yerine (ΔGNI_PC_{it}) kullanılmıştır.

Tablo 17. Yapısal Dönüşümlerin İşsizlik Üzerindeki Etkileri

	Model A SE	Model B GMM
LU_EMP (lag)		0.580483*** (0.0589801)
LLN	0.1353754*** (0.0526506)	0.0728096*** (0.0241765)
WAGE	-0.5898532** (0.2495152)	-0.2299605** (0.1144125)
LP	2.800285*** (0.5535457)	1.365701*** (0.3607554)
GNI_PC	-1.967694*** (0.6126046)	-1.260208*** (0.5298999)
Sabit	26.96229*** (4.511502)	14.37556*** (2.578841)
N (gözlem)	329	290
N (ülke)	20	19
R ² (grup içi)	0.2605	
F İstatistiği	7.83	
Sargan		312.05

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Modellerden elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir: Ekonomi genelindeki işgücü verimliliğinde meydana gelen değişimler (LP) ve Lilien uzmanlaşma indeksi (LLN) ekonomide uzun dönemli işsizlik oranı üzerinde pozitif etkiye sahip ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Modellerde ücretlerin (WAGE) uzun dönem işsizlik oranı ile negatif yönlü bir ilişki sergilemesi de, teorik beklentileri karşılamaktadır. Ücretlerin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı alması, Phillips eğrisinden hareketle ilgili değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır. Kişi başına düşen milli gelir (GNI_PC) değişkeninin her iki modelde de negatif katsayılı ve anlamlı olması, artan kişi başına düşen gelir seviyesinin uzun dönem işsizlik oranı üzerinde negatif etkiye yol açtığını göstermektedir. Ayrıca bağımlı değişkenin gecikmesinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, mevcut işsizlik oranının, bu oranın artışını pozitif yönde etkilediğine işaret etmektedir. Model B’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-1.5604], 2. Derece [z=0.13515]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği,

sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınındığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla dinamik model bulgularının uygun olduğu ifade edilebilir.

Tablo 18'deki modeller, ekonomide sanayisizleşme süreci olarak tanımlanan dönemde meydana gelen yapısal dönüşümlerin ekonomideki yansıması kabul edilen sanayi sektörünün istihdamdaki payı üzerindeki etkilerini açıklanmaktadır. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[4] = 54,25$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A'da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B ise Arellano ve Bond (1991)'un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisinden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak sanayi sektörünün istihdamdaki payı değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (EMP_IND_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (EMP_IND_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, OTB_VOL yerine (ΔOTB_VOL_{it}), GNI_P_G yerine ($\Delta GNI_P_G_{it}$), LU_EMP yerine (ΔLU_EMP_{it}) ve FDI_IN yerine (ΔFDI_IN_{it}) kullanılmıştır. Model C'de ise Blundell-Bond'un Sistem GMM yöntemi ile elde edilen bulgular verilmiştir. Bu modelde, araç değişken olarak; GMM eşitliğinde sanayi sektörünün istihdamdaki payı değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (EMP_IND_{it-2}) ve düzey eşitliğinde ise bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (EMP_IND_{it-1}) kullanılmıştır.

Tablo 18. Yapısal Dönüşümlerin Sanayisizleşme Sürecindeki Etkileri

	Model A SE	Model B GMM	Model C Sistem GMM
EMP_IND (lag)		0.8706888*** (0.0260432)	1.015127*** (0.0272982)
GNI_P_G	0.0139267** (0.0059864)	0.008588*** (0.0017111)	0.0107829*** (0.0018207)
LU_EMP	-0.15737*** (0.0461091)		
FDI_IN	0.0170313* (0.0083956)	0.0063717*** (0.0013429)	0.0050309*** (0.0013025)
OTB_VOL	-0.0135907 (0.0100426)	-0.0035096* (0.0020662)	-0.0025914 (0.0022087)
Sabit	3.764986*** (0.1470858)	0.4043594*** (0.0872976)	-0.0687865 (0.0921197)
N (gözlem)	223	187	229
N (ülke)	28	27	29
R ² (grup içi)	0.2545		
F İstatistiği	19.76		
Sargan		184.21	218.67

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Bir ülkenin sanayi sektöründe istihdam edilen işgücünün yüzdesi olan sanayi sektörünün istihdamdaki payında meydana gelen azalma, artan sanayisizleşmenin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, ülkede kişi başına düşen hâsıladaki değişme (GNI_P_G), işsizlik oranındaki değişme (LU_EMP), ülkeye doğrudan yabancı yatırım girişi (FDI_IN) ve genel ticaret dengesi (OTB_VOL) değişkenleri ile bu sürecin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Modellerde, kişi başına düşen hâsıladaki değişme pozitif katsayılı ve anlamlı olarak elde edilmiştir. Uzun dönem işsizlik oranı değişkeni, Model A'da negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı almıştır. Sadece Model B'de anlamlı olmak üzere, tüm modellerde genel ticaret dengesi değişkeni negatif katsayılar almıştır. Bağımlı değişkenin gecikmesinin Model B ve C'de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, sanayi sektörünün istihdamdaki mevcut payının, bu orandaki değişmeyi pozitif yönde etkilediğine işaret etmektedir. Model B'de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-2.9694], 2. Derece [z=-1.7241]), dolayısıyla

tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınıandığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Model C’de verilen Blundell ve Bond Sistem GMM tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Testler böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [$z=-2.8492$], 2. Derece [$z=-1.6159$]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınıandığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür.

Tablo 19’deki modeller; uzmanlaşma, sermaye ve verimlilik eksenlerinde meydana gelen yapısal dönüşümlerin, sanayisizleşme sürecinin ekonomideki yansıması olarak kabul edilen sanayi sektörü istihdamındaki gerileme üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[4] = 215,46$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A’da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi F testi sınamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B ise Arellano ve Bond (1991)’un Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisiinden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak sanayi sektörü istihdam endeksi değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan ($EMP_IND_I_{it-2}$), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan ($EMP_IND_I_{it-1}$) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, LLN yerine (ΔLLN_{it}), F_CAP yerine (ΔF_CAP_{it}) ve LP_I yerine (ΔLP_I_{it}) kullanılmıştır. Model C’de ise Blundell-Bond’un Sistem GMM yöntemi ile elde edilen bulgular verilmiştir. Bu modelde, araç değişken olarak; GMM eşitliğinde sanayi sektörü istihdam endeksi değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan ($EMP_IND_I_{it-2}$) ve düzey eşitliğinde ise bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan ($EMP_IND_I_{it-1}$) kullanılmıştır.

Tablo 19. Yapısal Dönüşümlerin Sanayi Sektörü İstihdamındaki Gerilemeye Yönelik Etkileri

	Model A SE	Model B GMM	Model C Sistem GMM
EMP_IND_I (lag)		0.7828969*** (0.0557773)	0.8397913*** (0.0303434)
LLN	0.1831985 (0.0119294)	-0.0021916 (0.0133124)	0.0159867*** (0.0057162)
F_CAP	0.5125661*** (0.0826375)	0.1613082*** (0.0333989)	0.2061343*** (0.0261048)
LP_I	-0.9705669** (0.1140072)	-0.2174328*** (0.0503283)	
Sabit	-3.22615** (1.306909)	-2.02931*** (0.6796555)	0.1449426 (0.1025392)
N (gözlem)	623	597	642
N (ülke)	24	24	24
R ² (grup içi)	0.4818		
F İstatistiği	21.67		
Sargan		465.20	416.51

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Sanayi sektöründe istihdam edilen işgücü endeksinde meydana gelen azalma, artan sanayisizleşmenin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Lilien uzmanlaşma indeksi (LLN), gayri safi sabit sermaye (sabit fiyatlarla) (F_CAP) ve işgücü verimliliği indeksi (LP_I) değişkenleri ile bu sürecin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Modellerde, sabit sermaye indeksi pozitif katsayılı ve işgücü verimliliği indeksi negatif katsayılı olmak üzere, istatistiksel olarak anlamlı şekilde elde edilmiştir. Lilien indeksi (LLN) ise sadece Model C’de pozitif fakat istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı alırken, Model A ve B’de istatistiksel olarak anlamlı değildir. İşgücü verimliliği indeksi, sanayi sektörü istihdam endeksini Model A ve B’deki istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara göre negatif olarak etkilemektedir. Ayrıca gayri safi sabit sermaye değişkeni tüm modellerde pozitif katsayılı ve istatistiksel olarak anlamlı olarak elde edilmiştir. Bağımlı değişkenin gecikmesinin, Model B ve C’de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayı sergilemesi, mevcut sanayi sektörü istihdamının, istihdam endeksindeki değişmeyi pozitif yönde etkilediğine işaret etmektedir. Model B’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler, böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-1.2418], 2. Derece [z=-1.0274]), dolayısıyla

tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınıandığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür. Model C’de verilen Blundell ve Bond Sistem GMM tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Testler böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [$z=-1.2409$], 2. Derece [$z=-1.4312$]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınıandığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür.

Tablo 20’deki modeller, ekonominin dış ticaret performansının, sanayi sektörü istihdam yapısı üzerindeki etkilerini açıklanmaktadır. Tabloda sunulan model sonuçlarına ulaşılması sırasında, modellerin temel varsayımlarına yönelik tanılayıcı kontrolleri yapılmış ve tahminci seçiminde Hausman testinden ($\chi^2[3] = 14,50$) yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, Model A’da yer alan Huber-White standart hatalarla değişen varyans ve otokorelasyonun varlığında dirençli sabit etkiler tahmincisi F testi sınıamasına göre genel olarak anlamlıdır. Model B ise Arellano ve Bond Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisiinden yararlanılan, bağımlı değişkenin gecikmesi kullanılarak yapılan dinamik analizin sonuçlarını göstermektedir. Bu modelde, araç değişken olarak sanayi sektörünün istihdamdaki payı değişkeninin 2 dönem gecikmesi olan (EMP_IND_{it-2}), bağımsız değişkenler arasında yer alan ve bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan (EMP_IND_{it-1}) yerine araç değişken olarak kullanılmıştır. Standart olarak birinci fark modelinde, GNI_PC yerine (ΔGNI_PC_{it}), OTB_VOL yerine (ΔOTB_VOL_{it}) ve FIX_CAP yerine (ΔFIX_CAP_{it}) kullanılmıştır.

Tablo 20. Ekonominin Dış Ticaret Performansının Sanayi Sektörünün İstihdam Yapısına Etkisi

	Model A SE	Model B GMM
EMP_IND (lag)		0.9010295*** (0.0838188)
GNI_PC	-0.6725755*** (0.2669131)	-0.3621388*** (0.0688774)
OTB_VOL	0.0060329 (0.0105922)	0.0091651*** (0.0033246)
FIX_CAP	0.0746432 (0.0704967)	0.1907002*** (0.0328165)
Sabit	7.954453*** (1.611617)	-1.071257 (0.6824407)
N (gözlem)	135	106
N (ülke)	23	18
R ² (grup içi)	0.4889	
F İstatistiği	4.01	
Sargan		102.24

Parantez içerisinde standart hatalar (robust) verilmiştir. * p<0.10, ** p<0.05, ***p<0.01.

Bu modellerle ekonominin dış ticaret performansının sanayi sektörünün istihdam yapısı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu bağlamda, kişi başına düşen milli gelir (GNI_PC), genel ticaret dengesi (OTB_VOL) ve gayri safi sabit sermaye hacmi (FIX_CAP) değişkenleri ile sürecin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Modellerde, kişi başına düşen milli gelir değişkeni negatif katsayılı ve istatistiksel olarak anlamlı olarak elde edilmiştir. Model B’de ticaret dengesi ve sabit sermaye değişkenlerinin de, bağımlı değişkenin gecikmesi ile birlikte pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Model B’de verilen Arellano-Bond tahminlerinin tutarlı olması için modelin ikinci dereceden otokorelasyon göstermemesi gerekmektedir. Gerçekleştirilen testler böyle bir problemin görülmediğini (1. Derece [z=-2.5909], 2. Derece [z=-1.0045]), dolayısıyla tahminlerin tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca seçilen araç değişkenlerin optimalliği, sonuçları tabloda verilen Sargan testi ile sınıandığında, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu görülmüştür.

4. Genel Değerlendirme

Çalışmada yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkileri farklı boyutlarda analiz edilmiştir. Bu analizlerde, ekonomik yapıda meydana gelen değişimlerin zaman içerisinde gösterdiği dönüşümü açıklayabilmek için açıklayıcı değişkenlerin potansiyel işsellliğini gözeten dinamik panel veri analizinden de yararlanılmıştır. Model formlarının belirlenmesinde ampirik literatürün yanı sıra referans alınan teorik çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Analiz bulguları değerlendirildiğinde, ekonomideki yapısal nitelikli değişmelerin işgücü piyasaları üzerinde anlamlı etkilerinin söz konusu olduğu görülmüştür. Bu etkiler, ekonometrik analiz bulgularının bir arada düşünülmesi halinde çok daha anlamlı hale gelmektedir. Analizler kapsamında, sektörler bağlamında ele alınan işgücü verimliliği değişkenleri üzerinde işgücü maliyeti, doğrudan yabancı yatırım girişleri ve sermaye stokunun olumlu etkisinin söz konusu olduğu, ekonomide işgücü verimliliği ve yaratılan katma değer in istihdam üzerinde anlamlı etkilerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak, ekonomideki uzun dönemli işsizlik oranının, işgücü verimliliğinde meydana gelen değişmeler ve uzmanlaşmanın anlamlı etkisi altında olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analiz bulguları, ücretler ve işsizlik oranı arasındaki beklenen ilişkiyi de ortaya koymuştur.

Bilindiği üzere, bir ülkenin sanayi sektöründe istihdam edilen işgücünün yüzdesi olan sanayi sektörünün istihdamdaki payında meydana gelen azalma, artan sanayisizleşmenin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gerçekleştirilen analizler, ekonomide işgücü verimliliğinde meydana gelen artışların, sanayi sektörü istihdamında gerilemeye yol açarak, sanayisizleşme olgusunun gerçekleşmesine yol açtığına ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, sabit sermaye ve doğrudan yabancı yatırım artışları ise sanayi sektörü istihdamını olumlu yönde etkilemektedir.

Ekonominin dış ticaret performansının sanayi sektörünün istihdam yapısı üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde ise olumlu dış ticaret performansının sanayi sektörü istihdam yapısını anlamlı şekilde olumlu etkilediği görülmüştür.



Sonuç

Ekonomik yapı, insanların sonsuz ihtiyaçlarını karşılamak ve kaynakları buna uygun değerlendirmek amacıyla başvurulan iktisadi sistemler ve sistemlerin ögesi, rejimler arasında yer alan bir kavramdır. Bu kavram, zaman ve yer bakımından ekonomik üniteyi oluşturan; tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin hâsıladaki payları gibi oranlar ve bağıntılar gibi bir bütünün unsurlarının nispi büyüklüklerinden oluşmaktadır.

Ekonomideki yapısal dönüşümlerin oluşumunda, dünya ekonomisindeki küresel nitelikte dönüşümlerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Dünya ekonomisinin gelişme sürecinde son dönemde meydana gelen dönüşümler; Neo-Liberalizmin, küreselleşmenin ve finansallaşmanın ön plana çıkması ile karakterize edilebilmektedir. Bu gelişmeler ışığında, finansal piyasalardaki serbestleşme, bilgi ve iletişim teknolojileri ile ulaştırma alanındaki gelişmeler, ekonomideki dönüşümleri giderek hızlandırmaktadır. Bu dönüşümlerin ve sektörlerin verimliliklerinin artması gibi gelişmelerin ekonomik büyüme için önemi genel kabul görmektedir. Verimlilik, girdilerle-çıktılar arasındaki ilişkiyi gösteren statik bir kavram olsa da, bir üretim ya da hizmet sisteminde çıktı ile çıktının yaratılması için kullanılan girdi arasındaki ilişkiyi ifade etmekte ve kaynakların ne derece etken ve etkili kullanıldığını göstermektedir.

Ekonominin gelişimi, aktivitelerin yapısında meydana gelen değişmelerle karakterize edilmekte olup, bu süreçte ekonomideki bazı sektörlerin karakteristik değişimler nedeniyle diğerlerine nazaran hızlı büyümesi rol oynamaktadır. Ekonomideki kaynaklar, bu süreçte düşük verimli sektörlerden daha verimli sektörlerle kaymaktadır. Bu gelişme sürecinde, Kuznets ve takipçilerinin ortaya attığı tez; tarım sektörünün toplam istihdamdaki payının giderek azalırken, önce sanayi, sonra da hizmetler sektörünün payının artacağı yönündedir. Sektörlerde yaratılan hâsıla da, buna paralellik göstermektedir. Dolayısıyla ekonominin büyüme sürecinde, ekonomik yapıyı oluşturan unsurların birbirlerine göre konumlarında değişmelerin olması, yani ekonomik yapının değişmesi kaçınılmazdır. Bu yapısal değişikliklerin, aynı zamanda kalkınma sürecinin belirleyici özelliklerini oluşturması, kalkınma literatüründe ekonomik kalkınma ile yapısal değişimin eş anlamlı olarak da kullanılmasına yol açmaktadır. Zaten tarihsel



süreç incelendiğinde; Tarım Devrimi ve Sanayi Devrimi ile Finansallaşma-Sanayisizleşme yönündeki devrimlerle meydana gelen yapısal dönüşümlerin ekonomik kalkınma sürecine eşlik ettiği görülmektedir.

20. yüzyılda, sosyal bilimcilerin, hizmet üretimine odaklı ekonomik aktivitelerin başrolde olduğu bir sanayi ötesi toplumun gelişini öngörmesi, gelişmiş ülkelerde sanayi sektöründe istihdam edilen işgücü oranının süreklilik arz eden düşüşü ile bu öngörülerin boşa çıkmaması ile sonuçlanmıştır. Sanayisizleşme olgusu, gelişme sürecindeki ülkelerin birçoğu için, genellikle ekonomik kalkınmanın doğal bir sonucu olarak kabul etmektedir. Buna karşın, sanayisizleşme sürecine eşlik eden finansallaşma sürecinin, ekonominin reel ve finansal kesimleri üzerinde negatif etkilere yol açtığına ilişkin bilgilere rastlanmaktadır.

Sanayi Devrimi sonrasında, önceden kendisi ve ailesi için üreten birey, belli bir işverene, belli bir ücret karşılığında ve işverenin belirlediği çalışma koşullarında işgücünü kiralamaya başlamış, yani ücret karşılığında bir işte istihdam edilir hale gelmiştir. Bu yeniden yapılanma neticesinde toplumsal, ekonomik, psikolojik ve kültürel dönüşümlerin gerçekleştiği uzun soluklu bir süreç söz konusu olmuştur. Bu süreç, işbölümü ve uzmanlaşma gibi faktör verimliliğini doğrudan etkileyen gelişmelerle, Smith'ten bu yana iktisatçıların üzerinde önemle durduğu işgücü verimliliğinin, makro boyutta uzun dönemli sürdürülebilir büyüme süreci için önemli bir belirleyici olmasına yol açmıştır. Yine küreselleşme ile serbest dolaşıma açılan sermaye faktörü, ucuz işgücü piyasalarına yönelerek, beraberinde yeni teknoloji ve dış ticaret olanağı götürmekte ve yurtiçi tasarrufların önemini azaltarak, ekonominin kalkınma düzeyini değiştirebilmektedir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ve ekonomik karakteristiklerine bağlı olarak farklı nitelikler kazanan yapısal dönüşüm süreci, işgücü piyasaları bağlamında değerlendirildiğinde, ülkede tüm ekonomik sektörlerin yarattığı katma değer toplamı olan GSYH'nin, çalışan kişi sayısına bölünmesi ile elde edilen işgücü verimliliğinden yararlanılmaktadır. İşgücü verimliliği, sermaye ve teknolojiye bağlı olarak değişimlerden etkilenmekte, ekonominin genişleme dönemlerinde artmakta, durgunluk dönemlerinde

ise azalmaktadır. İşgücünün görel olarak daha düşük verimliliğe sahip olduğu tarım sektöründen, verimliliğin yüksek olduğu sektörlerle işgücü transferinin toplam verimliliği artırıcı etkiye sahip olduğu yaklaşımı, işgücü piyasalarının yapısındaki değişimin ekonomik büyümeye etkisini vurgularken, işgücünün görel olarak az verimli olduğu sektörlerin terkedilmesi sonucunu olağan karşılamaktadır.

Yapısal dönüşüme dair modeller, kalkınma sürecinin, tüm ülkelerde ana özellikleri benzer olan saptanabilir bir büyüme ve değişim süreci olduğu hipotezini ortaya koymakta, ancak ülkeler arasında kalkınmanın hız ve şeklinin, ülkelerin kendi koşullarına bağlı olarak farklılık gösterebileceğine dikkat çekmektedir. Bu süreci etkileyen çok sayıda makroekonomik faktör bulunmaktadır. Ekonomideki yapısal dönüşümlerin, statik iktisadi yöntemlerle anlaşılmasının güç olması ve nispi fiyat değişikliklerine yol açan arz ve talepteki kaymaların tahmininde ve açıklanmasında yetersiz kalan yöntemin, teknolojik değişimi açıklama konusundaki eksiklerle bir araya gelmesi, literatürün ekonomik değişim teorisinden yoksun olmasından kaynaklanmakta ve yapısal dönüşümlerin çok boyutlu olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Yapısal dönüşümlerin kalkınma sürecinde meydana gelen yakınsamanın bir boyutunu oluşturması, işgücü piyasalarının da bu etkiler neticesinde şekillenmesinde rol oynamaktadır. Ancak bu süreçte, işgücü piyasalarını şekillendiren esas unsurun belirlenebilmesi güçtür. Çünkü son dönemde gözlenen yapısal dönüşümlere, yeniden yapılanma süreci, bütünleşmeler ve bizatihi küreselleşme süreci de eşlik etmektedir. Bu bağlamda, literatürdeki çalışmaların da çok çeşitli yaklaşımlara sahip olduğu görülmektedir. Özet niteliğindeki bilgilerle, literatürde; Kuznets'in ifade ettiği gelişme sürecindeki sektörler arası transferlerin ampirik olarak tespit edildiği, yine ücretler ve işsizlik arasında beklenen negatif ilişkilerin ortaya konulduğu, işgücü verimliliği artışının istihdamı olumsuz yönde etkilediği, faktör verimliliği ve teknolojik farklılıkların ekonomik büyümenin potansiyel kaynaklarını oluşturduğu yönünde sonuçlara ulaşıldığı vurgulanmalıdır.

Çalışmada yapısal dönüşümlerin işgücü piyasaları üzerine etkileri farklı boyutlarda analiz edilmiştir. Bu analizlerde, ekonomik yapıda meydana gelen değişimlerin zaman

içerisinde gösterdiği dönüşümü açıklayabilmek için açıklayıcı değişkenlerin potansiyel işselliğini gözeten dinamik panel veri analizinden de yararlanılmıştır.

Analiz bulguları; ekonomideki yapısal nitelikli değişmelerin işgücü piyasaları üzerinde anlamlı etkilerinin söz konusu olduğu göstermektedir. Sektörler bağlamında işgücü verimliliğinin; işgücü maliyeti, doğrudan yabancı yatırım girişleri ve sermaye stokunun olumlu etkisi altında olduğu, yine işgücü verimliliği ve katma değer istihdamı sırasıyla olumsuz ve olumlu olarak etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca ekonomideki işsizlik oranının, işgücü verimliliğinde meydana gelen değişmeler ve uzmanlaşmanın anlamlı etkisi altında olduğu görülmüştür. Analiz bulguları, ücretler ve işsizlik oranı arasındaki beklenen ters yönlü ilişkiyi de ortaya koymuştur.

Bir ülkenin sanayi sektörünün istihdamdaki payında meydana gelen gerilemenin artan sanayisizleşmeye işaret ettiği bilinmektedir. Analiz bulguları, ekonomide işgücü verimliliğinde görülen artışların, beklenen şekilde sanayi sektörü istihdamında gerilemeye yol açtığını ve dolayısıyla sanayisizleşme olgusunun gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, sabit sermaye ve doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların sanayi sektörü istihdamını olumlu yönde etkilediği sonucu elde edilen bir diğer sonuçtur. Ayrıca bulgular çerçevesinde, bir ekonominin dış ticaret performansının ise sanayi sektörü istihdam yapısını anlamlı şekilde olumlu etkilediği görülmüştür.

Kaynakça

- Acar, O. (2008). Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümün dinamikleri. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, (31), 30-39.
- Adaçay, F. R. ve İslatince, H. (2009). *İktisadi düşünceler tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Adelman, I. (2003). Global institutions and economic development: What have we learned?. *Development and structural change in Asia-Pacific: Globalising miracles or end of a model?*. (Ed: M. Andersson ve C. Gunnarsson). New York: RoutledgeCurzon, ss. 17-47.
- Afşar, M. (2004). *Finansal küreselleşme ve Türk bankacılık krizleri üzerine etkisi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1558, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 183.
- Afşar, M. (2011). *Eğitimin ekonomik temelleri ve ekonomik büyüme*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2417, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 219.
- Afşar, M. ve Afşar, A. (2010). *Finansal ekonomi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Akalın, G. (2001). *Türkiye’de piyasa ekonomisine geçiş süreci ve ekonomik kriz*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.
- Akat, A. S. (2009). *İktisadi analiz*. Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Akerlof, G. A. ve Shiller, R. J. (2010). *Hayvansal güdüler: İnsan psikolojisi ekonomiyi nasıl yönlendirir ve küresel kapitalizm için niçin önemlidir*. (Çev: N. Domaniç ve L. Konyar). İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Akın, H. B. (2005). *Yeni ekonomi: Strateji, rekabet, küreselleşme*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Aksoy, H. H. (1999). İşsizlik-egitim ilişkisine genel bir bakış ve gelecekte izlenecek politikalara ilişkin görüşler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32 (1), 129-138.
- Aktan, C. C. ve Vural, İ. Y. (2004). *Yeni ekonomi ve yeni rekabet*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.
- Akyıldız, H. (2006). *Türkiye’de istihdamın analitik dinamiği*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.



- Akyüz, Y. (2009). *Sermaye bölüşüm büyüme*. Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Alburo, F. A. (1998). Exporting goods or labour: Experiences of East, South and South-East Asia. *Globalization of labour markets: Challenges, adjustment and policy response in the EU and LDCs*. (Ed: O. Memedovic, A. Kuyvenhoven ve W. T. M. Molle). Massachusetts: Kluwer Academic Publishers, ss. 153-182.
- Altıok, M. ve Tuncer, İ. (2011). Türkiye imalat sanayinde yapısal değişim ve üretkenlik: 1980-2008 dönemi. *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Amin, S. (2005). Küreselleşmecilik mi? Yoksa küresel-ölçekli apartheid mi?. *Modern küresel-sistem*. (Ed: I. Wallerstein) (Çev: M. K. Atalar). İstanbul: Pınar Yayınları, ss. 13-50.
- Andersson, L.; Gustafsson, O. ve Lundberg, L. (1998). *Structural change, competition and job turnover in the Swedish manufacturing industry 1964-96*. Stockholm: FIEF.
- Andros, S. V.; Gerasymchuk, V. H. ve Sakalosh, T. V. (2009). Clusters in structural transformation of economy. *The International Conference on Administration and Business*. Bucharest: University of Bucharest, ss. 336-343.
- Ansal, H.; Küçükçifçi, S.; Onaran, Ö. ve Zeki Orbay, B. (2000). *Türkiye emek piyasasının yapısı ve işsizlik*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Ansari, M. R.; Mussida, C. ve Pastore, F. (2013). *Note on Lilien and modified Lilien index*. (Discussion Paper Series No. 7198). Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Arellano, M. (2003). *Panel data econometrics: Advanced texts in econometrics*. New York: Oxford University Press Inc.
- Arellano, M. ve Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *Review of Economic Studies*, 58 (2), 277-297.
- Aren, S. (2008). *İstihdam para ve iktisadi politika*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Arısoy, İ. (2008). *Türkiye’de sanayi sektörü – iktisadi büyüme ilişkisinin Kaldor hipotezi çerçevesinde test edilmesi*. (Tartışma Metni 2008/1). Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.

- Ashenfelter, O. ve Jurajda, S. (2009). Cross-country comparisons of wage rates: The McWage index. *Third World Conference EALE - SOLE 2010*'nda sunulmuş bildiri.
http://www.eale.nl/Conference2010/Programme/PaperscontributedsessionsA/add128510_mO6yRNlfCm.pdf (Erişim tarihi: 26.03.2013)
- Asian Development Bank. (2012). *How can Asia respond to global economic crisis and transformation?*. Philippines: Asian Development Bank.
- Assa, J. (2012). Financialization and its consequences: The OECD experience. *Finance Research*, 1 (1), 35-39.
- Ayaş, N. ve Çeştepe, H. (2010). Dış ticaretin istihdam üzerindeki etkileri: Türk imalat sanayi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 259-281.
- Aydın, M. K. (2007). Türkiye ekonomisinin dönüşümü: 'İthal ikamecilik'ten 'dışa açık' birikim modeline savrulmuş. *Dönüşüm sürecindeki Türkiye: Aktörler, alanlar, sorunlar*. (Ed: D. Dursun, B. Duran ve H. Al). İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 303-324.
- Aydoğuş, O. (2010). *Girdi-çıkı modellerine giriş*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Aytürk, Y. (2011). Finansallaşma ve reel ekonomi. *Uç(ur)amayan balon: Finans*. (Ed: H. Kozanoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 60-90.
- Bah, E. M. (2011). Structural transformation paths across countries. *Emerging Markets Finance & Trade*, 47 (2), 5-19.
- Baldwin, R. E. ve Martin, P. (1999). *Two waves of globalization: Superficial similarities, fundamental differences* (Working Paper No. W6904), Cambridge: NBER.
- Ballance, R. H.; Ansari, J. A. ve Singer, H. W. (1985). *Uluslararası ekonomi ve sınıai kalkınma: Üçüncü dünyada dış ticaret ve yatırım*. (Çev: C. Balkır ve A. Ersoy). İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data* (3. baskı). West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Baltagi, B. H.; Mátyás, L. ve Sevestre, P. (2008). Error components models. *The econometrics of panel data: Fundamentals and recent developments in theory and*

- practice* (3. baskı). (Ed: L. Mátyás ve P. Sevestre). Heidelberg: Springer, ss. 49-87.
- Barnes, T. J. ve Sheppard, E. (2005). Introduction: The art of economic geography. *A companion to economic geography*. (Ed: E. Sheppard ve T. J. Barnes). Malden, MA: Blackwell Publishing, ss. 1-8.
- Barro, R. J. (1997). *Determinants of economic growth: A cross-country empirical study*. Cambridge: The MIT Press.
- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (2004). *Economic growth*. Cambridge: The MIT Press.
- Barutçu, E. (2006). Bilgi toplumunda insan kaynakları ve insan kaynaklarının etkinliğini sağlamada yetkinlikler. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, ss. 145-164.
- Bayram, H. (2010). *Bilgi toplumu ve bilgi yönetimi*. İstanbul: Etap Yayınevi.
- Begg, D.; Fischer, S. ve Dornbusch, R. (2010). *İktisat*. (Çev: V. Serin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Belek, İ. (2010). *Esnek üretim derin sömürü*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Berend, I. T. (2011). *20. yüzyıl Avrupa iktisat tarihi*. (Çev: S. Çağlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Berg, J. ve Kucera, D. (2011). Gelişen dünyada çalışma kuralları: Tarihsel ve kuramsal bakış açıları. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, ss. 9-30.
- Bhagwati, J. N. (1998). Trade and wages: A malign relationship?. *Globalization of labour markets: Challenges, adjustment and policy response in the EU and LDCs*. (Ed: O. Memedovic; A. Kuyvenhoven ve W. T. M. Molle). Massachusetts: Kluwer Academic Publishers, ss. 31-74.
- Biçerli, M. K. (1993). *Sendikaların ekonomik analizi ve işgücü gelirleri üzerindeki etkileri: Türkiye uygulaması*. (Yayın No: 707), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Biçerli, M. K. (2007). *Çalışma ekonomisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Bilgin, M. H. ve Arı, S. (2010). *ABD deneyimi ışığında emek piyasası reformu ve işsizliği azaltıcı politikalar*. (Yayın No: 2010-25). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

- Blaug, M. (2009). *İktisatta yöntem veya iktisatçılar nasıl açıklıyor*. (Çev: L. Konyar). Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Blundell, R. ve Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, 87, 115-143.
- Bocutoğlu, E. (2012a). *İktisadi düşünceler tarihi*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Bocutoğlu, E. (2012b). *Karşılaştırmalı makro iktisat: Teoriler ve politikalar*. Ankara: Murathan Yayınevi.
- Boeri, T. (2000). *Structural change, welfare systems, and labour reallocation: Lessons from the transition of formerly planned economies*. New York: Oxford University Press.
- Boratav, K. (2006). Ekonomik bağımlılığın göstergeleri ve analizi. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, ss. 27-42.
- Bowlus, A. (1993). Job match quality over the business cycle. *Panel data and labour market dynamics*. (Ed: H. Bunzel, P. Jensen ve N. Westergard-Nielsen). Amsterdam: Elsevier Science Publishers, ss. 21-42.
- Bozkurt, T. (2011). *Çalışma ilişkilerinin evrimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Bozkurt, V. (2012). Endüstriyel & post- endüstriyel dönüşüm: Bilgi, ekonomi, kültür. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Brakman, S.; Garretsen, H.; Marrewijk, C. ve Witteloostuijn, A. (2012). *Nations and firms in the global economy: An introduction to international economics and business*. New York: Cambridge University Press.
- Brenner, R. (2007). *Ekonomide hızlı büyüme ve balon: Dünya ekonomisinde ABD'nin yeri*. (Çev: B. Akalın). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, A. (2001). *İktisatçılar ve insanlar: Bir yöntem çalışması*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, C. (2006). *Ekonomik yapı ve politika analizi: Türkiye ekonomisi performans değerlendirmesi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Camacho, C. M. ve Nieto, J. A. R. (2009). Finansal sermayenin küreselleşmesi: 1997-2008. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (Ed: C. Lapavitsas) (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 225-255.
- Cameron, A. C. ve Trivedi, P. K. (2010). *Microeconometrics using Stata*. Texas: Stata Press.

- Canbey Özgüler, V. (2003). *Yeni ekonomi anlayışı kapsamında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler: Türkiye örneği*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1479, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 179.
- Caroleo, F. E. ve Pastore, F. (2010). Structural change and labour reallocation across regions: A review of the literature. *The labour market impact of the EU enlargement: A new regional geography of Europe?*. (Ed: F. E. Caroleo ve F. Pastore). Berlin: Springer-Verlag, ss. 17-47.
- Caselli, F. ve Coleman, W. J. (2001). The U.S. structural transformation and regional convergence: A reinterpretation. *Journal of Political Economy*, 109 (3), 584-616.
- Castells, M. (2008). Küresel enformasyon kapitalizmi. *Küresel dönüşümler: Büyük küreselleşme tartışması*. (Ed: D. Held ve A. McGrew) (Çev: E. Sarıtaş). Ankara: Phoenix Yayınevi, ss. 367-395.
- Castree, N.; Coe, N. M.; Ward, K. ve Samers, M. (2004). *Spaces of work: Global capitalism and the geographies of labour*. London: SAGE Publications.
- Cerny, P. G. (2009). Bridging the transatlantic divide?: Toward a structural approach to international political economy. *Routledge handbook of international political economy (IPE): IPE as a global conversation*. (Ed: M. Blyth). Oxon: Routledge, ss. 140-160.
- Chang, H. ve Grabel, I. (2005). *Kalkınma yeniden: Alternatif iktisat politikaları elkitabı*. (Haz: C. Somel) (Çev: E. Özçelik). Ankara: İmge Kitabevi.
- Chenery, H. B. (1960). Patterns of industrial growth. *The American Economic Review*, 50 (4), 624 -654.
- Chenery, H. B. (1971). The structuralist approach to development policy. *The American Economic Review*, 65 (2), 310-316.
- Chenery, H. B. (1982). *Industrialization and growth: The experience of large countries*. (World Bank Staff Working Papers No: 539). Washington, D.C.: The World Bank.
- Chenery, H. B. ve Syrquin, M. (1975). *Patterns of development, 1950-1970*. New York: Oxford University Press for the World Bank.
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*. London: MacMillan.

- Colas, A. (2008). Neoliberalizm, küreselleşme ve uluslararası ilişkiler. *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (Ed: A. Saad-Filho ve D. Johnston) (Çev: Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 123-142.
- Çakmak, E. H. (2004). *Structural change and market opening in agriculture: Turkey towards EU accession*. (ERC Working Papers in Economics 04/10). Ankara: Middle East Technical University, Economic Research Center.
- Çapar Diriöz, S. (2012). *İstihdamın artırılmasında aktif işgücü politikalarının rolü*. Uzmanlık Tezi. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Çetin, M. (2009). Kaldor büyüme yasasının ampirik analizi: Türkiye ve AB ülkeleri örneği (1981-2007). *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XI (I), 355-373.
- Çolak, Ö. F. ve Bekmez, S. (2007). *Kayıtdışı ekonomi ve siyasal tercihler: Bir oyun teorisi analizi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Dağdemir, Ö. (2006). Eskişehir toptan ve perakende ticaret sektörü'nün geleceği üzerine bir değerlendirme. *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, 23 (101), 39-40.
- Dağdemir, Ö. (2008). Gelişmekte olan ülkelerde dışa açılma sürecinde kalkınma ve sektörel düalizm ilişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 47-70.
- Dasgupta, S. ve Singh, A. (2006). *Manufacturing, services and premature deindustrialization in developing countries*. (Research Paper No. 2006/49). Helsinki: United Nations University.
- DeJong, D. N. ve Dave, C. (2007). *Structural macroeconomics*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dekle, R. ve Vandenbroucke, G. (2012). A quantitative analysis of China's structural transformation. *Journal of Economic Dynamics & Control*, 36, 119-135.
- Demircioğlu, A. M. ve Engin, M. (2002). *Dünyada ve Türkiye'de esnek çalışma* (2002-52). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Dennis, B. N. ve İşcan, T. B. (2011). Agricultural distortions, structural change, and economic growth: A cross-country analysis. *American Journal of Agricultural Economics*, 93 (3), 881-901.

- Dereli, T.; Sengers, K. ve Donders, P. (2006). Flexibilisation and the formal and informal labour markets. *Flexibilisation and modernisation of the Turkish labour market*. (Ed: R. Blanpain). New York, NY: Kluwer Law International, ss. 13-28.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). *İşgücü piyasası (Çalışma hayatı) özel ihtisas komisyonu raporu*. (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Yayın No: 2643). Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Devlet Planlama Teşkilatı.
<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCA8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim tarihi: 25.04.2013)
- Dobb, M. (2001). *Kapitalizmin dünü ve bugünü*. (Çev: F. Kantur). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin gelişmesi üzerine incelemeler*. (Çev: F. Akar). İstanbul: Belge Yayınları.
- Doeringer, P. B. ve Piore, M. J. (2008). Low-income employment and the disadvantaged labor force. Segmented labor markets and labor mobility (Birinci cilt). *Labor market segmentation: 1970 to 2000*. (Ed: M. Reich). Cheltenham: An Elgar Reference Collection, ss. 3-28.
- Doğan, A. (2013). Türkiye'nin kalkınma sürecinde üretimin yapısal değişimi. *Prof. Dr. Cihan Dura'ya armağan 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri*. (Ed: H. Atik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 5-22.
- Doğaner Gönel, F. (2010). *Kalkınma ekonomisi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Dollar, D. ve Wolff, E. N. (1988). Convergence of industry labor productivity among advanced economies, 1963-1982. *The Review of Economics and Statistics*, 70 (4), 549-558.
- Dore, R. (2008). Financialization of the global economy. *Industrial and corporate change*, 17 (6), ss. 1097-1112.
- Duarte, M. ve Restuccia, D. (2010). The role of the structural transformation in aggregate productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 125 (1), 129-173.
- Duménil, G. ve Lévy, D. (2009). *Kapitalizmin Marksist iktisadı*. (Çev: S. Pelek). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Dura, C. (2006a). Küreselleşme ve ulus-devlet. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*, Malatya: İnönü Üniversitesi, ss. 47-61.
- Dura, C. (2006b). Sanayileşmeyen ülke bilgi toplumu olamaz. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, ss. 29-44.
- Durkheim, E. (1997). *The division of labor in society*. New York: The Free Press.
- Dutt, A. K. (1995). Interest rate policy, growth and distribution in an open less-developed economy: A theoretical analysis. *Finance, development and structural change: Post-Keynesian perspectives*. (Ed: P. Arestis ve V. Chick). Hants: Edward Elgar, ss. 3-26.
- Dülgeroğlu, E. (2003). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Easterly, W. (2003). The political economy of growth without development: A case study of Pakistan. *In search of prosperity: Analytical narratives of growth*. (Ed: D. Rodrik). New Jersey: Princeton University Press, ss. 439-472.
- Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). Growth and development in an empirical dual economy model. *CSAE Conference 2010 Economic Development in Africa*. Oxford: St Catherine's College.
- Echevarria, C. (1997). Changes in sectoral composition associated with economic growth. *International Economic Review*, 38 (2), 431-452.
- Eğilmez, M. (2009). *Makroekonomi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2012). *Kolay ekonomi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2005). *Ekonomi politikası: Teori ve Türkiye uygulaması*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Epstein, G. A. (2005). *Financialization and the world economy*. (Ed: G. A. Epstein). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Ercan, M. (31 Mart 2012). Finansal küreselleşme, yapısal değişim ve büyüme. *Radikal Gazetesi*.
- Erdut, Z. (1999). Esnek işgücü piyasası. *Çalışma Hayatında Esneklik Semineri*. İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, ss. 84-103.
- Eren, A. (2006). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Ergüneş, N. (2009). Finansallaşma döneminde Türkiye ekonomisinin küresel bütünleşmesi. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (Ed: C. Lapavitsas) (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 299-332.

- Erim, N. (2007). *İktisadi düşünce tarihi*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Erkan, H. (1998). *Bilgi toplumu ve ekonomik gelişme*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erkök Yılmaz, Ş. (1992). *Dış ticaret kuramlarının evrimi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Erlat, H. (2006). *Panel data: A selective survey*. (Unpublished, First Revision). Ankara: METU.
- Erol, M. (2002). *Sanayileşme ve ekonomik gelişmenin sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ersoy, A. (2008). *İktisadi teoriler ve düşünceler tarihi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ertuğrul, C. (2005). Tarımda küreselleşme ve Türk tarımı. *Tartışma Tebliğleri Serisi – II: 2005/05*, Muğla: Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Eser, U. (2006). Yeni liberalizm ve gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme: Washington uzlaşması politikaları deneysel bir başarı mı? Ülke deneyimleri ve alınan dersler. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, ss. 193-255.
- Estevão, M. ve Nargis, N. (2005). *Structural labor market changes in France* (Discussion Paper Series No. 1621). Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Eşiyok, B. A. (2002). Türkiye imalat sanayiinde ve ülke rekabet gücündeki gelişmeler. *İktisat İşletme ve Finans*, 176, 56-69.
- Fagerberg, J. (2000). Technological progress, structural change and productivity growth: A comparative study. *Structural Change and Economic Dynamics*, 11, 393-411.
- Fan, S.; Zhang, X. ve Robinson, S. (2003). Structural change and economic growth in China. *Review of Development Economics*, 7 (3), 360-377.
- Felderer, B. ve Homburg, S. (2010). *Makro iktisat ve yeni makro iktisat*. (Çev: O. Aydoğuş ve N. O. Altay). Ankara: Efil Yayınevi.
- Felipe, J.; Leon-Ledesma, M.; Lanzafame, M. ve Estrada, G. (2009). Sectoral engines of growth in developing Asia: Stylised facts and implications. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 46 (2), 107-133.
- Felipe, J. ve McCombie, J. S. L. (2011). İşgücü talep fonksiyonu ücretler ve istihdam konusunda ne söyler? Filipin örneği. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu:*

- Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak.* (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, ss. 113-143.
- Felstead, A. ve Jewson, N. (1999). Flexible labour and non-standard employment: An agenda of issues. *Global trends in flexible labour.* (Ed: A. Felstead ve N. Jewson). London: Macmillan Press Ltd, ss. 1-20.
- Fisher, A. G. B. (1939). Production, primary, secondary and tertiary. *The Economic Record*, 15 (1), 24-38.
- Fossum, J. A. (1992). *Labor relations: Development, structure, process.* Homewood, IL: Richard D. Irwin, Inc.
- Foster, J. B. (2011). Tekelci finans sermaye çağı. *Tekelci finans sermayesi.* (Ed: J. B. Foster) (Der: H. Tanıttıran) (Çev: B. Baysal, O. Gayretli ve S. Sezer). İstanbul: Kalkedon Yayınları, ss. 11-26.
- Foster, J. B. ve McChesne, R. W. (2011). Tekelci finans sermaye ve birikim paradoksu. *Tekelci finans sermayesi.* (Ed: J. B. Foster) (Der: H. Tanıttıran) (Çev: B. Baysal, O. Gayretli ve S. Sezer). İstanbul: Kalkedon Yayınları, ss. 47-70.
- Fry, M. J. ve Farhi, M. R. (1979). *Money and banking in Turkey.* İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Furaker, B. (2005). *Sociological perspectives on labor markets.* New York: Palgrave Macmillan.
- Galbraith, J. K. (2004). *İktisat tarihi: Geleceğin aynası olarak bugün.* (Çev: M. Günay). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Gaston, N. ve Nelson, D. (2004). Structural change and the labor-market effects of globalization. *Review of International Economics*, 12 (5), 769-792.
- Gawrycka, M.; Sobiechowska-Ziegert, A. ve Szymczak, A. (2012). The impact of technological and structural changes in the national economy on the labour-capital relations. *Contemporary Economics*, 6 (1), 4-12.
- George, K. D.; Joll, C. ve Lynk, E. L. (2005). *Industrial organisation: Competition, growth and structural change.* New York: Routledge.
- Ghose, A. K.; Majid, N. ve Ernst, C. (2010). Küresel istihdam sorunu. (Çev. Ed: Ö. F. Çolak) (Çev: G. Aykaç ve S. Kayan). Geneva: International Labour Office.

- Giddens, A. (2010). *Kapitalizm ve modern sosyal teori: Marx, Durkheim ve Max Weber'in çalışmalarının bir analizi*. (Çev: Ü. Tatlıcan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gilpin, R. (2012). *Uluslararası ilişkilerin ekonomi politiği*. (Çev: M. Duran, S. Oktay, M. K. Ceyhan ve G. Polat). Ankara: Kripto Kitaplar.
- Gimpel, J. (1997). *Ortaçağda endüstri devrimi*. (Çev: N. Özüaydın). Ankara: TÜBİTAK.
- Goschin, Z.; Constantin, D. L.; Roman, M. ve Ileanu, B. (2008). Regional specialisation and geographic concentration of industries in Romania. *Association of Economic Universities of South and East Europe and Black Sea Region Conference*. Bucharest: Rostov State University of Economics, ss. 254-263.
- Goudswaard, A. ve Nanteuil, M. (2000). *Flexibility and working conditions: A qualitative and comparative study in seven EU member states*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Gökdemir, L.; Ergün, S. ve T. Bayat (2013). Türkiye'nin 1996-2010 dönemi imalat sanayi ihracatının Markov rejim modeliyle analizi. *Prof. Dr. Cihan Dura'ya armağan 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri*. (Ed: H. Atik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 375-384.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gries, T. ve Naudé, W. (2010). Entrepreneurship and structural economic transformation. *Small Business Economics*, 34 (1), 13-29.
- Guerrien, B. (1999). *Neo-Klasik iktisat*. (Çev: E. Tokdemir). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gujarati, D. N. (2005). *Temel ekonometri*. (Çev: Ü. Şenesen ve G. Günlük Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Gül, E. ve Kamacı, A. (2012). Dış ticaretin istihdam üzerindeki etkileri: Bir panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (4), 23-32.
- Gül, E.; Ekinci, A. ve Konya, S. (2009). *Türkiye'de istihdam politikaları: Yapısal bir analiz*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

- Günaydın, G. (2005). Tarımsal yapıda dönüşüm. *AB Hazırlık ve Müzakere Dönemleri İle Üyelik Koşullarında Türkiye Tarım Sempozyumu*, Ankara: TEMA Vakfı, ss. 65-96.
- Gürak, H. (2006). *Ekonomik büyüme ve küresel ekonomi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Güran, T. (2006). *İktisat tarihi*. (Ed: M. B. Erdem). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi.
- Güriş, S. ve Çağlayan, E. (2005). *Ekonometri: Temel kavramlar*. İstanbul: Der Yayınları.
- Gürlesel, C. F. ve Alkin, K. (2010). *Türkiye için yeni bir büyüme modeli (2010-21)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Güven, A. ve Yeni, O. (2011). Türk imalat sanayiinde yoğunlaşma, karlılık ve ücret ilişkisi: Yeniden. *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*'de sunulan bildiri, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Hämäläinen, T. J. (2007). Social innovation, structural adjustment and economic performance. *Social innovations, institutional change, and economic performance: Making sense of structural adjustment processes in industrial sectors, regions, and societies*. (Ed: T. J. Hämäläinen ve R. Heiskala). Glos: Edward Elgar Publishing Limited, ss. 11-51.
- Hamitoğulları, B. (1986). *Çağdaş iktisadi sistemler: Oluşum ve değişim aşamaları ile yapısal ve doktrinal bir yaklaşım*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Hamurdan, Y. (1981). *1981 yılında Türkiye'nin nüfusu ve emek piyasasının durumu*. Ankara: Türkiye Tekstil, Örne ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası.
- Han, E. (1978). *Türkiye'de sanayileşme süreci ve stratejisi*. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Han, E. ve Kaya, A. A. (2002). *Kalkınma ekonomisi: Teori ve politika*. Eskişehir: Etam A.Ş. Matbaa.
- Hancock, K. (1999). Labor market deregulation in Australia. *Reshaping the labour market: Regulation, efficiency and equality in Australia*. (Ed: S. Richardson), Cambridge: Cambridge University Press, ss. 38-85.
- Harrington, J. W. ve Warf, B. (1995). *Industrial location: Principles, practice, and policy*. New York: Routledge.

- Harris, M. N.; Mátyás, L. ve Sevestre, P. (2008). Dynamic models for short panels. *The econometrics of panel data: Fundamentals and recent developments in theory and practice* (3. baskı). (Ed: L. Mátyás ve P. Sevestre), ss. 249-278.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin durumu*. (Çev: S. Savran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Havemann, R. (2005). *Yarın, yol ayrımındaki sanayi toplumu: Eleştiri ve gerçek ütopya*. (Çev: F. Özçelik). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hein, E. ve Treeck, T. (2008). *Financialisation in Post-Keynesian models of distribution and growth-A systematic review*. Düsseldorf: Macroeconomic Policy Institute, Hans Boeckler Foundation.
- Hess, P. (2002). *Using mathematics in economic analysis*. New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Hiç, M. (2010). Türkiye'nin ekonomik dönüşüm süreci ve dünyadaki gelişmelerle ilgisi. *İzmir İktisat Kongresi Anısına II. Ulusal İktisat Kongresi Türkiye'nin İktisadi Dönüşüm Süreci*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, ss. 31-42.
- Hirschman, A. O. (2008). *Tutkular ve çıkarlar*. (Çev: B. Cezar). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hirst, P. ve Thompson, G. (2007). *Küreselleşme sorgulanıyor*. (Çev: Ç. Erdem ve E. Yücel). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1998). *Sanayi ve imparatorluk*. (Çev: A. Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hyclak, T.; Johnes, G. ve Thornton, R. (2005). *Fundamentals of labor economics*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Iacovoiiu, V. B.; Bucur, C. R. ve Trif, D. (2009). Development of services in Romania under the influence of transnational corporations. *Universităţii Petrol Gaze din Ploieşti Buletinul, LXI* (4), 61-68.
- Imbs, J. ve Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. *American Economic Review*, 93 (1), 63-86.
- International Labour Organization. LABORSTA. <http://laborsta.ilo.org/> (Erişim tarihi: 07.05.2013).
- İrmiş, A. (2006). Bilginin küreselleşmesi ve fason üretim. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, ss. 7-28.

- İslatince, H. (2009). *İktisadi sistemler*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- İyibozkurt, E. (1999). *Küreselleşme ve Türkiye*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Jacobsen, J. P. ve Skillman, G. L. (2004). *Labor markets and employment relationships: A comprehensive approach*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Jenkins, R. (2001). Sanayileşme ve dünya ekonomisi. *Kalkınma iktisadi: Yükselişi ve gerilemesi*. (Ed: F. Şenses) (Çev: S. Öztürk). İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 211-254.
- Jiang, Y. (2011). Structural change and growth in China under economic reforms: Patterns, causes and implications. *Review of Urban & Regional Development Studies*, 23 (1), 48-65.
- Johnston, B. F. ve Nielsen, S. T. (1966). Agricultural and structural transformation in a developing economy. *Economic Development and Cultural Change*, 14 (3), 279-301.
- Kaplan, M. ve Taşdemir, M. (2008). Gelişmekte olan ülkelerin özellikleri. *Kalkınma ekonomisi*. (Ed. S. Taban ve M. Kar). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, ss. 7-34.
- Kar, M. ve Taban, S. (2005). İktisadi gelişmenin temel dinamikleri ve kaynakları. *İktisadi kalkınmada sosyal, kültürel ve siyasal faktörlerin rolü*. (Ed: M. Kar ve S. Taban). Ankara: Ekin Kitabevi, ss. 7-51.
- Karagül, M. (2010). *Tehdit ve fırsatlarıyla dünya ekonomisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Karahan, Ö. (2006). Üretim faktörü olarak bilgi. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, ss. 91-106.
- Karakaş, A. (2012). Türkiye ekonomisi'nde yapısal değişim: Dış ticarete fasıl bazlı yapısal dönüşüm analizi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4 (1), 1-9.
- Karayılmazlar, E. (2006). Bilgi toplumu ve eğitim. *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, ss. 45-70.
- Karluk, S. R. (2009). *Uluslararası ekonomi: Teori-politika*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Kaufman, G. G. (1973). *Money, the financial system, and the economy*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Kaymakcı, O. (2006). Bilgi ekonomisi: "Rekabet, piyasa ve ar-ge". *Bilgi ve bilgi toplumu*. (Ed: N. Kargı). Bursa: Ekin Kitabevi, ss. 107-130.

- Kaynak, M. (2005). *Kalkınma iktisadı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kaynak, M. (2011). *Kalkınma iktisadı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazgan, G. (1988). *Ekonomide dışa açık büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kazgan, G. (2003). *Tarım ve gelişme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi: Birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2005). *Küreselleşme ve ulus-devlet: Yeni ekonomik düzen*. (4. baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepek, Y. ve Yentürk, N. (2005). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keynes, J. M. (2008). *Genel teori: İstihdam, faiz ve paranın genel teorisi*. (Çev: U. S. Akalın). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Kılıçaslan, Y.; Erdoğan, L.; Çağlarırnak Uslu, N. ve Esen, E. (2012). Technology, specialisation and productivity in manufacturing industry. *İktisat, İşletme ve Finans*, 314, 9-33.
- Kılıçaslan, Y. ve Taymaz, E. (2008). Labor market institutions and industrial performance: An evolutionary study. *Journal of Evolutionary Economics*, (18), 477-492.
- Kidwell, D. S. ve Peterson, R. L. (1990). *Financial institutions, markets, and money*. (4. baskı). Orlando: The Dryden Press.
- Kirkpatrick, C. ve Barrientos, A. (2004). The Lewis model after 50 years. *Manchester School*, 72 (6), 679-690.
- Klasson, K. (1999). AB ülkelerinde esneklik uygulamaları. *Çalışma Hayatında Esneklik Semineri*. İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, ss. 26-39.
- Kohler, U. ve Kreuter, F. (2009). *Data analysis using Stata*. Texas: Stata Press.
- Kollmeyer, C. (2009). Explaining deindustrialization: How affluence, productivity growth, and globalization diminish manufacturing employment. *American Journal of Sociology*, 114 (6), 1644-1674.
- Konukman, A. (2010). 1929'dan günümüze devlet-piyasa ilişkilerinin dönüşümü üzerine düşünceler. *Toplum ve Demokrasi*, 4 (8-9-10), 185-192.
- Kozanoğlu, H. (2011). Finansallaşma ve Türkiye. *Uç(ur)amayan balon: Finans*. (Ed: H. Kozanoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 11-59.

- Köksel, B. ve Fisunoğlu, H. M. (2013). Türkiye’de işsizlik ve istihdam politikası önerileri. *Prof. Dr. Cihan Dura’ya armağan 2000’li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri* (Ed: H. Atik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 23-47.
- Köstekli, Ş. İ. (2011). *Türkiye’de istihdam politikalarının etkinliği: Esneklik-güvence dengesi istihdam ve çalışma süresi*. İstanbul: İktisadî Araştırmalar Vakfı.
- Krippner, G. R. (2005). The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*, 3, 173-208.
- Kumar, K. (2010). *Sanayi sonrası toplumdan post-modern topluma: Çağdaş dünyanın yeni kuramları*. (Çev: M. Küçük). Ankara: Dost Kitabevi.
- Kutlu, E. (2005). Bilgi ve kalkınma. *İktisadi kalkınmada sosyal, kültürel ve siyasal faktörlerin rolü*. (Ed: M. Kar ve S. Taban). Ankara: Ekin Kitabevi, ss. 89-114.
- Kutlu, E. ve Taban, S. (2007). *Bilgi toplumu ve Türkiye*. Ankara: Pelikan Yayıncılık.
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 45 (1), 1-28.
- Kuznets, S. (1956). Quantitative aspects of the economic growth of nations: I. Levels and variability of rates of growth. *Economic Development and Cultural Change*, 5 (1), 5-94.
- Kuznets, S. (1957). Quantitative aspects of the economic growth of nations: II. Industrial distribution of national product and labor force. *Economic Development and Cultural Change*, 5 (4), 1-111.
- Kuznets, S. (1973). Modern economic growth: Findings and reflections. *The American Economic Review*, 63 (2), 247-258.
- Kuznets, S. S. (1966). *Modern economic growth: Rate, structure, and spread*. New Haven: Yale University Press.
- Kuznets, S. S. (1971). *Economic growth of nations: Total output and production structure*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Küçükcalay, A. M. (2008). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Landsorganisationen I Sverige (1963). *Economic expansion and structural change: A trade union manifesto*. (Ed: T. L. Johnston). London: George Allen & Unwin Ltd.

- Lapavitsas, C. (2009). Finansallaşmış kapitalizm: Kriz ve finansal müsadere. *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi*. (Ed: C. Lapavitsas), (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 25-74.
- Lapavitsas, C. (2010). Banks for the people. *Redpepper*, (170), ss. 24.
- Laszlo, E. (2003). *Makro değişim: Sürdürülebilir bir dünyaya dönüşümü yönetmek*. (Çev: M. Abuş). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Lee, W. Y. (2006). Technology development and innovation system. *A way forward to the Turkish economy: Lessons from Korean experiences*. (Ed: S. H. Jwa). Korea: Republic of Korea Ministry of Finance and Economy, ss. 95-158.
- Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 22 (2), 139-191.
- Lima, V. O. ve Paredes, R. D. (2007). The dynamics of the labor markets in Chile. *Estudios de Economía*, 34 (2), 163-183.
- Lopcu, K.; Burgaç, A. ve Dülger, F. (2012). Balassa Samuelson hipotezi: Türkiye ekonomisi için bir sına. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (4), 1-22.
- MacEwan, A. (1999). *Neo-liberalism or democracy? Economic strategy, markets, and alternatives for the 21st century*. London: Zed Books.
- Maddison, A. (1989). *The world economy in the 20th century*. Paris: OECD Publishing.
- Magud, N. ve Sosa, S. (2010). *When and why worry about real exchange rate appreciation? The missing link between Dutch disease and growth*. (IMF WP/10/271). Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- Mallick, J. (2012). *Estimation of private investment in manufacturing sector and determinants in Indian states*. (Working Paper No: 06). New Delhi: Institute for Studies in Industrial Development.
- Manisalı, E. (2004). *Dünya'da ve Türkiye'de büyük sermaye*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Mankiw, N. G. (2000). *Macroeconomics*. New York, NY: Worth Publishers.
- Martin, W. ve Mitra, D. (2001). Productivity growth and convergence in agriculture versus manufacturing. *Economic Development and Cultural Change*, 49 (2), 403-422.
- Marx, K. (2003a). *Kapital: Bir bütün olarak kapitalist üretim süreci* (Üçüncü cilt). (Çev: A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, K. (2003b). *Kapital: Sermayenin dolaşım süreci* (İkinci cilt). (Çev: A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Kapital: Kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili* (Birinci cilt). (Çev: A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Mayer, T. (1980). Economics as a hard science: Realistic goal or wishful thinking?. *Economic Inquiry*, XVIII, 165-178.
- Medoff, J. L. (1983). U.S. labor markets: Imbalance, wage growth, and productivity in the 1970s. *Brookings Papers on Economic Activity*, 14 (1), 87-128.
- Mehmet, Ö. ve Kılıç, C. (2009). *Çalışma ekonomisi teorisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Mehta, S. (2012). Structural transformation and industrialization: A panel analysis of Indian manufacturing industries. *Journal of Comparative Asian Development*, 11 (1), 152-186.
- Mıhçı, H. (2005). Kurumsal yapı ve kalkınma. *İktisadi kalkınmada sosyal, kültürel ve siyasal faktörlerin rolü*. (Ed: M. Kar ve S. Taban). Ankara: Ekin Kitabevi, ss. 53-87.
- Montalvo, J. G. ve Ravallion, M. (2010). The pattern of growth and poverty reduction in China. *Journal of Comparative Economics*, 38, 2-16.
- Moro, A. (2011). The structural transformation between manufacturing and services and the decline in the US GDP volatility. *Review of Economic Dynamics*, 15, 402-415.
- Nakamura, L. I. (2000). Economics and the new economy: The invisible hand meets creative destruction. *Business Review, Federal Reserve Bank of Philadelphia*, ss. 15-30.
- Nelson, R. R.; Schultz, T. P. ve Slighton, R. L. (1971). *Structural change in a developing economy: Colombia's problems and prospects*. Pennsylvania: Princeton University Press.
- Neumark, D. ve Wascher, W. L. (2008). *Minimum wages*. London: The MIT Press.
- Nurkse, R. (1952). Some international aspects of the problem of economic development. *The American Economic Review*, 42 (2), 571-583.
- Ocampo, J. A.; Rada, C. ve Taylor, L. (2009). *Growth and policy in developing countries*, New York: Columbia University Press.
- Oğuz, H. (2001). *İşçi sınıfının tarihi misyonu (Proleteryanın anatomisi) ve küresel kapitalizmin tarihsel sınırı*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

- Organisation for Economic Co-operation and Development. <http://stats.oecd.org/#>
(Erişim tarihi: 26.04.2013)
- Orhangazi, Ö. (2007). *Financialisation and capital accumulation in the non-financial corporate sector: A theoretical and empirical investigation on the US economy: 1973-2003*. (Working Paper No: 149), Amherst MA: University of Massachusetts Amherst, Political Economy Research Institute.
- Öncü, A. (2006). Sanayileşmeyi yeniden düşünmek: Rekabet mi, dayanışma mı?. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, ss. 271-292.
- Örmeci, O. (2011). Karl Polanyi and the great transformation. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 38-49.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2012). Doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri üzerine bir analiz: OECD örneği. *Ekonometri ve İstatistik*, 12, 65-88.
- Özilgen, M. (2009). *Endüstrileşme sürecinde bilgi birikiminin öyküsü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Özlale, Ü. (2008). Türkiye'deki kayıt dışı ekonominin dinamikleri. *Bütçe Dünyası*, 3 (30), 4-11.
- Öztürk, S.; Sözdemir, A. ve Gövdere, B. (2006). Çin: Washington uzlaşmasından Beijing uzlaşmasına. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), 61-73.
- Palley, T. I. (2007). *Financialization: What it is and why it matters*. (Working Papers No.525). New York: The Levy Economics Institute.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peck, J. (2005). Places of work. *A companion to economic geography*. (Ed: E. Sheppard ve T. J. Barnes). Malden, MA: Blackwell Publishing, ss. 133-148.
- Pennings, F. ve Süral, N. (2006). Introduction. *Flexibilisation and modernisation of the Turkish labour market*. (Ed: R. Blanpain). New York, NY: Kluwer Law International, ss. 1-12.
- Pérez, J. L. D. (2011). Kayıt dışı işgücünün yasal belirleyici öğeleri. *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, ss. 210-223.

- Perry, G. L. (1970). Changing labor markets and inflation. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1 (3), 411-448.
- Polanyi, K. (2002). *Büyük dönüşüm: Çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri*. (Çev: A. Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rada, C. ve Arnim, R. (2012). Structural transformation in China and India: A note on macroeconomic policies. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23, 264-275.
- Ramanathan, R. (2002). *Introductory econometrics with applications* (5. baskı). Ohio: South-Western, Thomson Learning.
- Reich, M. (2008). Introduction. Segmented labor markets and labor mobility (Birinci cilt). *Labor market segmentation: 1970 to 2000*. (Ed: M. Reich). Cheltenham: An Elgar Reference Collection, ss. ix-xix.
- Reich, M.; Gordon, D. M. ve Edwards, R. C. (1973). A theory of labor market segmentation. *American Economic Review*, 63 (2), 359-365.
- Ricardo, D. (2008). *Siyasal iktisadın ve vergilendirmenin ilkeleri*. (Çev: B. Zeren). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ricaurte, M. F. (2010). *The role of labor markets in structural change*. (Working Papers Central Bank of Chile 584). Santiago: Central Bank of Chile.
- Robinson, S. (1971). Sources of growth in less developed countries: A cross-section study. *The Quarterly Journal of Economics*, 85 (3), 391-408.
- Robson, M. (2009). Structural change, specialisation and regional labour market performance: Evidence for the UK. *Applied Economics*, 41 (3), 275-293.
- Rogerson, R. (2007). *Structural transformation and the deterioration of European labor market outcomes*. (NBER Working Paper No. 12889). Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Roodman, D. (2006). *How to do xtabond2: An introduction to "Difference" and "System" GMM in Stata*. (Working Paper No. 103). Center for Global Development.
- Rowthorn, R. ve Coutts, K. (2004). *De-industrialization and the balance of payments in advanced economies*. (Discussion Papers No. 170). Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.

- Rowthorn, R. ve Ramaswamy, R. (1999). *Growth, trade, and deindustrialization*. (IMF Staff Papers, 46-1). Washington DC: International Monetary Fund.
- Rubery, J. (1978). Structured labour markets, worker organisation and low pay. *Cambridge Journal of Economics*, 2 (1), 17-36.
- Rubery, J. ve Grimshaw, D. (2003). *The organization of employment: An international perspective*. New York, NY: Palgrave Macmillan Ltd.
- Saad-Filho, A. (2008). Washington uzlaşmasından Washington sonrası uzlaşmasına: İktisadi kalkınmaya dair Neoliberal gündemler. *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (Ed: A. Saad-Filho ve D. Johnston) (Çev: Ş. Başlı ve T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 191-201.
- Sahlins, M. (2010). *Taş devri ekonomisi*. (Çev: T. Doğan ve Ş. Özgün). İstanbul: BGST Yayınları.
- Salter, W. E. G. (1960). *Productivity and technical change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salvatore, D. (2007). *International economics*. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.
- Sandalcılar, A. R. ve Yalman, İ. N. (2012). Türkiye’de dış ticaretteki serbestleşmenin işgücü piyasaları üzerindeki etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7 (2), 49-65.
- Sargan, J. D. (1958). The estimation of economic relationships using instrumental variables. *Econometrica*, 26 (3), 393-415.
- Sassi, M. (2011). Convergence across the EU regions: Economic composition and structural transformation. *International Advances in Economic Research*, 17 (1), 101-115.
- Savaş, V. (2000). *İktisatın tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Savaş, V. (2005). *Politik iktisat*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Saxenian, A. (2006). *The new argonauts: Regional advantage in a global economy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schumpeter, J. A. (2007). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi*. (Çev: H. İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Selamoğlu, A. ve Lordoğlu, K. (2006). *Katılım sürecinde Avrupa Birliği ve Türkiye’de işgücü ve istihdamın görünümü*. Ankara: Belediye-İş Yayınları.

- Shimer, R. (2010). *Labor markets and business cycles*. New Jersey: Princeton University Press.
- Singh, A. (1995). The stock market, economic efficiency and industrial development. *Finance, development and structural change: Post-Keynesian perspectives*. (Ed: P. Arestis ve V. Chick). Hants: Edward Elgar, ss. 71-112.
- Sloane, A. A. ve Witney, F. (1991). *Labor relations*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Smith, A. (1790). *The theory of moral sentiments*. London: A. Millar.
- Smith, A. (2009). *Milletlerin zenginliği* (Çev: H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Smith, N. (2008). *Uneven development: Nature, capital, and the production of space*. Athens: The University of Georgia Press.
- Soete, L. (2004). Küreselleşmiş bir dünyada bilgi temelli ekonominin inşası: Güçlükler ve gelişme potansiyeli. *Avrupa'nın yeni bilgi ekonomisi*. (Ed: M. J. Rodrigues) (Çev: E. Özsayar). İstanbul: Dışbank Kitapları, ss. 39-65.
- Sohn-Rethel, A. (2011). *Zihin emeği, kol emeği: Epistemoloji eleştirisi*. (Çev: A. D. Temiz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sönmez, S. (1998). *Dünya ekonomisinde dönüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sönmez, Ü. (2011). *Piyasanın idaresi: Neoliberalizm ve bağımsız düzenleyici kurumların anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stahl, C. (2001). The impacts of structural change on APEC labor markets and their implications for international labor migration. *Asian and Pacific Migration Journal*, 10 (3-4), 349-377.
- Standing, G. (2009). *Work after globalization: Building occupational citizenship*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Stiglitz, J. (2008). Küresel kurumların vaatleri. *Küresel dönüşümler: Büyük küreselleşme tartışması*. (Ed: D. Held ve A. McGrew) (Çev: A. S. Mercan). Ankara: Phoenix Yayınevi, ss. 566-570.
- Stock, J. H. ve Watson, M. W. (2011). *Ekonometriye giriş*. (Ed: B. Saraçoğlu). Ankara: Efil Yayınevi.
- Stover, R. G.; Lichty, M. L. ve Stover, P. W. (1999). *Industrial societies: An evolutionary perspective*. New Jersey: Prentice Hall.

- Sudihartono, Y. ve Muhyiddin (2008). Structural transformation from agricultural to manufacturing sector in Indonesia. *Journal of Development Planning*, XIV, 1-17.
- Sugur, N. ve Nichols, T. (2005). Turkey: The development of white goods in the 'EU periphery'. *Labour in a global world: Case studies from the white goods industry in Africa, South America, East Asia and Europe*. (Ed: T. Nichols ve S. Cam). New York, NY: Palgrave Macmillan, ss. 144-172.
- Syrquin, M. (1986). Growth and structural change in Latin America since 1960: A comparative analysis. *Economic Development and Cultural Change*, 34 (3), 433-454.
- Syrquin, M. (1994). Structural transformation and the new growth theory. *Economic growth and the structure of long-term development*. (Ed: L. Pasinetti ve R. Solow). New York: St. Martins Press, ss. 3-21.
- Şahin, H. (2009). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şaylan, G. (2003). *Değişim küreselleşme ve devletin yeni işlevi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Şen, A. (2005). Washington konsensüs ve gelişmekte olan ülkeler sorunları: Eleştirel bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 181-200.
- Şıklar, İ. (2007). Eskişehir'in değişen yüzü. *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, 24 (104), 40-42.
- Şıklar, İ. ve Tonus, Ö. (2007). Is it possible to deindustrialize before industrialization? The Turkish case. *Journal of Economics*, 55 (6), 594-611.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı.
<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim tarihi: 25.04.2013).
- Tabakoğlu, A. (1998). *Türk iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Taymaz, E. ve Suiçmez, H. (2006). Türkiye'de verimlilik, büyüme ve kriz. *İktisat, İşletme ve Finans*, 21 (240), 75-80.
- Temin, P. (1967). A time-series test of patterns of industrial growth. *Economic Development and Cultural Change*, 15 (2), 174-182.
- Todaro, M. P. ve Smith, S. C. (2011). *Economic development*. Essex: Pearson Education Limited.

- Toffler, A. (1992). *Yeni güçler yeni şoklar*. (Çev: B. Dişbudak Çorakçı). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü dalga: Bir fütürist ekonomi analizi klasığı*. (Çev: S. Yeniçeri). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Topak, O. (2012). *Refah devleti ve kapitalizm: 2000'li yıllarda Türkiye'de refah devleti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, G. ve Işık, A. (2007). *Devlet sosyalizminden piyasa ekonomisine geçiş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (1989). *İstikrarlı kalkınma ve yeniden sanayileşme için ekonomik çözümler*. (Yayın No: TÜSİAD-T/89/7/129). İstanbul: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (2002). *İşgücü piyasalarının etkinliğinin artırılmasında özel istihdam kurumlarının ve esnek çalışma biçimlerinin rolü*. (Yayın No. TÜSİAD-T/2002-10/328). İstanbul: Türk Endüstri İlişkileri Derneği.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (2005). *Ekonomik büyümeyi anlamak*. (Yayın No: TÜSİAD-T/2005-04-392). İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
- Türkiye İstatistik Kurumu.
http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm (Erişim tarihi: 11.01.2013).
- Türkiye İstatistik Kurumu. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1188 (Erişim tarihi: 14.01.2013).
- Tütüncü, E. (1977). *İmalat sanayiinde işgücü kullanımı*. (Yayın No: 1623, SPD: 302). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Tüylüoğlu, Ş. ve Çeştepe, H. (2008). *Kalkınma teorilerinin temelleri ve gelişimi. Kalkınma ekonomisi*. (Ed: S. Taban ve M. Kar). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, ss. 35-87.
- Tzannatos, Z. (2011). *Sendikaların etkisi: Ekonomistler ne diyor?. İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak*. (Ed: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). Ankara: Efil Yayınevi, ss. 144-183.
- United Nations Economic Commission for Europe. <http://w3.unece.org> (Erişim tarihi: 07.05.2013).
- Uzay, N. (2005). *Verimlilik ve büyüme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Ünsal, E. M. (2007a). *İktisadi büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Ünsal, E. M. (2007b). *Makro iktisat*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Varçın, R. (2004). *İstihdam ve işgücü piyasası politikaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Wallerstein, I. (2009). *Tarihsel kapitalizm*. (Çev: N. Alpay). İstanbul: Metis Yayınları.
- Warf, B. (2005). Telecommunications and economic space. *A companion to economic geography*. (Ed: E. Sheppard ve T. J. Barnes). Malden, MA: Blackwell Publishing, ss. 484-498.
- Waud, R. N. (1968). Man-hour behavior in U.S. manufacturing: A Neoclassical interpretation. *Journal of Political Economy*, 76 (3), 407-427.
- Weber, M. (2008). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Çev: Z. Gürata). İstanbul: Ayraç Kitabevi Yayınları.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Introductory econometrics: A modern approach* (2. baskı). Mason, OH: South-Western Cengage Learning.
- World Bank. <http://data.worldbank.org/indicator> (Erişim tarihi: 29.04.2013)
- Xie, D. D. (2011). *A generalized fact and model of long-run economic growth: Kaldor fact as a special case* (Working Paper 11-4). Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.
- Yavuz, A. (1999). Esnekliğin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması. *Çalışma Hayatında Esneklik Semineri*. İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, ss. 104-110.
- Yeldan, E. (2000). *The impact of financial liberalization and the rise of financial rents on income inequality: The case of Turkey*. Helsinki: United Nations University.
- Yeldan, E. (2006). 2001 krizi sonrasında Türkiye: Dış borçlanma ve spekülasyona dayalı büyüme çözümlenirken. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, ss. 161-175.
- Yeldan, E. (2008). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. (13 baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeldan, E. (2010). *İktisadi büyüme ve bölüşüm teorileri*. (Çev: M. Yıldırımoglu). Ankara: Efil Yayınevi.
- Yentürk, N. (2003). *Körlerin yürüyüşü: Türkiye ekonomisi ve 1990 sonrası krizler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Yerdelen Tatoğlu, F. (2012a). *İleri panel veri analizi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2012b). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Yıldırım, K.; Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2012). *Makroekonomi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, F. (2007). Sabri F. Ülgener ve liberalizm. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız*. (Ed: M. Yılmaz). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, ss. 94-111.
- Yılmaz, G. (2009). *İstihdam edilebilirlik: Değişim kuskacında birey*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Yılmaz, R. ve Koyuncu, C. (2005). *Dragon ekonomisinin önlenemeyen yükseliş*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Yüce Dural, B. (2007). *Geçiş ekonomileri: Plandan piyasaya*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Zabcı, F. (2009). *Dünya Bankası*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Zaim, S. (1986). *Çalışma ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Zhang, J. J. ve Lee, S. T. (2009). A time series analysis of international ICT spillover. *Handbook of research on information management and the global landscape*. (Ed: M. G. Hunter ve F. B. Tan). Hershey, PA: Information Science Reference, ss. 132-145.
- Zorlu, A. (2008). Alışveriş merkezlerini anlamak. Ankara: Glocal Yayınları.